

Het Chiliasme ten tijde der Hervorming

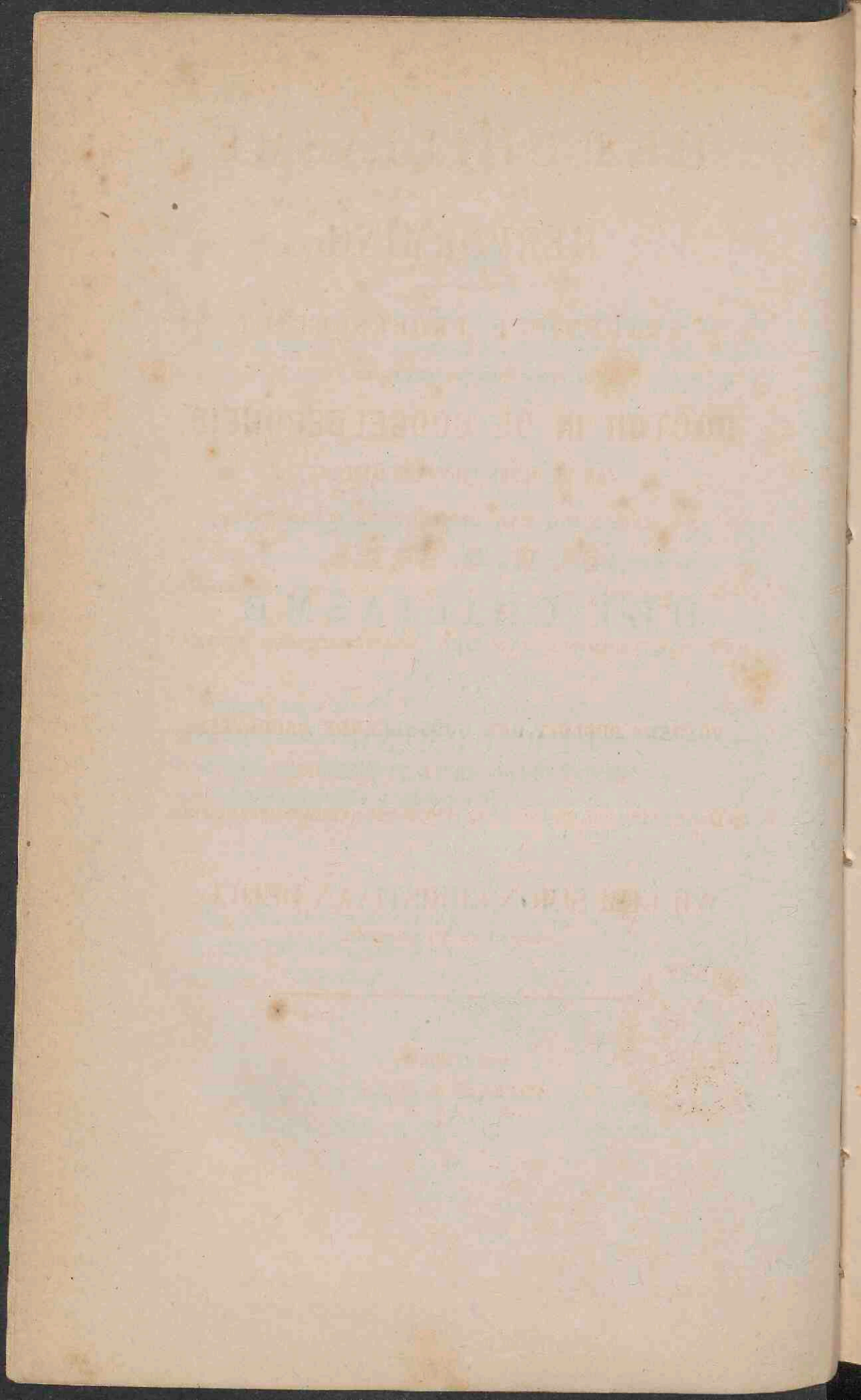
<https://hdl.handle.net/1874/259735>

75 4

HET CHILIASME

TEN TIJDE DER

HERVORMING.

HET CHILIASME

TEN TIJDE DER

HERVORMING.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

NA MAGTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. W. G. BRILL,

Gewoon Hoogleraar in de Faculteit der bespiegelende Wijsbegeerte en Graae Letteren,

MET TOESTEMMING VAN DEN ACADEMISCHEN SENAAT

EN

VOLGENS BESLUIT DER GODGELEERDE FACULTEIT,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Donderdag den 25sten Januari 1872, des namiddags te een ure,

DOOR

WILLEM SIMON CHRISTIAAN DEJLL,

geboren te Vlissingen.

AMSTERDAM,
HOVEKER & ZOON.

1872.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

IN THE DEPARTMENT OF CHEMISTRY

DOCTOR IN PHILOSOPHY

THESIS

BY

W. H. RAY

CHICAGO, ILLINOIS

1911

PRINTED BY THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILLINOIS

1911

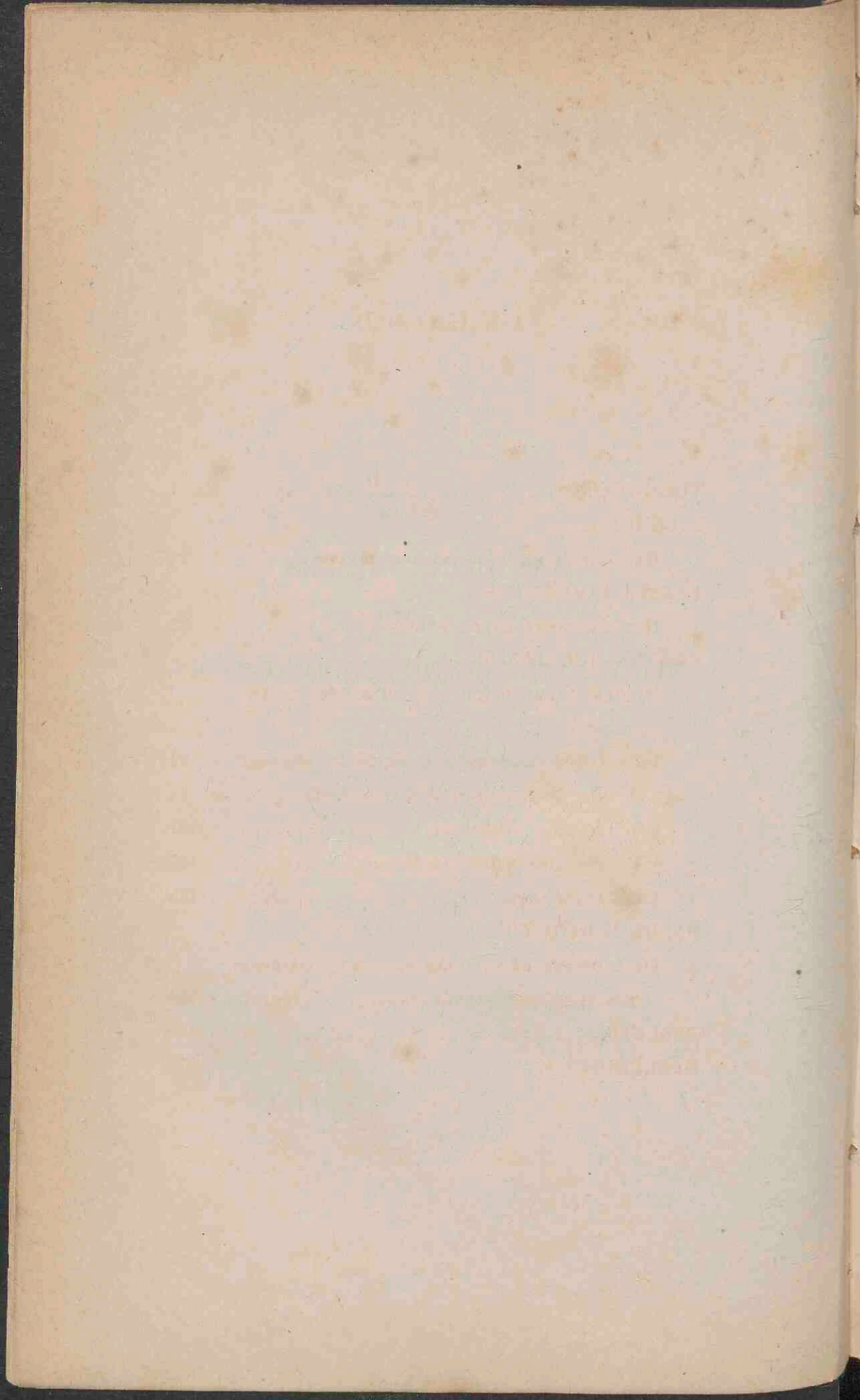
1911

1911

AAN MIJNE OUDERS

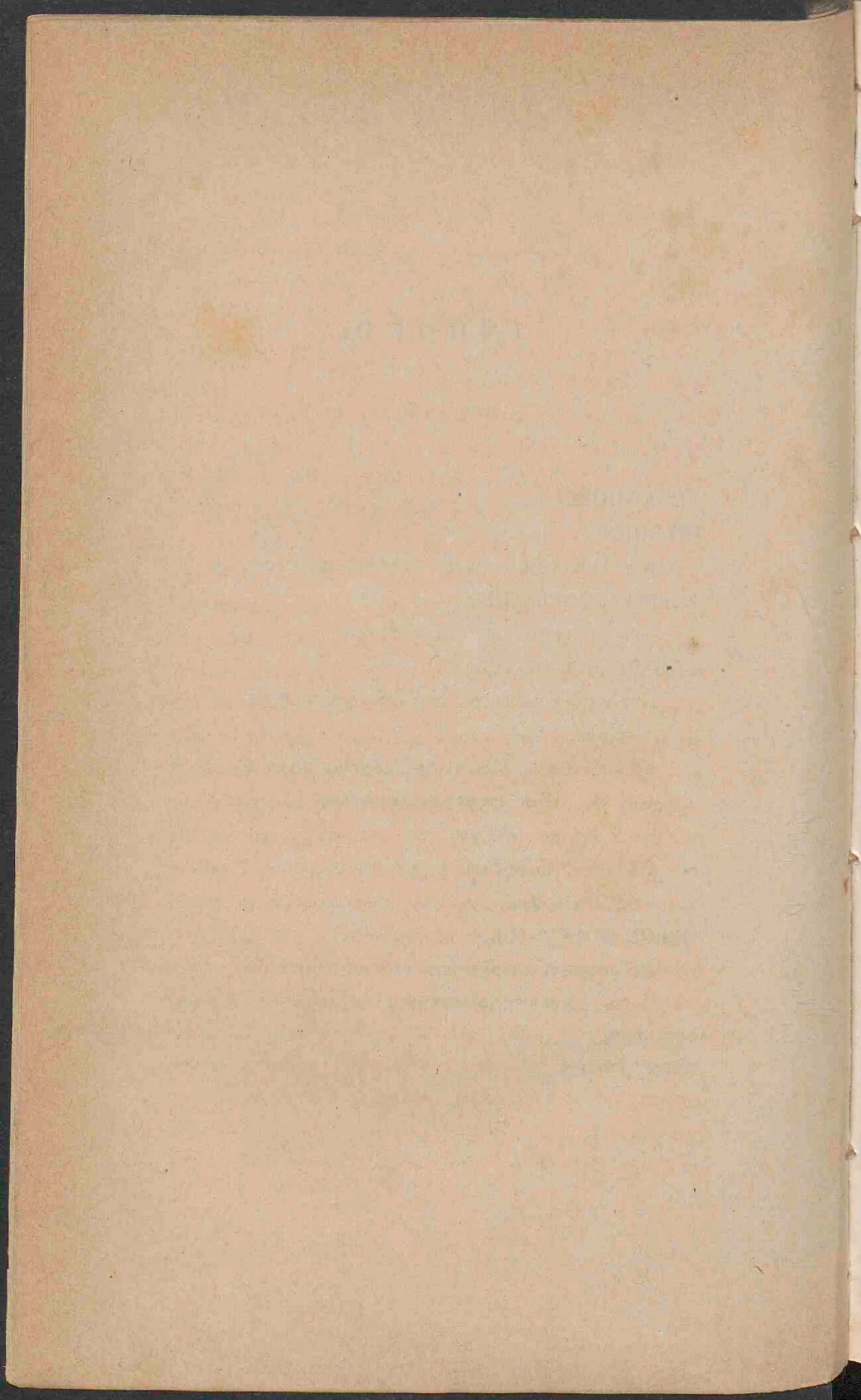
EN

MIJNE AANSTAANDE SCHOONoudERS.

I N H O U D.

VOORWOORD.....	blz. 1.
INLEIDING.	
HET CHILIASME VÓÓR DE HERVORMING.....	" 41.
EERSTE HOOFDSTUK.	
HET CHILIASME EN DE HERVORMING.....	" 33.
TWEEDE HOOFDSTUK.	
HET CHILIASME IN DE ANABAPTISTISCHE BEWE- GINGEN.	
§ 1. <i>Carlstadt, Munzer, de Zwickauer profeten.</i>	" 61.
§ 2. <i>De Wederdoopers in Zwitserland.....</i>	" 74.
§ 3. <i>Melchior Hoffman.....</i>	" 101.
§ 4. <i>Het Anabaptisme in Munster.....</i>	" 136.
§ 5. <i>David Joris.....</i>	" 185.
DERDE HOOFDSTUK.	
DE VROEGSTE BESTRIJDERS VAN HET CHILIASME TEN TIJDE DER HERVORMING.....	" 207.
BESLUIT.....	" 230.
STELLINGEN.....	" 235.

V O O R W O O R D.

Onder de leerstellingen, die voor korter of langer tijd in de Christelijke kerk voor waarheid hebben gegolden, toont de geschiedenis van misschien niet eene zulke verrassende wendingen en afwisselingen, als die van het zogenoemde *Chiliasme*. Steunende op de Openbaring, beide van het Oude en Nieuwe Verbond, verwachtten tot het einde nagenoeg der vierde eeuw het meerendeel der Christenen de naderende terugkomst van den verheerlijkten Christus, en met Hem een duizendjarig rijk van ongestoorde zaligheid, van een heil, dat in zinnelijke zoowel als in geestelijke genietingen de stoutste voorstellingen overtrof. Later, zoowel onder den invloed van de idealistische Alexandrijnsche school, als in het bijzonder door de verandering in de verhouding van staat en kerk sinds CONSTANTIJN, wordt hetgeen eerst door bijna allen aangenomen was en bestemd scheen kerkleer te worden, nagenoeg door iedereen weder verlaten. Het orthodoxe chiliasme verliest zijne beteekenis, en leeft alleen in de herinnering van enkele secten

voort. Heftig bestreden en door AUGUSTINUS nagenoeg gedood, herkrijgt het in den boezem der katholieke kerk zijn leven niet meer. Met de hervorming der zestiende eeuw verschijnt het op nieuw, maar onder zóó ongunstige omstandigheden en in meestal zóó verwrongen vorm, dat er geen sprake van kon zijn, het met die meeningen der eerste Christenen, waartoe de Reformatie de gezuiverde Kerk wenschte terug te brengen, in de som der hoofdwaarheden des Christendoms te doen opnemen. Toch duurde het niet lang, of weder lieten zich chiliastische stemmen vernemen, en spoedig behoorde hoe langer zoo meer — zij het dan in zekeren zin buiten kerk en vastgestelde kerkleer om — het geloof aan een toekomstig rijk van CHRISTUS op aarde tot de eigen Dogmatiek van zeer velen. Zóó is het nog heden. Van alle kanten laten zich propheeten en voorspellingen hooren; nu hier, dan dáár spreekt men, misschien als reactie tegen een veldwinnend ongeloof, de stelling steeds luider uit, dat, binnen korteren of langeren tijd, de aarde het toneel zijn zal van de vervulling der eenmaal aan den Propheet-Apostel geschonken apocalypse.

Met het oog op deze verschijnselen van een tijd, die, meer dan ooit vroeger, geschikt en gencigd schijnt, tot behandeling der eschatologische vraagstukken, is het zeker niet van belang ontbloomt de geschiedenis, zoo van het *Chiliasme* in het algemeen, als van ieder zijner kenmerkende momenten, in den loop der tijden eenigzins nauwkeuriger te beschouwen, dan tot nog toe geschied is. In de volgende bladen heb ik eene zwakke poging gewaagd zulks te beproeven met betrekking tot dat eigenaardige, op zich zelfstaande gedeelte, dat door de Hervorming als

begin en den val van *Munster* als einde, scherp begrensd wordt. Juist dat tijdperk in de geschiedenis van mijn onderwerp is belangrijk, en om het wederzijdsche verband waarin de Hervorming zelve en het Chiliasme tot elkander traden en om de gewelddadige wijze, waarop de pogingen tot verwezenlijking der hoop op eene vurig gewenschte Christocratie op aarde in de geschiedenis hebben ingegrepen. Het Chiliasme van het begin der 16^e eeuw hangt samen met verschijnselen van soortgelijken aard, welke aan de Reformatie den stoot te danken hebben, die hen tot hernieuwd leven riep. Zóó maakt het een deel nit der reactie tegen de toenmalige tijdsomstandigheden, tegen de wanverhouding, waarin op politiek en op godsdienstig terrein het individu stond tegenover de nederdrukkende eenheid, in staat en hiërarchie gehuldigd. En tegelijkertijd biedt de beschouwing van de wijze, waarop het Chiliasme zich toen vertoende, den meest juiste maatstaf ter waardeering van zijne religieuse waarde. Uit het gebod van het geloof en van het lijdzame verwachten, wordt het gerukt in het midden van het werkend leven. Niet langer houdt het zich bezig met bedaarde bespiegeling, het slaat zelve, in betreurenswaardige afwijking, de hand aan de verwerkelijking zijner idealen van gelijkheid en geluk. En zóó, verwijderd uit zijne eigenlijke levenssfeer, toont het weldra al de kenteekenen van dwcepzieke overdrijving en ziekelijk fanatisme. Het goede en ware scheidt zich af; tot zijne hoogste magt verheven blijft alleen het verkeerde als drijvende factor over. Daardoor wordt het dan ook juist gemakkelijker de onzuivere bestanddeelen te onderkennen en zóó door schifting op te klimmen tot de kiem van

eeuwige waarheid, die zich in het *Chiliasme* ook te midden zijner hevigste overdrijving niet verloochent.

Met deze beschouwingen meen ik de keus van mijn onderwerp genoegzaam te hebben geregtvaardigd, en tevens met voldoende duidelijkheid de grenzen te hebben aangegeven, binnen welke mijn onderzoek zich te bewegen heeft. Het *Chiliasme* in zijn verband tot de Hervorming van 1517, d. i. het *Chiliasme* zooals het bij, in en door de Hervorming weder is opgekomen, en zooals het ook zelve op de Hervorming heeft ingewerkt. Als van zelf zullen daardoor de meeningen van theosophen, antitrinitariërs, enz., waar zij eene chiliastische kleur vertoonen, slechts in zooverre worden aangehaald als zij tot mijn onderwerp in meer regtstreeksche betrekking staan.

Wat de methode van behandeling aangaat, geheel vereenig ik mij met het gevoelen van SEMTSCH, dat het juiste begrip van het *Chiliasme* slechts op geschiedkundigen weg kan gevonden worden ¹⁾.

Indien ergens dan is zeker hier het verloop en de ontwikkeling der ideën niet van de kerkgeschiedenis te scheiden, maar daarmede integendeel innig zamengeweven. De feiten zelve zijn echter zoovele malen en op zóó afdoende wijs beschreven, dat korte aanduidingen en heenwijzingen doorgaans genoegzaam zullen zijn, om het verband aan te toonen en de geschiedenis van het *Chiliasme* in de

¹⁾ Herzog, „Real. Wörter i. v. Chiliasmus. „Für eine Erscheinung wie der Chiliasmus, welche nicht bloß der Geschichte angehört, sondern selbst eine so reiche Geschichte hat, lässt sich der Begriff nur auf geschichtlichem Wege gewinnen.“

lijst der gebeurtenissen, waarmede het zamenhangt, te plaatsen.

Wat de, door mij bij mijnen arbeid aangewende hulpmiddelen betreft, zeer moeilijk was het overal inzage te krijgen van primaire bronnen, aan den eenen kant, omdat de Reformatoren en kerkelijk orthodoxe schrijvers van dien tijd slechts zelden en dan nog als in het voorbijgaan zich over de duizendjarige verwachtingen der secten uitlaten. Bij de vele en belangrijke verschillpunten in opvatting van de Heilige Schrift, de regtvaardiging door het geloof, de sacramenten enz., moest eene vraag als die naar het *Chiliasme* van minder belang schijnen en noodzakelijk door quaestiën van ernstiger aard op den achtergrond geraken, en zulks zooveel te meer naarmate de 16^e eeuw het onderling verband tusschen de verschillende leerstellingen der tegenpartij minder wist op te merken. Daarbij konden de zich in velerlei vorm verbergende chiliastische meeningen in zeer vele gevallen voor een niet opmerkzaam beschouwer, ligt eene groote overeenkomst bezitten met die verwachting van CHRISTUS' wederkomst en het einde der wereld, die wij bij LUTHER en de zijnen herhaaldelijk terugvinden.

Aan den anderen kant zijn door Roomsche en Protestantsche bemoeijingen het meerendeel van de werken der wederdoopers, met wie we hier voornamentlijk te doen hebben, verloren geraakt. Ter sluiks kwamen ze uit en werden ze verspreid, terwijl daarbij de overheid het kettersche geschrift meestal tegelijk met den ketter deed verbranden.

Te meer gevoel ik mij deswege gedrongen mijnen dank

uit te spreken voor de welwillendheid, waarmede Prof. J. G. DE HOOP SCHEFFER de rijke verzameling *Anabaptistica*, te Amsterdam op de Bibliotheek der Doopsgezinde gemeente aanwezig, ter mijner beschikking heeft gesteld. Ook de betuiging mijner erkentelijkheid jegens u mag hier niet achterwege blijven, Hooggeleerde Promotor TER HAAR! In de keuze, de ordening en de bewerking van mijn onderwerp, gelijk in het aanwijzen der hulpmiddelen hebt gij mij steeds met raad en daad bijgestaan. Menige moeijelijkheid hebt gij uit den weg geruimd, menige onjuistheid hebt gij verbeterd. Niet weinig ben ik èn aan uwe raadgevingen èn aan uwe onmiddelijke hulp verschuldigd.

Eene volledige opgave der literatuur over mijn onderwerp kan natuurlijk hier evenmin worden gegeven als geëischt. Voornamentlijk heb ik mij van de volgende werken bediend:

MELCHIOR HOFFMAN, „Auszlegug der heimliche Offenbarung JOANNIS des Heyligen Apostels unnd Evangelisten“. 1530.

MELCHIOR HOFFMANN, „Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschriff“. 1530.

SEB. FRANCK VAN WERDT, „Van het rycke Christi“, *ter Goude*, bij JASPER TOURNAY. 1611.

SEB. FRANCK VAN WERDT, „Van de belofienissen des nieuwen Testaments onde van het Rycke Christi“. ib.

„Tuchtordeninghe der stadt Munster“. 1533.

„Bekentnisse van beyden Sacramenten doepe unde nachtnale der predicanten tho Munster“. 8 Nov. 1533.

„Das Büchlein von der Rache, 1534“, uitgegeven door K. W. BOUTERWEK.

„Van verborgenheit der Schrift des Rykes Christi unde van dem daghe des Heeren durch de ghemeynte Christi tho Munster. Im Yare 1535 in der II maendt“.

„Zur Literatur und Geschichte der Wiedertäufer etc“.,
von K. W. BOUTERWEK.

L. HORTENSIUS, „Anabaptistaram Tumultuum lib. unus“ 1536.

H. BULLINGER, Der „Widertoufferen ursprung für-gang secten Wäsen“ enz. 1561.

GUYDO DE BRES, „De Wortel den Oorspronck ende het fundament der Wederdooperen,“ enz. 1565.

J. CAMERARIUS, „De Philippi Melanchthonis ortu, totius vitae curriculo et morte“ 1566.

FLORIMOND DE RÉMOND, „l'Histoire de la Naissance etc. de l'Hérésie de ce siècle“ 1605.

G. ARNOLD, „Unpartheyische Kirchen- und Ketzler-Historie“, *Schaffhausen*. 1741.

CORRODI, „Kritische Geschichte des Chiliasmus“, *Zurich* 1794.

J. G. PLANCK, „Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und Bildung unseres Protestantischen Lehrbegriffs“ 1791.

G. TH. STROBEL, „Leben, Schriften und Lehren THOMAE MUNTZERS“ enz. 1795.

T. W. RÖHRICH, „Geschichte der Reformation im Elsass und besonders in Strassburg“ 1831.

J. HAST, „Geschichte der Wiedertäufer“ 1836.

DR. W. ZIMMERMANN, „Allgemeine Geschichte des groszen Bauernkrieges“ 1843.

A. M. CRAMER, „Levensbeschrijving van DAVID JORIS.“
Ned. Arch. voor K. G. van KIST en ROOJJAARDS. 1845.

M. CARRIERE, „Die philosophische Weltanschauung
der Reformationszeit“ 1847.

H. W. ERBKAM, „Geschichte der protestantischen
Sekten im Zeitalter der Reformation“. 1848.

K. MATTHES, „Comparative Symbolik“. 1853.

C. A. CORNELIUS, „Geschichte des Münsterischen
Aufruhrs, Zweites Buch, die Wiedertaufe“ 1860.

C. A. HASE, „Seb. Franck von Wörd, der Schwarmgeist“.

B. TER HAAR, „De Geschiedenis der Christelijke kerk
in tafereelen“. dl. IV. „De Wederdoopers.“

F. NIPPOLD, „Die anabaptistischen Tendenzen in
ihrer Bedeutung für das Verständniz der Reformati-
onszeit.“

F. NIPPOLD, „David Joris von Delft. Sein Le-
ben, seine Lehre und seine Secte“. (*Zeitschrift für die
Hist. Theol.* 1863, 64).

HEBERLE, „Die Anfänge des Anabaptismus in der
Schweiz“.

HERZOG, *Real-Encyclopaedie*, u. s. w. op de artt. *Ana-
baptisten, Antitrinitariers, BADER, BOCKHOLD, CARL-
STADT, CELLARIUS, Chiliasme, Communisme, DENCK,
FRANK, HETZER, HOFFMAN, HübMAIER, MENNO SI-
MONS, MUNSTER, MÜNZER, Offenbaring, STIEFEL, Ub-
boniten.*

Ook vele werken over Kerkgeschiedenis en Dogmatiek
zijn door mij, waar het noodig was, geraadpleegd, terwijl
het gebruik van nog andere schriften van zelfs hier en
daar uit de aanhalingen zal blijken.

Een goed werk over het *Chiliasme* is tot heden niet verschenen. Bijdragen leverden CALIXTUS en MUNSCHER. Een werk, dat volgens den titel op volledigheid aanspraak scheen te maken, was dat van CORRODI, zeer eigenaardig „ein Naturalienkabinet eschatologischer Ueberspanntheiten“ genoemd.¹⁾ Het *Chiliasme* is volgens CORRODI niet veel meer dan het gewrocht van een eigenaardig fanatisme, dat zich evenmin voor de regtbank der zuivere exegese, als voor die van het gezond verstand handhaven kan. Met uitzondering eenigzins van het eerste deel is zijn arbeid, niet-tegenstaande den titel, in geenen deele *kritisch*. Daartoe ontbreekt zoowel geregelde volgorde als innige zamenhang, terwijl voorts het bevooroordeeld standpunt, waarop de schrijver zich plaatst, alle onpartijdige beoordeeling en grondige toetsing belet. Om het werkelijke zijn, het inwendige leven, den grond van het bestaan van het *Chiliasme* te doorzien en aan te wijzen, mist CORRODI's arbeid derhalve nagenoeg alle vereischten.

Hoewel deze schrijver voorts op vele plaatsen meer steenen aanbrenghet, dan bij den bouw noodig zijn, toch is het door hem verwerkte op vele plaatsen niet volledig, en vooral niet met kritische juistheid gezift.

Moet alzoo het tot nog toe geleverde in meer dan één opzicht onvoldoende geacht worden, hiermede is geenszins de overtuiging uitgesproken, dat het mij gelukt zoude zijn, iets beters te voorschijn te brengen. Het gelde veel meer als eene verontschuldiging wegens het vele gebrekkige en onvolkomene, waarvan ik mij

¹⁾ SEMISCH.

onder mijnen arbeid telkens meer ben bewust geworden. Want, gelijk het gemakkelijk is dáár voor dwaling behoed te blijven, waar uitnemende voorgangers den weg juist hebben afgebakend, en waar hun werk alle moeilijkheden heeft weggenomen, zoo mag daarentegen een zacht oordeel billijk voor hem worden verwacht, die zijne nog bijna ongecoefende krachten wijdt aan een onderzoek, waarbij hij de aanwijzing van zoodanige voorgangers mist. Ik eindig daarom mijne voorrede niet dan met een dringend beroep op de welwillendheid mijner lezers.

INLEIDING.

Voordat wij tot de behandeling van ons onderwerp overgaan, zal het niet overbodig zijn een blik te werpen op de geschiedenis van het *Chiliasme* van den tijd af, waarop het voor het eerst in het midden der Christelijke kerk zich voordeed, tot op de eeuwen, die onmiddelijk de groote kerkhervorming der zestiende eeuw voorafgingen. Gelijksoortige verschijnselen toch, die zich in den loop der tijden telkens weder op denzelfden bodem en onder verwante omstandigheden ontwikkelen, mogen, ook al biedt de vorm, waaronder zij optreden, menig punt van verschil en afwijking aan, niet anders dan in hun gemenschappelijken oorsprong, onderling verband en historische opvolging, beschouwd worden. Ieder dogma en iedere zich aan dit dogma aansluitende of zich daarvan verwijderende overtuiging, vindt zijnen oorsprong in de Heilige Schrift, den denkenden geest of de behoeften van het zedelijk leven, of treedt te voorschijn ten gevolge van zich telkens onherroepelijk vertoonende gebreken op verstandelijk of zedelijk gebied. De verschijningsvorm moge gewijzigd worden door het verschil in behoeften van den tijd, in ontwikkeling, vooruit- of achteruitgang van de eeuw, die zich hiermede bezig houdt; in het licht van andere omstandigheden moge het eene andere kleur aannemen, toch blijft hetgeen de kern

uitmaakt, inwendig onaangetast, totdat het, bij het gemis van steun- en aansluitingspunt, zelf in het verledene en de vergetelheid terugzinkt. Zoolang dit echter niet geschiedt wisselen de dogmen in vorm, maar blijven in hoofdzaak. Die hoofdzaak is dan tevens het hoogere vereenigingspunt, waaruit, in verband met de uitwendige omstandigheden, de verschillende verschijnselen hunne voldoende verklaring vinden.

Geldt het hier beweerde in het algemeen voor de geschiedenis van iedere leerstelling; meer in het bijzonder is dit het geval met die van het Chiliasme. De phasen, die de leer van het duizendjarig rijk doorloopt, de dikwijls lijnregt aan elkander tegenovergestelde vormen en eigenaardigheden, waaronder zij zich voordoet, zijn rijk aan aantal en verscheidenheid. Zóó is dan ook hier meer dan elders de kennis, althans in de hoofdpunten, noodig van het ontstaan, den voortgang en de ontwikkeling der meeningen en stellingen, die wij in hun optreden tijdens de Reformatie wenschen gade te slaan. Een kort overzicht van hetgeen in betrekking tot het Chiliasme aan dien tijd voorafging, vinde derhalve hier zijne plaats. ¹⁾

Reeds bij een vluchtigen blik op de geschiedenis valt het in het oog, dat de geschiedenis van het Chiliasme voór de Hervorming zich als van zelve in twee geheel van elkander verschillende deelen splitst.

(1 Semisch in Herz. Real-Enc. v. Chiliasmus. — W. Münscher, Handbuch der Christlichen Dogmengeschichte. 1818, 2er Band, 264 — 280. — Dr. E. Lücke, Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis. 1832. S. 480 — 523. — Dr. K. R. Hagenbach, Lehrb. der Dogmgesch. 1867. 175, 139, 202. — H. W. Rinck, Die Schriftmässigkeit der Lehre vom tausendjährigen Reich u. s. w. 1865. — E. Reuss Histoire de la Théologie Chrétienne au siècle apostolique. Tome 1. 1860 — A. Ritschl, het ontstaan der Oud- Katholieke kerk 1860.

Gedurende de eerste vier eeuwen, nagenoeg tot op den tijd van AUGUSTINUS behoorde de leer van het duizendjarige rijk tot de lievelingsdogmen der gansche kerk, zoó zelfs dat JUSTIJN *de Martelaar* verklaarde, dat in de Katholieke kerk, zoover hij die kende, het *Chiliasme* de heerschende meening was, en de verwerping niet anders beschouwd kon worden, dan als eene toenadering tot de gnostische denkbeelden. ¹⁾ Na AUGUSTINUS grijpt juist het tegenovergestelde plaats: de kerk verwerpt, de seeten belijden het *Chiliasme*. — Wij willen beide tijdperken iets meer van nabij beschouwen.

De eerste vraag, die zich voordoet, is uit den aard der zaak die naar den oorsprong van het *Chiliasme*. Wanneer, bij wien en uit welke oorzaken is het ontstaan? Een bevredigend antwoord is hicrop nog wel niet gegeven. Zooveel schijnt zeker, dat de geheele eschatologische rigting van den tijd, waarop, en van het volk, waaronder Jezus optrad eene bepaald chiliastische kleur droeg, en een welbereiden akker opleverde, waarop meeningen als die zich later aan Apoc. XX en andere plaatsen aansloten, zich vruchtbaar konden ontwikkelen. Reeds de verwachtingen der profeten van een luisterrijk Messiasrijk (men denke b.v. aan Jes. 65) moesten het gemoed van het Joodsche volk, altijd ontvankelijk voor denkbeelden, Israels grootheid betreffende, in dien geest gestemd hebben. Niet weinig moest daartoe voorts bijdragen dat eigenaardige gevoel van eigenwaarde (Deut. IV : 7, Ps. CXLVII : 23), dat den Jood steeds kenmerkte, en later naar mate het volk zedelijk achteruitging meer en meer in hoogmoedigen eigenwaan overging. Waren

1) Zoo* zegt Just. o. n. (Dial. c. Tryph. Jud.): *ἐγὼ καὶ εἰ τινὲς εἶδον ὀρθογνώμονες κατὰ πάντα χριστιανοὶ καὶ σαρκὸς ἀνάστασιν γενήσασθαι ἐπιστάμεθα καὶ χίλια ἔτη ἐν Ἱεροσολήμῳ οἰκοδομηθείσῃ καὶ κοσμηθείσῃ οἱ προφῆται ὁμολογοῦσιν.*

zij niet het volk Gods, voorwerp van de zorg en liefde van Jehovah sinds onheuchelijke tijden, eenige dragers van Zijne wet, Zijne kennis en Zijne openbaring, geliefden „om der vaderen wil“? Wat waren de andere volken bij hen vergeleken? Kwam niet hun en hun alleen de magt en de heerschappij over allen toe? Maar hoe weinig hadden de uitwendige omstandigheden beantwoord aan dien dorst naar geluk en nationalen voorspoed. De Babylonische gevangenschap, de Syrische slavernij, de Romeinsche overheersching hadden, ieder op haar beurt, alle hoop vernietigd of liever teruggeschoven naar eene onbestemde toekomst. De voet der vreemdelingen drukte het Heilige land; geen vernedering, mishandeling of marteling werd den afstammeling van Abraham gespaard. Toch leefde in zijn gemoed de overtuiging, dat Jehovah's wil niet aldus kon zijn, dat de onderdrukking en vernedering, waaronder hij nu gebukt ging, niet immer kon duren, en reikhalzend vestigde hij den blik op het verschiet. De tijd zou komen, waarin de Messias zou optreden om zijn volk te bevrijden van vreemde heerschappij en vreemden smaad, om Davids en Salomo's rijk in meer dan vroegeren luister te herstellen (Hand. 1: 6). Dan zou alle ongeluk vergeten, alle smart geleden zijn, ieder Israëlicht, als in Abrahams schoot, deel hebben aan volkomen, ongestoord, eindeloos geluk.

Zoodanig waren de verwachtingen der Joden tijdens Jezus in haren zuiversten vorm. 1) Gelijk zich verwachten laat, konden zich, den zinnelijken aard van het meerendeel der Joden in aanmerking genomen, hierbij alligt grovere, aardsche bedochtingen en uitzigten voegen. Zooals uit de oudste deelen van den Talmud 2) blijkt, was dit

1) Luc. 1: 68-80.

2) Cf. CORRODI, II. Th. I.

met de meesten dan ook op verregaande wijze het geval, en stelde men zich het heil, door den Messias den zijnen bereid, op hoogst overdreven zinnelijke wijze voor. En het scheen, alsof druk en vernedering slechts schitterender kleuren konden toevoegen aan het tooverbeeld, door hunne verbeelding hun voorgespiegeld. ¹⁾

Even verkeerd als het nu zijn zou de voorspellingen der Apocalypse en het geheele *Chiliasme* uit deze voorstellingen af te leiden of er toe terug te brengen ²⁾, even zoo weinig laat het zich ontkennen, dat, hetgeen bij het Jodendom was voorgegaan, op de vorming der latere Christelijke denkbeelden, eenen overwegenden invloed heeft uitgeoefend. Reeds hierdoor wordt dit laatste waarschijnlijk, omdat de eerste Christenen met het Judaïsme eenen gemeenschappelijken bodem vonden in de prophetie van het O. Verbond, en wel in dier voege, dat wat door den Jood als slaande op de toekomst van den Messias werd geduid, voor den Christen van toepassing was op de tweede komst des Heeren, op de parousie. Evenmin mag worden voorbij gezien, dat, hoewel het Christendom allerm minst alleen in het Judaïsme zijne verklaring vindt, het toch na en uit het Judaïsme ontstaan is. Te Jeruzalem vestigde zich de kerk voor het eerst, en zij die er toe behoorden, waren zoo min de Joodsehe atmosfeer ontwend als den Joodsehe gedachtenloop ontwassen. Het verschil in beider denkbeelden aangaande de toekomst is evenwel zoó ingrijpend, en de invloed van het nieuwe Christelijke element zóó overheerschend, dat de poging om het Christelijk Chiliasme als de eenvoudige voortzetting en aanvulling van het Joodsehe te beschouwen, uit den aard der zaak

1) Men denke aan de apocalyptische literatuur der Joden.

2) Zooals CORRODI beproefd heeft.

voortdurend zal moeten mislukken. Zeer teregt is aangemerkt, dat het feit eener dubbele verschijning van CHRISTUS, de eerste tot het verleden vol smart, de tweede tot eene toekomst vol majesteit betrekking hebbende, eene bepaalde verandering van het Joodsche denkbeeld was, en een duidelijk verschil in het leven riep tusschen de vroegere en de latere verwachtingen ¹⁾. Dadelijk was dit verschil merkbaar. Al sloot de Christelijke kerk zich onmiddellijk aan de Synagoge aan; in den persoon van JEZUS CHRISTUS, de verzekeringen der Apostelen, en de *Openbaring* van JOHANNES waren voor de eschatologie al aanstonds nieuwe elementen gegeven. Het eerst treedt daaruit op den voorgrond, de in Christelijken zin met de Joodsche Messiasverwachting parallel loopende verwachting der parousie. De ondubbelzinnige verklaringen des Heeren dienaangaande, Zijn opvaren ten hemel, dat de jonge gemeente, van haar zichtbaar hoofd beroofd, in eenzaamheid had achtergelaten, gevoegd bij den geweldigen indruk van eenen tijd, waarin waarlijk alle dingen begonnen nieuw te worden, moest de blikken reeds der Apostelen, met ingespannen aandacht doen uitzien naar het tijdstip, waarop de Heer wederkomen zou, om voor goed Zijne heerschappij te vestigen. Algemeen was dan ook bij alle discipelen de overtuiging, dat het einde aller dingen gekomen of nabij was, dat de toekomst des Heeren en de dag der parousie zich niet lang meer zouden laten wachten ²⁾. Gelijk deze ge-

¹⁾ Reuss, l. l. „Il faut bien remarquer que le fait d'un dédoublement de la révélation messianique, l'idée de deux apparitions du Christ promis, l'une dans l'abaissement, l'autre dans la gloire, l'une passée, l'autre future ne se présentait pas seulement, vis-à-vis de la théorie des écoles, comme une simple modification théologique, mais y apportait un changement radical dans les éléments constitutifs.“

²⁾ 1 Thess. IV: 14, 1 Cor. XV: 51, Hebr. X: 37, Jud. 18, Jac. V: 6, 1 Petr. IV: 7, 17, 2 Petr. IV: 12, 1 Joh. II: 18

dachte bij uitnemendheid geschikt was den moed en de standvastigheid van de door Jood of Romein geëischte martelaren te verhoogen; zoo moest zij ook zelve door het lijden, het onregt, de gevaren en de verdrukkingen, die de gemeente troffen, nieuwe kracht en nieuw voedsel erlangen. Te vaster moest de hoop op aanstaande vergelding en vergoeding zich wortelen, naarmate er scherper tegenstelling was tusschen het lot, dat de gemeente wenschte en het lot, dat haar deel was. En waar kon voor Jood, zoowel als voor Christen het tooneel der vergelding voor wat zij hadden uitgestaan, eerder geplaatst worden, dan op de aarde, die immers ook het tooneel van hun lijden geweest was? Zóó verbond zich met het denkbeeld der parousie, steeds hechter de verwachting van een aardsch rijk van CHRISTUS, waarvan Zijne heerlijke verschijning het lang gewenschte aanvangspunt zou zijn. Reeds spoedig vond dit geloof, meer nog dan vroeger zijne regtvaardiging en zijn bijbelsch steunpunt in de *Apocalypse* van JOHANNES, die door de oudste Christenen reeds dadelijk op denzelfden rang moest gesteld worden als de boeken des O. Testaments. De beelden voorts, waarin het apocalyptisch vergezigt zich hult en de symbolische voorstellingen, waarvan het zich bodient, moesten het hunne bijdragen, om de zinnelijke denkbeelden van het rijk van CHRISTUS te versterken. Zonder uitzondering nam de eerste Christelijke kerk het met zijne wenschen zoo wél overeenstemmende *Chiliasme* der *Apocalypse* over, en sinds dien tijd bleef *Openb. XX* aansluitingspunt en bewijsgrond voor allen, die vroeger of later de leer van het duizendjarige rijk, in hoe afwisselenden vorm dan ook, omhelsden. De aard des menschen, die onwillekeurig liever zinnelijke verwachtingen, dan geestelijke koestert; de begeerte, die te midden der gruwzame vervolgingen bijna noodzakelijk

in het hart der verdrukte Christenen moest opkomen, om nu met hunnen bespotten en gehaten Heer aan het hoofd, over hunne vijanden te zegepralen en over hen als koningen te heerschen — deze beide zaken mogen het hare er toe bijgedragen hebben, om het snelle aannemen van het *Chiliasme* te bevorderen; ongetwijfeld is het de bijbelsche voorspelling en in het bijzonder de *Apocalypse* geweest, waardoor die leer zich zoó heeft kunnen vestigen, en niettegenstaande den sterk uitgedrukten tegenzin van later tijd, zich telkens met hernieuwde levenskracht weder heeft kunnen vertoonen. Daarom waren dan ook *Chiliasme* en *Apocalypse* met elkander als zamengeweven, zoodat beider geschiedenis nagenoeg dezelfde is ¹⁾.

Reeds hebben wij gezien, welke snelle uitbreiding het *Chiliasme* verkreeg. De Joodsch-Christenen bragten het aan de Christenen uit de Heidenen over, en ook bij hen stuitte het aannemen op geen enkel bezwaar, zoodat het Oosten en het Westen het weldra gelijkelijk toegedaan waren. Naar gelang van ieders individualiteit wijzigden de chiliastische overtuigingen zich bij hare aanhangers. Het onderscheid tusschen het zoogenaamde *Chiliasme subtilis* en *crassus* openbaart zich reeds dadelijk. Hielden sommigen meer in den geest der *Openbaring* zich aan het geestelijk element, zonder nogtans de zaak zelve te verwerpen, anderen gaven in tijdelijke en zinnelijke opvatting den Joden niets toe. Intusschen schijnt het Oosten bij voorkeur de grovere opvatting gehuldigd te hebben.

In zijnen zuiversten vorm vinden wij het *Chiliasme* in den aan BARNABAS toegeschreven brief, cap. 15. Uitgaande

¹⁾ „Die Geschichte des einen ist fast durchweg die des andern.“ (Semisch).

van Ps. 90: 4 meent hij in verband met de zes scheidingsdagen, en den daarop gevolgden rustdag, dat de Heer in 6000 jaar alles voleinden zal, waarna Zijn Zoon komen zal, om een einde te maken aan den tijd des boozen. Euidelijk wordt het begin van den achtsten dag d. i. het begin eener andere wereld in het aanschijn geroepen. De daaraanvoorafgaande duizendjarige Sabbathsrust zal voor de geloovigen een tijd van reinheid en voortgaande heiliging geweest zijn. In denzelfden geest zijn de wenken, door den „Pastor van HERMAS” als ter loops gegeven ¹⁾. Ook de Sibyllijnsche boeken en het Testament der twaalf patriarchen bevatten enkele zinspelingen op een eenmaal te Jeruzalem op te rigten rijk van Christus.

Niet minder dan BARNABAS en de „Pastor van HERMAS” bleef JUSTIJN *de martelaar* van alle overdrijving vrij. In zijnen *Dialog* met den Jood TRYPHO ²⁾ antwoordt hij niet alleen voor zich zelf, maar voor alle regtzinnigen, bevestigend op de vraag van TRYPHO, of hij in ernst geloofde, dat Jeruzalem weder zou worden opgebouwd, dat al zijne geloofsgenooten zouden worden verzameld, om met CHRISTUS, de patriarchen, de profeten en alle bekeerden de hoogste vreugde te genieten. Hoedanig hij die vreugde verstaat, kan opgemaakt worden uit zijn beroep op het woord des Heeren, dat de opgewekten in Zijn rijk niet huwen, maar den engelen gelijk zullen zijn ³⁾. Zóó houdt JUSTIJN het midden tusschen grofzinnelijke opvatting en idealistische vergeestelijking ⁴⁾.

Een ander standpunt namen de meeste EBIONITEN, CERINTHUS, PAPIAS en na hen IRENAEUS in. Volgens CERINTHUS

¹⁾ Vis. 4, cap. 3.

²⁾ c. 80 en 81.

³⁾ Luc. 20: 35.

⁴⁾ HAGENBACH, I. l. S. 175.

(CAJUS bij EUSEBIUS EN DIONYSIUS van *Alexandrië* geven een vrij eensluidend bericht over hem) was een duizendjarig aardsch rijk te Jeruzalem te verwachten, waarbij het vleesch weder aan begeerte en lust zou mogen toegeven, en een luisterrijk gastmaal zou worden gehouden. Misschien zijn deze berichten door de tegenpartij, die ze ons overbragt, te sterk gekleurd, maar in elk geval schijnt het duizendjarig rijk, dat hij aannam, als hoogst zinnelijk te zijn gedacht. Evenzoo bij PAPIAS, die zich (in eene bij IRENAEUS aangehaalde plaats) uitput in beschrijvingen der vruchtbaarheid van den wijnstok, op hoogst zinnelijke wijze, in echt Rabijnschen geest geschilderd. Niet onduidelijk komt voorts zijne meening uit in eene bij EUSEBIUS aangehaalde plaats, waarin hij van een tijdperk van duizend jaren spreekt, waarin de heerschappij van Christus hier op deze aarde lichamelijk zou worden opgericht ¹⁾.

Al zijn CERINTHUS noch PAPIAS als de vaders van het grovere *Chiliasme* te beschouwen, (zooals sommigen gewild hebben) er is toch naauwelijks aan te twifelen, of beiden, vooral PAPIAS, die zich op de getuigenis van de jongeren der apostelen kon beroepen, zullen tot de verbreiding der leer in dien vorm veel hebben bijgedragen. Onmiskenaar is dan ook de invloed door PAPIAS in dit opzigt op IRENAEUS uitgeoefend. IRENAEUS is de eerste schrijver van wien ons eene uitvoerige niteenzetting van het *Chiliasme* overgebleven is. In het vijfde boek van zijn werk „over en tegen de Gnostiek“ ²⁾ wijdt hij verscheidene hoofdstukken aan het wederleggen der Gnostische beweerding, als zou het *Chiliasme* een joodsch droombeeld zijn.

Het dualistisch systeem der Gnostici moest hen natuur-

1) *Χιλιάδα πικά φρον ετών εσεσθαι..... σωματικώς την του Χριστου βασιλείας επί γαινοχοί τή γης υποσημαμένην.*

2) *έλεγχος και αντιστοιχη της ψευδοπίμων γνωσεως.*

lijk afkeerig maken van ieder aardsch vooruitzicht, en e-dere het *Chiliasme* naderende meening doen bestrijden. Tegenover hen beroept zich IRENAEUS op profetische uitspraken als Jes. XI:6, LXV:25 enz., op de woorden van Jezus Matth. XXVI:29, van Paulus I Cor. XV:25 vgg., op de overlevering van hen, die nog „het aangezicht der jongeren des Heeren gezien hadden,“ en op de voorspellingen der Apocalypse. Dat alles was nog on vervuld. Daarom zou binnen korten tijd een aardsch rijk, eene volkomene Christusregering te Jeruzalem worden gevestigd. De geloovigen zouden met Jezus heerschen; alle aardsche magt, in de eerste plaats het Romeinsche rijk, zou vernietigd worden. Eerst moest echter de Antichrist, wiens naam door het cijfer 666 aangeduid wordt, optreden, maar door Christus overwonnen worden. Dan zou het rijk van Christus volgen; de aarde zou in ongekende vruchtbaarheid, duizendvoudige vrucht voortbrengen; tot de wilde dieren toe zouden den mensch onderworpen zijn. Alle beelden, die in de Heilige Schrift tot een zoodanig geluk betrekking hebben, worden door IRENAEUS letterlijk uitgelegd, en zijne slaafsche gebondenheid aan de letter gaat zóó ver, dat hij op grond van Apoc. XI:19 zelfs een werkelijk altaar in den hemel aanneemt. Wel beschouwt hij het duizendjarig rijk tevens als een toestand van voorbereiding tot hooger, geestelijk geluk, maar dit neemt niet weg, dat MÜNSCHER terecht van den ruwen, zinnelijken vorm van zijn *Chiliasme* gesproken heeft¹⁾.

Hooger beteekenis verkreeg het *Chiliasme* in het geestesleven der kerk, door het optreden der *Montanisten*, bovenal

¹⁾ Münscher, l. l. S. 424.

²⁾ Irenaeus slaat verscheidene uitleggingen als *Ενάρθας*, *Ααρσίνος*, *Τετάρτιος* voor, zonder er bepaald eene als de ware aan te duiden.

door hunnen talentvollen verdediger TERTULLIANUS. Van dien tijd af echter dagteekent ook de meer ernstige reactie, die zich nu in de kerk zelve tegen de vroeger algemeen aangenomen leer begint te openbaren. Het denkbeeld, dat bij MONTANUS en zijne beide profetessen MAXIMILLA en PRISCILLA op den voorgrond stond, was dat van het naderend einde der wereld. MAXIMILLA had het reeds uitgesproken: „Na mij komt geene profetes meer, maar het einde van alles “ 1)

Mogten anderen begeeren, dat de komst van het koningrijk nog langer werd uitgesteld, het onophoudelijk gebed der Montanisten was: Uw koningrijk kome 2). Uit dat geloof aan en die hoop op de met rassche schreden naderende wederkomst van Christus, vinden de prophetische extase aan den eenen kant, en de vergedreven ascese, die wij bij hen vinden, aan den anderen kant hunne verklaring. Levende in de „dies novissimi“ maakten zij de prophetie van JOËL op zich toepasselijk, waarin eene uitstorting van den geest over alle vleesch beloofd was. En tevens zochten zij meer dan in de orthodoxe kerk het geval was, duidelijk het onderscheid te voorschijn te laten treden, dat de discipelen van den Christus van de wereld scheidde. Het zich trachten te onttrekken aan vervolgingen of martelingen, het verloochenen [ook in het minste] van den naam, dien men beleed, waaraan men zich meer en meer begon schuldig te maken, bleef hun vreemd. Vol brandenden ijver en gloeiende geestdrift strekten al hunne pogingen er heen, om beide geest en ligchaam, en zeker het ligchaam niet het minst, onberispe-

1) „Μετ' ἐμὲ οὐκ ἔτι προφήτης ἔσται ἀλλὰ συντελεία.“ Men vergelijkte aangaande het Montanisme hieromtrent Baar's: Het Christendom en de Christelijke kerk der 3 eerste eeuwen III, 4. b.

2) Cf. Tertullianus de Orat. Domin. Cap. 5.

lijk te bewaren tot in de toekomst des Heeren. Die toekomst was aanstrande, en zou hen in zijnen duizendjarigen duur ruimschoots voor het geleedene schadeloos stellen.

Onder de velen, die het Montanisme voor zich won, was TERTULLIANUS. Al zijne geestkracht en al zijn talent wendde hij aan, om de nieuwe openbaring ingang te doen vinden. Zijn werk „de spe fidelium“ voornamelijk over dit onderwerp handelende, is verloren gegaan. Uit hetgeen uit zijne andere Schriften blijkt, wordt echter duidelijk, dat hij een nieuw rijk aannam, dat op aarde gesticht, eene voorbereiding voor den hemel was. Jeruzalem zou er het middelpunt van wezen, en allen, die er deel van uitmaakten zouden zich in het genot gesteld zien van een overvloed van geestelijke goederen, als vergoeding voor wat zij op deze wereld veracht of verloren hadden. Na duizend jaar zouden dan de wereldbrand, het gerigt en de eindbeslissing intreden. = Zóó vertoont het *Chiliasme* bij TERTULLIANUS een meer geestelijken vorm dan bij IRENAEUS, al blijft het niet te ontkennen, dat het zinnelijke moment in meer dan één opzigt zich gelden laat. Tot het laatste mag het zijne bijgedragen hebben, dat deze kerkvader, zoo als bekend is, aan het zuiver geestelijke alle realiteit ontzeide.

Zoowel door hunne ascese en hun onverschrokken volharding te midden van alle gevaar, als door hunne ecstatische toestanden, hunne eigen openbaringen en voorspellingen, en niet minder door hunne begeerte, om een rein, van de wereld afgescheiden rijk van Christus te vormen, bieden de Montanisten meer dan één punt van overeenkomst aan met de latere wederdoopers. Ook voor praktische overdrijving waren reeds de kiemen gelegd. Dat echter bij hen die kiemen niet tot zulk eene ontwikkeling zijn gekomen, ligt misschien in de omstandigheden, die voor

hunne verspreiding niet gunstig waren. Hunne openbaringen, hun overdreven ascese en levenspraxis, hunne overspannen eischen voor de geloovigen, hun fanatisme maakten de kerk van hen afkeerig. Slechts in Afrika bleef nog een poos eene kleine secte onder den naam *Tertullianisten* bestaan. En om met hunne denkbeelden in de bestaande toestanden in te grijpen, daartoe was Rome te magtig, hun aantal en invloed te gering. Zóó verliep het Montanisme zonder groote bewegingen te veroorzaken, of andere gewigtige gevolgen na te laten dan den tegenzin, die nu langzamerhand tegen hun geliefd dogme, het duizendjarig rijk, begon te ontstaan.

Het eerste bewijs, dat de vroegere gunst begon te ebben, gaf de heftige tegenspraak, die het Montanisme vond bij den Roomschen presbyter CAJUS. Afkeerig van alle dwelperij en overdrijving, bestreed hij met kracht het hoofd-denkenbeeld, waarvan het uitging. Ten einde daarbij de moeielijkheid te overwinnen, dat het *Chiliasme* door de *Openbaring* zelve geleerd wordt, verklaarde hij de *Apocalypse* voor het werk van CERENTIUS, die door te schrijven onder den naam des grooten Apostels, aan zijne joodsche droomerijen over het rijk van Christus eenen gemakkelijkeren ingang had zoeken te verschaffen. Eenen anderen weg sloeg een veel gevaarlijker vijand van het *Chiliasme*, de Alexandrijnsche school, bij monde van haren rijkbegaafden hoofdvertegenwoordiger ORIGENES en zijne discipelen in. De rigting van dezen was lijaregt met het *Chiliasme* in strijd. Hunne idealistische wereldbeschouwing, hunne overtuiging, dat het ligchaam slechts een kerker der ziel, en toegeven aan zinnelijke lust verwijdering was van God, in wiens gemeenschap het hoogste geluk bestond, moesten de leer van een aardsch rijk voor hen alleraanstootelijkst maken. Reeds CLEMENS toont er geen enkel

spoor van. ORIGENES gaat verder en bestrijdt vinnig, wat zijn voorganger stilzwijgend was voorbijgegaan. Had CAJUS de authenticiteit der *Apocalypse* ontkend, en op die wijze aan het *Chiliasme* zijnen bijbelschen steun willen ontnemen, Origenes slaat eenen anderen weg in. De *Openbaring* is voor hem wel het werk van den Apostel JOHANNES, maar naar zijnen regel, dat alles wat in de H. S. onwaardig, ongeestelijk of onvruchtbaar is, op mystische of allegorische wijze uitgelegd moet worden, verwerpt hij alle stoffelijke, letterlijke verklaring van het duizendjarig rijk en het nieuwe Jeruzalem. Hij maakt daarentegen het bijzondere op het algemeene, het historische op het ideële van betrekking. Het geloof der Chiliasten was voor hem een ongerijmde gruwel ¹⁾. In de voetstappen van ORIGENES trad zijn leerling DIONYSIUS van *Alexandrië*, die de opvatting zijns meesters tegen den talrijken weêrstand, dien ze nog altijd vond, verdedigde. Hoezeer toch de allegorische uitlegging in den smaak des tijds viel, ontbrak verzet er tegen geenszins. De bekendste Chiliasten tijdens of kort na ORIGENES waren NEPOS, KORAKION, METHODIUS, HIPPOLYTUS, VICTORINUS en LACTANTIUS, terwijl HIERONYMUS zich over dit punt niet duidelijk heeft uitgelaten. NEPOS, een Egyptisch bisschop, een man van groote vroomheid en uitnemende bijbelkennis, verzette zich in een met geestdriët ontvangen werk ²⁾ tegen de allegorische interpretatie. Toen, ten gevolge hiervan, in Alexandrie en Egypte onrust en zelfs scheuring in de kerk schenen te zullen komen, gelukte het aan DIONYSIUS den na NEPOS aan het hoofd der Egyptische Chiliasten staanden KORAKION met zachtheid tot zijn gevoelen over te halen. Ten einde zijne overwinning voor goed te verzekeren, schreef DIONYSIUS zijn „*περὶ ἐπαγγελιῶν*“, waarin

1) »δόγμα μοχθηρόν, ἀτοκώτατον.»

2) *ἔλεγχος ἀλληγοριστῶν.*

hij zoowel de authenticiteit der Apocalypse, als de mogelijkheid overal den historischen zin getrouw te blijven, ontkende. Wel bleven METHODIUS, bisschop van *Olympus* en APOLLINARIS, bisschop van *Laodicea* nog aan de vroegere overtuiging getrouw, maar men kan aannemen, dat na dit werk de kracht van het *Chiliasme* in het Oosten gebroken was.

Langer hield het zich evenwel in het Westen staande. COMMODIANUS en VICTORINUS van *Pellau* namen het in min of meer groven vorm aan. Den laatsten steun had het *Chiliasme* in de welsprekendheid van LACTANTIUS. Even als BARNABAS, vindt deze in de zes scheppingsdagen de symboliek voor de 6000 jaren, die het duizendjarig rijk mochten voorafgaan. Voordat deze laatste periode evenwel begint, grijpen groote oorlogen, plagen en strafgerigten Gods plaats. De Antichrist verschijnt, maar wordt door den persoonlijk teruggekomen Christus overwonnen en met de zijnen vernietigd. Een tijd van geluk en voorspoed wacht dan de geloovigen. De magt des boozen is gebonden, niets ontbreekt den deelgenoot des rijks. Na de 1000 jaar volgt eene laatste poging van den booze om zich van de heerschappij meester te maken, die evenwel mislukt. De tweede opstanding, het eindgerigt en de geheele verandering der aarde volgen.

In zijne schilderingen maakt LACTANTIUS, trek voor trek gebruik van de beschrijvingen, *Apoc. XX*. De Sibyllijnsche boeken en andere Apocalyptische schriften, benevens zijne vurige verbeeldingskracht, bieden hem verder de velerlei versieringen, waarmede het schema der Openbaring wordt aangevuld.

Wij kunnen LACTANTIUS als den laatsten *chilias*t van eenige beteekenis in de oude kerk beschouwen. Tijdens hem toch greep de groote omwenteling plaats, waardoor het vroeger verdrukte en verachte Christendom staats-

godsdienst werd. Deze verandering had op het *Chiliasme* den meest overwegenden invloed. Twee zaken toch hadden den opgang, dien het maakte en den bijval, dien het vond, ten gevolge gehad. Het lijden der kerk had de hoop op betere tijden levendig gehouden, en de *Openbaring* had een onwankelbaren bijbelschen grond gegeven. Door het toetreden van CONSTANTIJN tot het Christendom werd het een en het ander aan het *Chiliasme* ontnomen. Waartoe toch langer op een aardsch rijk en eene persoonlijke verschijning van CHRISTUS gehoopt, waar de Christelijk geworden staat, de vervulling aller wenschen volkomen met zich bragt; waar de uitdrukkelijke wil des keizers allen vijanden het stilzwijgen oplegde, tallooze voorregten aan de kerk schonk en de bekeering van al wat tot het Romeinsche rijk behoorde, scheen te beloven? En wat het tweede punt aangaat; reeds hebben wij opgemerkt hoe alle aanvallen op het *Chiliasme* zich allereerst op de *Openbaring* rigtten. Men verklaarde met CALVUS of DIONYSIUS de *Apocalypse* voor geen apostolisch geschrift, of verwierp met ORIGENES den woordelijken zin. Beide methoden waren niet geschikt, om alle tegenspraak te doen verstommen. Nu echter komt onder den invloed des tijds eene exegese op, die ofschoon grenzenloos willekeurig, met hetgeen men zelf had gezien en bijgewoond zoo overeenkwam, dat zij al dadelijk op onverdeelde bijval rekenen kon, en dan ook trots hare fouten eeuwen lang is aangehouden.

De voornaamste woordvoerder der nieuwe rigting was AUGUSTINUS. Zelf was hij, naar eigen verzekering ¹⁾, eenmaal het fijnere *Chiliasme* toegedaan geweest. Later veranderde hij geheel. Het duizendjarig rijk is volgens

¹⁾ Sermo 159. Verg. HAGENBACH, I. I. S. 305.

hem tegenwoordig, en heeft met het begin van het Christendom eenen aanvang genomen, zoodat naar zijne meening van *Chiliasme* geen sprake kon zijn. Het rijk van CHRISTUS was de kerk ¹⁾. De gebonden satan was de door de verschijning van CHRISTUS en de magt van het Evangelie krachteloos geworden inwerking van den booze. Deze zienswijze beantwoordde zóózeer aan de tijdsomstandigheden, en later aan de behoeften der Roomsche kerk, dat zij van AUGUSTINUS tot na de Reformatie de heerschende gebleven is. Met haar was het lot van het *Chiliasme* voor geruimen tijd beslist. De veroordeeling trof echter meer den groven vorm, dan het denkbeeld zelve; zooals blijkt uit het „ketterboek“ van PHILASTRIUS en uit dat van AUGUSTINUS ²⁾.

Verwierp de kerk alzoo haar eigen vroeger *Chiliasme* niet bepaald, werkelijk liet zij het toch voor goed varen. De opvatting van AUGUSTINUS had in de Middeleeuwen traditioeneel gezag. Klerus en hiërarchie vonden hun duizendjarig rijk in de toenemende magt der kerk. Het eenige punt, waaromtrent men het nog oneens was, lag in de vraag of men de 1000 jaar letterlijk of symbolisch op te vatten

¹⁾ Zóó bleef het in de Katholieke kerk. De *Cat. Rom. De orat. domin.* zegt: „Petimus a Deo, ut regnum Dei, quod est Ecclesia, propagetur.“

²⁾ Corp. haeresiolog. Tom. I. edit. FK. OEHLER. PHILASTRIUS, *de Haeresibus* liber c. 59: „Alia est haeresis Chilionetarum quae docet ita: cum venerit CHRISTUS de coelo, mille anni erunt..... carnaliter ad vivendum, generandum et manducandum, sicut fit nunc in hoc seculo quotidie.“ Ibid. AUGUSTINUS *de Haeresibus* liber c. 8: [Cerinthiani] mille quoque annos post resurrectionem in terreno regno CHRISTI, secundum carnales ventris et libidinis voluptates, futuros fabulantur, unde etiam Chiliastae sunt appellati.“

had. Onderwijl naderde het jaar 1000, en de letterlijke nitlegging bragt het volk tot de onrustbarende overtuiging, dat het einde der wereld gekomen was. Niets opmerkelijks echter gebeurde, en algemeen werd van toen af het duizendjarig rijk voor een rijk van onbepaalden duur gehouden, of men zocht door verandering van aanvangspunt het einde der wereld op een later jaar te stellen.

Eene andere bijzonderheid in de uitlegging der *Apocalypse* gedurende de Middeleeuwen was deze, dat men in haar hoe langer hoe meer een compendium der kerkgeschiedenis begon te zien. Tot de kleinste, de nietigste gebeurtenissen toe werden uit haar als voorspeld aangewezen. Al de scherpzinnigheid van dien spitsvondigen tijd werd aangewend, om hetgeen gebeurde was, gebeurde en stond te gebeuren uit haar te verklaren. In MAHOMED vond men den Antichrist, ook wel in de secten, die tijdens de twaalfde eeuw opkwamen. INNOCENTIUS III verklaarde het getal 666 van den tijd, dat het Islamisme zou heerschen, enz. Voor de tegenspraak, waarin men zich hier verwickelde met hetgeen men aangaande het duizendjarig rijk aannam, bleef het oog gesloten.

Zóó stond het in de orthodoxe kerk, en zóó kon het blijven, zoolang er niet te scherpe tegenstelling kwam tusschen het rijk van CHRISTUS, en zijne verwezenlijking op aarde. Maar toen dit juist het geval begon te worden, en de onwil over den overmoed en de bedorvenheid der hiërarchie overal anti-pauselijke bewegingen in het leven riep, toen allerwege secten opkwamen, die hoe ook in graad en vorm van overdrijving van elkander verschillende, toch allen haren oorsprong namen uit reactie tegen de instellingen, de leer, het leven der kerk — toen veranderde bij allen, die zich van haar verwijderden deze toestand geheel. Dezelfde oorzaken als vroeger riepen

ook nu weder het *Chiliasme* te voorschijn. Van een met CHRISTUS verschenen duizendjarig rijk van reinheid en geluk konden zij in de kerk, die zij verwierpen, geen spoor vinden. Dat rijk was nog niet gekomen. De voorspelling der *Apocalypse* was nog niet vervuld. Wel was het einde nabij; want wie kon door den Antichrist anders bedoeld zijn als het hoofd der antichristelijke geestelijkheid, de Paus, wiens beeld immers trek voor trek in de *Openbaring* was aangegeven? Het *Chiliasme* vertoont zich dan ook als een lievelingsdenkbeeld der vele Middeleeuwsche secten, en dit wederom te meer, omdat zwaard en brandstapel hun ook de verdrukkingen deden ondervinden, die de eerste Christenkerk ondergaan had.

Het eerst maakte JOACHIM van *Calabrië* deze meeningen geldig in zijne „*Admiranda expositio venerabilis Abbatis Joachimi in librum Apocalypsis beati JOANNIS*“ en andere werken. Hij werd daardoor het hoofd van de dweepzieke *Franciskanen* of *Fratricellen*, die uit zijne geschriften hun „*Eeuwig Evangelie*“ zamenstelden. JOACHIM nam drie tijdperken aan, van den VADER, van den ZOON en van den II. GEEST. In den derden status of periode, die ongeveer met 1260 aanbreken moest, komt de heerlijkheid van het Christendom tot hare volkomene verschijning.

Soortgelijke denkbeelden worden ook bij de *Katharen*, *Apostelbroeders*, *Waldenzen* en de aanhangers van WIKLEFF en HUSZ gevonden. ¹⁾

Uit dezen blik op de geschiedenis van het *Chiliasme* vóór de tijden der Hervorming, laat zich met betrekking tot zijne

¹⁾ Het *Chiliasme* der middeleeuwsche secten draagt bij al zijne voorstanders een bepaald antikatholiek karakter. Positief wenschten zij voor een groot deel tot de zuiverheid der oorspronkelijke Christelijke kerk terug te keeren, terwijl zij zich negatief tegen de misbruiken van Rome aankautten. Voor

uit- en inwendige ontwikkeling het volgende opmaken:

I. Wat de verhouding der openbare meening tot het *Chiliasme* aangaat: Het innigste verband bestaat tusschen het algemeen aannemen van die leer en de omstandigheden der tijden. Opgckomen onder den geweldigen indruk van het Christendom, wordt het *Chiliasme* meer lievelingsgeloof, naarmate de drukkende tijden eene verandering ten goede wenschen en daardoor verwachten deden. Naauwelijks echter verdwijnt die wensch, of het *Chiliasme* schijnt zijne reden van bestaan te verliezen. Wel bood de H. S. eene voortdurende regtvaardiging, maar de eigenaardigheid van het boek, waarop het hier voornamelijk aankwam, stelde menigen uitweg open voor hen, die zich aan hetgeen duidelijk geleerd werd, wenschten te onttrekken. Toch sprak de kerk geene veroordeeling uit, dan alleen over den ruweren vorm, waarin het optrad.

II. Wat het *Chiliasme* zelve aangaat: In het oog springend is het verschil tusschen de zinnelijke en de geestelijke opvatting. Van de eerste maakt zich niemand geheel los; bij de meesten is de tweede slechts in geringe mate aanwezig. Aan de letter van het geschrevene houdt men zich echter vrij streng. Daardoor gaven het geloof aan de persoonlijke tegenwoordigheid van den op nieuw verschijnenden CHRISTUS, de overtuiging, dat de vroeger ontslapen geloovigen

het overige sloten zij zich op weinige uitzonderingen in hunne eschatologische verwachtingen aan het stelsel van den grooten voorganger, JOACHIM van *Calabrië* aan, terwijl hunne opvatting van de gesteldheid der nieuwe periode, die op de tegenwoordige volgen moest, eenen vrij geestelijken vorm aannam door het mystische element, dat bij de meeste secten op den voorgrond stond. Bij WIKLEFF en HUSZ was het *Chiliasme* de uitdrukking hunner hoop op eene verbetering der Kerk.

aan het rijk deel zouden hebben, en de noodzakelijkheid, om de streng afgemeten 1000 jaar als voorbereidingstoestand tot iets hoogers op te vatten (vooral bij IRENAEUS), aan het rijk, dat men verwachtte, toch nog altijd een geestelijk, bovenaardsch karakter. Daar mede staat dan ook in verband, dat het *Chiliasme* nog niet in praktische overdrijving of uitspattingen verviel, zich op het gebied van het geloof bleef bewegen, en niet werkend in het leven trachtte in te grijpen. Wel waren daartoe, door het algemeen verspreid gevoelen, dat de Christen tot heerschappij over de wereld geroepen was, en dat alle magt, voornamelijk het Romeinsche rijk eerst vernietigd moest worden, de kiemen gelegd; maar alleen in het *Montanisme* vinden wij enkele en dan nog wel zeer flauwe sporen van pogingen, om het *Chiliasme* op buitengewonen weg ingang te doen vinden.

HET CHILIASME TEN TIJDE DER HERVORMING.

EERSTE HOOFDSTUK.

HET CHILIASME EN DE HERVORMING.

Hing het *Chiliasme* vóór de Reformatie ten naauwste te zamen met de gebeurtenissen der eenwen, waarin het zich vertoonde, nog enger is die band tijdens de Reformatie. Zijnen oorsprong, zijne vreemde vormen, zijne snelle ontwikkeling, zijn plotseling einde, dit alles vond het *Chiliasme* enkel en alleen in de geweldige tijdsstrooming, waarvan het begin der zestiende eeuw getuige was. Allereerst zijnen oorsprong — vroeger hadden de *Apocalypse* en andere gedeelten van het Oude en Nieuwe Testament daartoe verreweg het meeste bijgedragen: nu bleef zulks het geval niet langer. De bron wordt eene andere, de bijbelsche voorspelling wordt slechts aangewend, waar het er op aan komt nadere bepalingen te vinden, of eigen meening tegen vreemde tegenspraak te verdedigen. Dat het *Chiliasme*

zich daardoor scherp onderscheiden moest, van wat het eenmaal geweest was; dat het een op zich zelf staand verschijnsel in de geschiedenis dier leerstelling en een karikatuur der bijbelsche leer van een duizendjarig rijk worden moest, wordt hieruit reeds waarschijnlijk. Andere gegevens, andere factoren, andere oorzaken roepen noodzakelijk andere resultaten in het leven. Zóó ging het ook hier. Wat een overtuiging geweest was, gegrond op eene openbaring Gods aan JOHANNES geschonken, werd een uitvloeisel der overdreven en eenzijdige reactie van duizende overspannen gemoederen tegen de verbasterde Roomsche Kerk, en door die overdrijving tevens van verzet tegen de gematigde rigting, die niet alleen van afbreken, maar ook van opbouwen wist. Telkens zullen wij dan ook de duidelijke sporen van eenzijdigheid en fanatisme ontmoeten, als kenmerken van den bedorven bodem, waaruit de plant opwies.

Na sedert AUGUSTINUS, de lange middeleeuwen door, een kwijnend bestaan voortgesleept te hebben, hervond dan het *Chiliasme* gelijktijdig met, en niet minder ten gevolge van de Hervorming eenen kring, waarin het zich bewegen kon en nieuwe steunpunten, waaraan het zich hechten kon. Vestigen wij, om ons hiervan te overtuigen, den blik op den toestand van kerk en staat in en om 1517. Over de schreeuwende misbruiken, die in beiden ontstaan waren, over het betreurenswaardig verval waaraan beiden le den, is slechts éene stem. Zoowel in een godsdienstig als in een maatschappelijk opzicht verkeerde het meerendeel des volks in de grootste ellende en de diepste onwetendheid. Eenheid in het bestuur ontbrak en werd ook bij hem, die haar moest vertegenwoordigen, bij den Duitschen keizer niet gevonden. Zijn wil en die der staten, waaruit het rijk bestond, liepen te dikwijls uiteen, zijne magt was in de meeste gevallen eene meer dan twijfel-

achtige, en waar de pogingen, bijvoorbeeld van een' MAXIMILIAAN, het goede ernstig ten doel hadden, stuitten zij af op gebrek aan medewerking en op het belang van zoo velen, om den bestaanden onhoudbaren toestand te doen voortduren. Alle gezag kwam daardoor aan de vorsten, den adel, de geestelijkheid. In de steden, vooral de vrije rijkssteden, alleen, bood de van zich zelf langzamerhand bewust wordende kracht der burgerij, eenigzins een tegenwigt aan. Maar overal elders was het volk onderworpen aan al wat het zijnen heeren goeddacht te bevelen. En het juk, dat zij oplegden, was niet ligt. De grievendste belastingen, de meest ongehoorde geldafpersingen waren aan de orde van den dag. Zelfs LUTHER erkent, dat „de last, die den gemeenen man drukte ¹⁾ bijna niet meer te dragen was.“ „Wat doet gij anders, vraagt hij aan de vorsten, „dan dat gij in uwe heerschappij over de volken, hen knevelt en uitzuigt, met het doel toe te geven aan uwen hoogmoed en uwe begeerte naar pracht? Het zal zoo lang duren, dat de arme, gemeene man het niet meer zal kunnen uithouden . . . dat men uwen razenden moedwil niet langer zal kunnen, noch willen noch mogen dulden.“ — Herhaalde opstanden waren het gevolg gevolg geweest. Bij Erfurth, bij Keulen, in den Elsass en in Württemberg had het vertrapte volk de handen ter bevrijding in één geslagen. Tot nog toe hadden de wederspannigen zich telkens tevreden laten stellen, om echter spoedig te ondervinden, hoe weinig waarde vorstenbeloften hadden.

Met den toestand van den godsdienst, was het voor zoo ver Rome er de hand in had, nog treuriger gesteld. De reine leer was vervalscht; het naderen tot God onmogelijk

¹⁾ Volgens Arnold, a. a. O. 627.

gemaakt anders als door tusschenkomst eener bedorven kerk; de schreeuwendste misbruiken, bespotting van alle godsdienstig gevoel, waren ingevoerd en kerkelijk goedgekeurd. Verreweg het meerendeel der geestelijkheid kenmerkte zich als zoodanig slechts door eene zedeloze levenswijze en de meest volstrekte onwctendheid. *Simonie* deed de beste plaatsen bezetten door hen, die het meeste geld boden. De rondreizende bedelmonniken kwamen daarbij als eene dubbele plaag voor het volk, op welks kosten zij leefden, en wiens verstand en gemoed zij bedierven.

De *scholastiek* was er in geslaagd van de Christelijke leer bijna een anderen *Talmud* te vormen, en de *mystiek*, gelijktijdig opgekomen, bleef òf magteloos òf droeg hare vruchten eerst later. De pogingen tot hervorming, van conciliën of Pausen uitgaande, beoogden meer eene reformatie in de kerk, dan eene radikale herschepping der kerk, en mislukten, of leidden tot niets. Zóó stonden de zaken; van dáár misbruiken in de kerk, van dáár verval van het leerambt, van dáár wanbegrip en vervalsching in de leer, maar ook van dáár algemeen verlangen naar verandering en verbetering. ¹⁾

Niet van dien tijd evenwel dagteekent dat verlangen eerst. Onophoudelijk hadden zich binnen en buiten de kerk, al reeds eeuwen geleden, stemmen laten vernemen, die met ernst en nadruk zich verzetten tegen de hand over hand toenemende verbastering en verwereldlijking der hiërarchie; die wezen op het snijdend contrast van het heden en het verleden; die er niet voor terug deinsden in den Paus en de zijnen den voorspelden Antichrist te zien. Steeds waren er mannen geweest, die laide hunne

¹⁾ Cf. HAST, a. a. O. S. 40.

afkeuring te kennen gaven over de toenemende misbruiken en dreigend of waarschuwend den vinger tegen Rome ophieven. Door den ganschen loop der Middeleeuwen beweegt zich als een keten van hervormingspogingen, als een onophoudelijk protest tegen de ontaarding van Christelijke leer en Christelijk leven. Zelden echter hielden die rigtingen de juiste maat. In de meeste gevallen verwierpen zij met de misbruiken ook datgene, wat in de kerk goed, waar, eeuwig was. Overdrijving, eenzijdigheid, fanatisme leidden haar buiten het regte spoor, voerden tot de schromelijkste dwalingen en boden zóó aan Rome een welkom voorwendsel om met vuur en zwaard niet alleen hen die dwaalden, maar in het algemeen, allen die zich van de leer der kerk verwijderden, een eeuwig stilzwijgen op te leggen. Het weinige gevolg der pogingen tot hervorming vóór 1517 bewijst voldoende, dat de tijd van verzet nog niet gekomen was, dat het kwaad nog erger, en de behoefte aan verlossing nog dieper en algemeener moesten worden. Toch was niets van al wat, zich tegen Rome aankantende, voorafging, verloren, en de punten, waarin allen overeenkwamen, het onhoudbare der overlevering en het regt van het *individu* op regtstreeksche gemeenschap met God, begonnen zich langzamerhand in het bewustzijn van ieder, die dacht en gevoelde, te laten gelden. Ook de *mystiek* droeg tot dit laatste het hare bij, en zóó vereenigde zich alles, de politieke verhoudingen, het bederf der kerk en de voorbereiding van het verledene om aan de zestiende eeuw mede te deelen „een algemeen zielsverlangen naar eene volkomene verandering van de onhoudbaar geworden toestanden der middeleeuwen.“ ¹⁾

1) F. NIPPOLD. „die anabaptistischen Tendenzen“ n. s. w.

Een eigenaardig bewijs voor de spanning, waarin men overal verkeerde, levert de menigte voorspellingen, opgaven van wonderteekenen, luchtverschijnselen en indrukwekkende gebeurtenissen, waarvan de chronieken van de vijftiende en zestiende eeuw overvloeijen ¹⁾. Zelfs LUTHER en MELANCHTON konden zich van het denkbeeld niet losmaken, dat die teekenen gewigtige gebeurtenissen voorbeduidden ²⁾. Zonder twijfel heeft iedere eeuw zijne prophetiën en teekenen gehad; maar het groote aantal, de beteekenis, die men er aan hechtte en de voorliefde in het beschrijven en uitleggen, toonen duidelijk, dat men in dien tijd er zich meer dan gewoonlijk mede bezig hield. Men gevoelde, dat groote omkeeringen aanstaande waren, en dit voorgevoel deed op alles letten, wat er eene aanduiding van kon zijn.

Trouwens reeds de sterke sympathie, door LUTHER van alle zijden ondervonden, en de tallooze aanhangers, die hij binnen weinige dagen zich verwierf, wijzen er op, hoe hij uitsprak, wat in veler harten leefde. Zijn optreden tegen „het rijk van papen en monniken,“ tegen de geestelijkheid, bij het volk gehaat om hare hebzucht, bij de humanisten om hare domheid, bij den adel om haren trots ³⁾, zijn kloekmoedig breken met het bestaande kwaad, zijn krachtige vordering van teruggave van het recht der persoonlijkheid in zake van den godsdienst — was handelen in den geest van het geheele volk. Eeuwen lang had het vuur der *reactie* in het verborgen gesmeuld, maar in die verborgenheid meer en meer elementen ontvlambaar gemaakt voor de eerste vonk. Eene omwenteling

¹⁾ Cf. CORRODI, l. l. Th. II S. 37, seqq. CAMERARIUS, l. l. S. 101.

²⁾ CAMERARIUS, l. l. . . . „Conspecti cometae fuerunt. De quibus multa ad amicos PHILIPPUS scripsit, suas cum iis rationes communicans et explorans sententias ipsorum.“

³⁾ HAST, l. l. S. 13 — 15.

op staatkundig en godsdienstig terrein moest plaats vinden. Men wachtte slechts op de stoutmoedige hand, die den toorts slingeren zou in de zamengehoopte brandstof. TETZEL's gruwel besliste de zaak. Als een bliksemstraal zetten LUTHERS 95 theses alles in vlam. Dadelijk schaarde zich om zijnen naam alles, wat den vooruitgang liefhad en herstel verlangde voor de geledene grieven. Iederen dag won LUTHER nieuwe volgelingen, en reeds in 1519 zag VON MILTIZ zich tot de bekende verklaring gedwongen: dat hij het niet wagen zou met een leger van 25000 man hem naar Rome te voeren.

Met deze snelle vorderingen stond de inwendige ontwikkeling der Hervorming echter nog geenszins in evenredig verband. Haar uitgangspunt, hoezeer volkomen gewettigd, was geenszins een rijp, welberaden overleg, een duidelijk inzicht in al datgene, wat te veranderen viel, geweest. Eerst na 1520 overtuigde LUTHER zelf zich van het gewigt van den stap, dien hij gewaagd had, van de gevolgen die er uit zouden voortkomen. Vóór dat jaar had hij meer Rome's misbruiken aangetast dan getracht een eigen systeem op te bouwen, al stonden ook de hoofdpilaren van zijne geheele denkwijze, het eenig geldend gezag der H. Schrift en de regtvaardiging door het geloof alleen, onwankelbaar vast. In die twee hoofdpunten echter lag een geheel stelsel als in kiem besloten, en zij zijn het, die LUTHER en de jonge Hervorming voor de overdrijving van de negatieve zijde, aan alle reformatiën eigen, bewaard hebben. Door het stellen van die basis voor alles, wat hij aannam, of bestreed, ontging LUTHER het gevaar van inconsequentie aan den eenen kant, van overdrijving aan den anderen. Zijn eerste optreden moge in zeker opzigt niet ten volle van zich zelf bewust geweest zijn, bij hem schaadde dit niet.

Maar LUTHER stond niet alleen tegenover Rome. Met hem hadden duizenden den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand aangeboden, en wat bij hem een tegenwigt aanbod, ontbrak bij velen hunner geheel. Verzet tegen de bestaande misbruiken was de bodem, waarop allen stonden, maar het kwam er op aan, te weten wat misbruik was, en wat niet. Miste men den toetsteen ter onderkenning, alligt kon men als verwerpelijk aanzien, wat toch eigenlijk dit niet was. Dit gevaar werd werkelijkheid in den boerenkrijg en in die radikale rigting, die later in het Anabaptisme hare uitdrukking vond. In den boerenkrijg verzette zich het landvolk tegen de onderdrukking van den adel, tegen eene soort van slavernij, die den mensch onteert. Zij hadden gelijk, voor zoo ver ook zij op de Christelijke vrijheid, door LUTHER zoo welsprekend gepredikt, aanspraak mogten maken. Maar zij hadden ongelijk, door dit te overdrijven, en op den onwettigen weg van geweld ook datgene te eischen, wat hun niet toekwam: het gemeenschappelijk bezit van alle goederen, het niet betalen van tienden, het niet gebonden zijn aan de overheid. Toont zich in den boerenkrijg de *politieke* en als zoodanig voor ons onderwerp minder belangrijke zijde van het vraagstuk, in het Anabaptisme treedt het *religieuse* element op den voorgrond. Wij merkten reeds op, dat LUTHER wel verre van de eenige te zijn, die de gebreken der Roomsche kerk levendig gevoelde, integendeel de tolk en vertegenwoordiger was der overtuiging van talloos velen. Niets zou erger miskennising zijn van den aard der Reformatie, dan haar in LUTHER, of welk persoon dan ook, geheel te laten opgaan. Zij was veelmeer de uitdrukking der wenschen van een geheel volk, de algemeene reactie tegen de Roomsche instellingen. Te voorschijn geroepen door bestaande toestanden, had zij hare wortels

toch tevens in het verledene, had zij in den loop der tijden hare langzame voorbereiding en dikwerf hare te vroegtijdige uitbotting gehad. Van eenvormigheid van meening en van rigting kon derhalve geen sprake zijn. In de hoofdzaken moest men elkander ontmoeten, maar naar ieders aard en persoonlijkheid kon in bijomstandigheden verschil opkomen. De persoonlijkheid van LUTHER, of van de andere reformatoren, mogt aan hen, op wie zij door omgang, of door hunne geschriften invloed konden uitoefenen, op sterksprekende wijze inwerken — dat dit bij allen geschieden zou, liet zich allerminst verwachten. Had ZWINGLI's opvatting regt van bestaan naast die van LUTHER, er was geene reden, waarom CARLSTADT, MÜNZER en anderen dat voorregt ook niet voor zich zouden eischen. Aldus ging het met ieder der „vele menschen van allerlei soort, die mede spraken en mede handelden“ ¹⁾ Te midden van alle verschillen toonen zich echter spoedig twee hoofdrihtingen. De eerste in Duitschland door LUTHER en de Wittenbergsche school vertegenwoordigd, in Zwitserland door ZWINGLI en later ook door CALVYN, omvatte allen, die zich aansloten, aan hetgeen de meester leerde. Eerst de „loci“, daarna de belijdenisschriften werden hun *shibboleth*. Uitgangspunt voor de kritiek, waaraan zij Rome onderwierpen, zoowel als voor hetgeen zij zelf meenden te moeten aannemen, was de onbetwistbare geldigheid des Bijbels. Onvoorwaardelijk verwierpen zij het gezag der overlevering en van alles wat daarmede samenhang. Rome hield zich aan Schrift en overlevering, zij alleen aan het eerste. Tegenover hen stond de tweede hoofdrihting. Blijkbaar voor een groot deel, hoewel onbewust, voortzetting der mystieke secten der middeleeuwen gingen zij met radicaal-eenzijdige conse-

¹⁾ HAST, a. a. O. S. 13.

quentie voort op den weg der ontkenning. Had LUTHER de traditie afwijzende, als eenige kenbron voor goddelijke zaken de Schrift gesteld, zij meenden, dat hiermede nog niet genoeg geschied was. Ook voor hen behield de Bijbel zijn gezag, maar om wat reden? Omdat zij daarin eene openbaring Gods zagen. Nu bragt hun *mystiek* echter mede, dat ook zij met zoodanige openbaringen en mededeelingen des H. Geestes konden bevoorregt worden, en daardoor in zich-zelven eene bron van Godskennisbe zaten, rijker, overvloediger en beter betrouwbaar dan eenig geschreven woord. Gingen zij minder ver, dan bepaalden zij zich, gelijk reeds zoo dikwerf vóór hen geschied was, er zich toe den zin der Schrift op mystischen weg te ontkennen, volgens de inspraak van den II. Geest in eigen hart het eenmaal door den II. Geest ingegevene te verklaren. Gelijk hun formeel uitgangspunt deed vermoeden, moest hunne houding tegenover Rome oneindig negatiever dan die van LUTHER wezen, hunne pogingen tot hervorming een veel radikaler karakter dragen dan de zijne. Beide partijen bestrijden Rome, maar komen tegenover elkander te staan als *conservatisme* en *radicalisme*. De dikwerf opgeworpene vraag, of het eerste een stilstand en achteruitgang op den eenmaal ingeslagen weg, het tweede daarentegen de consequente, logische doorzetting van de reactie tegen Rome geweest is, gelijk Roomsche schrijvers ¹⁾ zoo gaarne beweren, behoeft hier niet beantwoord te worden.

Wij noemden LUTHER's standpunt conservatief. In den beginne was het dit zeker minder. De kracht, waarmede hij zijne reformatorische werkzaamheid begon, en de vele Roomsche misbruiken, die hij in weinige jaren aantoonde en ter zijde stelde, bewijzen eerder het tegendeel. Nog

¹⁾ Zoo b. v. HAST, CORNELIUS.

op den Wartburg keurde hij o. a. het breken van Carlstadt met het coelibaat ten volle goed. Maar de onlusten kort daarna te Wittenberg uitgebroken, de beroeringen door de Zwickauer profeten veroorzaakt, en meer nog de kort daarna plaats grijpende gruwelen van den boerenkrijg deden hem in het afschaffen van het bestaande, met nog meer omzigtigheid dan in het begin handelen. Wat niet openbaar met Gods woord streed, kon blijven bestaan. Zijne opvatting van het avondmaal, van den doop, zijne inrigting van den cultus, enz. leverden duidelijke bewijzen, dat hij den Roomschen zuurdeesem nog niet geheel had verwijderd. LUTHERS denkbeelden werden door tal van aanhangers gedeeld. De onberekenbare magt zijner persoonlijkheid, zijne medeslepende geestdrift en welsprekendheid, zijne warme overtuiging en heilige ernst onderwierpen aan zijn woord de aanzienlijkste, zelfstandigste denkers en godgeleerden. Daarbij was hij het geweest, die het eerst het gebouw der hiërarchie aan het wankelen had gebracht, die, vast door zijn geloof, voor Keizer noch Rijksdag had gebeeft, die met helder inzicht en krachtige hand in alles de zaak der Hervorming had weten te leiden. Maar niet op allen werkte de betoovering van zijn persoon. Sommigen hadden wel van hem den eersten stoot ontvangen, maar sloegen later eigen wegen in. Anderen waren, meer onafhankelijk van hem in het strijdperk getreden. Hoe ook verspreid, zijne geschriften kwamen niet in aller hand. Velen lazen den Bijbel maar niet zijne uitlegging. En in die uitlegging kon LUTHER zich ook moeielijk onfeilbaarheid toeschrijven. Daarbij moest in het oog vallen, dat veel van het door hem bewaard geblevene, zeer wel kon geschrapt worden, dáar waar hij te conservatief was geweest. Wat eindelijk velen er toe bragt, om LUTHERS partij te verlaten, en eene hervorming op eigen hand te

ondernemen, was de geneigdheid tot overdrijving, tot radikale doorzetting van het eenmaal begonnene, die levendige gemoderen voor een aangevangen zaak in geestdrift zet en niet rusten doet, voor zij geheel geëindigd is. Uit den hervormingsgeest ontstond spoedig een onstuimig doordrijven der Reformatie, dat in meer dan één geval door onzuivere nevenbedoelingen gevoed, tot de uiterste dwalingen leiden moest. Wrevel en onwil over LUTHERS bezadigdheid maakten zich luide kenbaar; men verweet hem stil te blijven staan, waar nog zoo veel af te doen en te verbeteren viel, en toen LUTHER — zooals bij gelegenheid van het Wittenberger gesprek — niets daarop antwoordde dan een „God straffe u, Satanas“¹⁾, ging men zijnen eigenen weg.

Spoedig moest deze radikale rigting dan ook niet alleen met Rome in strijd geraken, maar ook met de Reformatoren. Dit geschiedde o.a. met betrekking tot de Schrift, de sacramenten en de regtvaardiging door het geloof. Maar voornamelijk was zulks het geval met hun hoofddenkbeeld, het begrip van de *kerk*. Met Rome hadden ze gebroken. In haar nog een enkele der vereischten voor eene ware, zuivere kerk te zien, kon in hun gemoed, evenmin als in dat van LUTHER na 1520, opkomen. Niet minder gevoelden zij zich afkeurig van de Protestantsche kerk, zoo als die zich langzamerhand begon te vestigen. Ten eerste waren nog te veel Roomsche dwaalbegrippen en misbruiken behouden gebleven, en had de Hervorming zich naar hunne meening nog niet ver genoeg van Rome verwijderd. Ten tweede was er van de groote verandering op het gebied van het dogma al zeer weinig vrucht te bespeuren voor het Christelijk leven. De in strenge eenzijdigheid opgevatte leer der regtvaardiging door het geloof deed de werken als van

1) Camer. Vit. Mel. p. 52. „Increpet te Deus, Satana.“

weinig waarde beschouwen. Was dit laatste allermint LUTHERS bedoeling geweest, te ontkennen schijnt het niet, dat werkelijk het godsdienstig leven tijdens en kort na 1517 niet die verandering ondergaan heeft, die men had mogen verwachten hij eene zoo doorgrijpen de omkeering in de geloofsovertuiging. Eene kerk, waarin nog zoo vele zonden, zoo weinig in- en uitwendige reinheid bij hare aanhangers gevonden werd, droeg niet het kenmerk het rijk van CHRISTUS te zijn, een rijk van volstreckte heiligheid ¹⁾. Het kenmerkend mystische der radikale reactie tegen Rome eischte boete, vasten, ascese en zelfpijniging. In de Protestantsche kerk verwierp men deze, eer dan dat men ze aannam. In de derde plaats, eindelijk, en dit komt mij voor van het meeste gewigt te zijn, lag er in het begrip *kerk* als zoodanig iets, waarmede ieder, die zooals MÜNZER en de latere wederdoopers op onloochenbaar mystischen bodem stond, zich moeijelijk kon vereenigen. Reeds hun verzet tegen Rome was voor een belangrijk gedeelte het gevolg geweest van het subjectieve element, dat zich bij den mysticus geldend maakt. Voor

¹⁾ In hoever deze beschuldiging regtvaardig is, behoeft hier niet onderzocht te worden. Het donkere tafereel, dat ARNOLD I. I. 754—793 (dus 40 pag. in f^o.) van de zedelijkheid der kerk in de jaren, die onmiddellijk op de Hervorming volgden, ophaagt, schijnt het, door de secten, wier uitwendige heiligheid zelfs door hunne tegenpartij herhaaldelijk geroemd wordt, gedane verwijt vrij waarschijnlijk te maken. De smart, die LUTHER op het laatst zijner dagen tot den kreet dwong: „Nur weg aus diesen Babel“ is misschien voor een deel wel te verklaren uit het feit, dat de eerst met zooveel geestdrift ontvangen Hervorming, reeds zoo spoedig ook intensief in kracht scheen af te nemen. Later schreef LUTHER (zie ZIMMERMAN I. I. II: 57): „Die Welt wird aus dieser Lehre nur je länger je ärger (de leer der regtvaardiging door het geloof alleen). Jetzt sind die Leute mit sieben Teufeln besessen, da sie zuvor mit Einem Teufel besessen waren, sie sind geiziger, listiger, vortheilischer, unbarmherziger unzächtiger n. s. w. denn unter dem Pabstthum.“

den Katholiek was de kerk het vaste middenpunt, van waar uit aan alle deelen licht en leven moesten toestroomen, eene eenheid, waartegenover het individu zich in eenen toestand van onvrijheid bevond. De persoonlijkheid was in de Roomsche kerk door het absoluut gestelde object der kerkelijke geloofsovertuiging in zijn denken, zijn willen, zijn naderen tot God gebonden. Gelijk dit reeds in lijnregten strijd is met de beginselen van het Protestantisme, dat overal het regt der geestelijke persoonlijkheid en van het zelfbewustzijn als nitgangspunt stelt — in nog hooger mate moest het aandruischen tegen het geloof van den mysticus, wiens hoogste geluk en eenigste wensch juist ligt in het onmiddelijk zelf met God omgaan, in den volsten zin van het woord. Omdat haar zulks door de kerk onmogelijk gemaakt werd, hadden de secten der middel-eenwen zich afgescheiden, en viel al wat er van hen tijdens de Hervorming nog overig was, deze onmiddelijk toe. Niet lang kon die vereeniging echter duren. Hare verwijdering van Rome was eigenlijk een breken met alle kerken geweest, in zoover het begrip kerk ten minste bepaalde leerstellingen medebragt. Op eigen openbaring, bron van de hoogste zekerheid zich beroemende, gevoelden zij zich warsch van iederen band, waardoor hun subjectivisme als door eene objectief tegenover hen geplaatste magt, zou kunnen gevaar loopen.

Kon de radikale rigting zich alzo evenmin *in* als *met* de bestaande kerken vinden, het denkbeeld der Christelijke gemeenschap, waardoor alle heiligen en wedergeborenen vereenigd zijn, ging voor hen geenszins verloren. De vervolgingen, waaraan zij spoedig van Roomsche, zoowel als van Protestantsehe zijde blootstonden, noopten hen trouwens spoedig zich meer onderling te verbinden en aan elkander te sluiten, dan anders zou geschied zijn. Afzonderlijke gemeenten

kwamen op, door niets met elkander vereenigd dan door de bewustheid van een gemeenschappelijk geloof en een gemeenschappelijk gevaar. Met elkander vormden zij geene kerk, maar het rijk van CHRISTUS. Uit dit rijk van CHRISTUS vloeien al hunne overige leerstellingen voort, en uit de verschillende verhouding, waarin ieder er zich toe plaatste, zijn al hunne onderlinge afwijkingen te verklaren. Het rijk van CHRISTUS bestond alleen uit wedergeborenen. Aan de wedergeboorte ontving men deel door dooding van al datgene, wat in den mensch de werking Gods tegengaat, door overgave aan God, vrijwillige bekentenis van cigen onmagt en door vervuld te worden door den H. Geest. Eenmaal wedergeboren stond men tot God in de door Hem geëischte verhouding, ging men met Hem om, had aan Hem deel en ontving van Hem genadevolle, heerlijke openbaringen en mededeelingen. Reinheid van hart en leven was een eerst vereischte, door strenge boete en ascese te verkrijgen. Hoe toch zou de zondaar, ter nedergedrukt door den last zijner overtredingen, den Heiligen God kunnen naderen? Toenemende heiliging, nooit verminderende waakzaamheid was de levenstaak, van wie tot de gemeente van CHRISTUS wilden gerekend worden. Daarom toont hunne mystische overdrijving bij al hunne dweeperij, vooral in den eersten tijd, toen de meeste drijfveren nog zuiver en alle ijver nog welgemeend waren, eene praktische, op het leven gerigte strekking, die bij eene normale ontwikkeling en bij afscheiding hunner overdreven mystische rigting, voor de verwezenlijking hunner idealen de schoonste vruchten had kunnen voortbrengen. Het rijk Gods dan was hun allereerst eene gemeenschap van wedergeboren heiligen, zich afscheidende van de wereld, waarin zij leefden, maar waarvan zij niet waren, door een gedrag, dat een rusteloos najagen der zondeloosheid was, gelijk zij

die zij in JEZUS vereerden. In dat rijk heerschte en werkte voorts zonder ophouden de openbaring van hunnen Koning, van God, wiens dienaren zij en zij alleen waren, in de op nieuw opgerigte, nu Christelijke theocratie. Gelijk van zelfs spreekt, moest de studie van het O. T. — hun lievelingsboek, omdat het de geschiedenis bevatte van dat andere Israel, hun voorganger en voorafschaduwing — eenen geheel eigenaardigen vorm mededeelen aan de inrigting der zóó door hen op nieuw in het leven geroepen instellingen. Van daar Oud-Testamentische namen en gebruiken onder hen; van daar zooveel, dat in hunne latere gewoonten, meeningen en verwachtingen eene bepaald Oostersche kleur heeft aangenomen.

Naarmate het zóó opgerigte rijk Gods zich scherper van de wereld daar buiten afscheidde, en ook niet minder door die wereld als uitvloeisel van overdrijving en fanatisme afgestooten werd, trok het zich meer in zich zelve terug en vormde zich een eigen systeem, door ontwikkeling van hetgeen in de stellingen, die het aannam, reeds in kiem besloten lag. Men verlieze hierbij echter nimmer uit het oog, dat het, zoo ergens, dan zeker hier, moeilijk is bepalingen te vinden, die het wezen van allen, die der radikale rigting toegedaan waren, juist en zuiver teruggeven. Oneindig zijn de verschillen en schakeringen in leer, door verschil in toestand, tijd, omgeving en persoonlijkheid op zóó onwissen grond opgekomen. De meest bezadigde orthodoxe Protestant en de meest afdwalende dweeper, werden verbonden door oneindig veel schakelen, waarvan ieder maar zeer weinig met den vorigen verschilde.

Zeer juist is van die verscheidenheid van meening gezegd: „Enkelen misbillikten alleen, datgene wat men van den ouden eeredienst in den nieuwen licet voortbe-

staan..... anderen vormden wel afzonderlijke vereenigingen, maar onthielden zich toch van alles, wat opzien baren of de openbare rust zou kunnen storen; nog anderen eindelijk, wilden, ieder op zijne wijze, de gewenschte verbetering in het leven roepen, verwierpen alle wettige overheid, beroemden zich op openbaringen, spraken bijna niet anders dan in profetische en apocalyptische beeldentaal, en vereenigden niet zelden alle kenmerken der meest teugellooze dweepzucht. Deze laatste soort vooral was bijzonder talrijk." ¹⁾).

Het vereenigingspunt bleef de op te rigten en in hen zelve al reeds voor een deel verwerkelijkte *theocratie*. De volgende afleidingen uit dat hoofddenkbeeld werden alleen naarmate van minder of meerder fanatisme gedoeld." De geestelijke gemeenschap der deelgenooten aan het rijk Gods maakt hen tot broeders, wier gelijk regt tot bezit, het eigendom van den een tot dat van den ander maakt. De overheid heeft geen regt van bestaan; niemand toch kan heerschappij over zijnen broeder uitoefenen, die met hem in alle dingen gelijk staat. Oorlog en eed vallen van zelfs weg. Die de hoogste wijsheid bezit, is voor's aan geene wet, welke dan ook, onderworpen. Daar de zinnelijke lust ten onder gebracht moet zijn, is gemeenschap van vrouwen geoorloofd. En eindelijk het is Gods wil, dat alle hinderpalen, die de vestiging van Zijn koninkrijk in den weg staan, worden weggeruimd. De tijd zal derhalve komen, dat de uitverkorenen het zwaard zullen moeten grijpen, om alle ongeloovigen uit te roeijen of te onderwerpen." ²⁾ Zonder twijfel heeft men in deze, alle zedelijkheid en orde verstorende stellingen, allerminst het geloof te zien van alle, zelfs niet van de meeste aanhangers van den we-

¹⁾ RÖHRICH, a. a. O. I, 1. S. 327.

²⁾ HAST, a. a. O. S. 430, en elders. Meer gematigde stellingen S. 172—175.

derdoop. Eerst gebeurtenissen, als te Munster plaats grepen, konden dergelijke uitersten in werking doen treden. Vóór dien tijd vertoonen zij zich slechts sporadisch en in hoogst geringe mate, hoewel ook hier uitzonderingen niet ontbreken. In den eersten tijd stond het beginsel der geëischte heiligheid te veel op den voorgrond, dan dat zulke buitensporigheden zich zouden hebben kunnen vertoonen. Toch is het onmiskenbaar waar, en door de uitkomst gestaafd, dat in het oorspronkelijk *Anabaptisme* de latere dwalingen reeds in kiem aanwezig waren.

De van de Hervorming afwijkende anti-Roomschen dragen den algemeenen naam van Wederdoopers. Aldus werden zij genoemd, omdat zij allen zonder onderscheid den bejaarden-doop als alleen van beteekenis beschouwden, en mitsdien den kinderdoop voor ongeldig en verkeerd verklaarden. *Wederdoop*, *herdoop*, zijn derhalve woorden, alleen van een vijandig standpunt op hen van toepassing gemaakt. Beter ware het dus hier enkel van bejaarden-doop en bejaard-doopers te spreken. Het eenmaal aangenomen gebruik is hier echter tegen.

Met betrekking tot de stellingen der Wederdoopers, aangaande den doop, moeten twee zaken in het oog gehouden worden. Ten eerste — Al is de bejaarden-doop het algemeene en doorgaande kenteeken van meest *alle* secten, die tijdens de Reformatie opkwamen, het wezen dier secten bepaalde hij niet. In de oogen der tijdgenooten mogt, voornamentlijk, waar men bij de uitwendige verschijnselen staan bleef, en niet tot de kern der zaak doordrong, de doop in het stelsel der wederdoopers het centraal-dogma vormen, eigenlijk was hij dit niet ¹. Ten tweede — Het bovenstaande volgt

1) „Die Lehre von der Wiedertaufe als solcher begründete in keiner Weise das Wesen der wiedertäuferischen Erscheinung. Stand sie auch mit den übrigen Ideen der Secte in einem nothwendigen Verband.....“

onmiddelijk uit de beteekenis door de Wederdoopers aan hunnen doop geheeh. Voor hen was hij geenszins een „*signum visibile gratiae invisibilis*“, of een „*adminiculum gratiae*“, maar een bewijs, dat men in den bond der geloovigen was opgenomen, dat men zich zelf onder de bekeerden en wedergeborenen telde, en daarom naar het woord: „Wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden“ het teeken en de verzegeling der uitverkooren had ontvangen.¹ In deze opvatting werden de Wederdoopers nog versterkt door de omstandigheid, dat niet éene plaats uit O. of N. Testament, hoe ook gewrongen, den kinderdoop aanraadde of voorschreef. Getrouw aan hun stelregel, dat niets in zaken van geloof aan te nemen was, of het moest in de Schrift zijn voorgeschreven, verwierpen zij den kinderdoop, als enkel steunende op roomsche overlevering reeds dadelijk, maar voerden hun eigen doop niet vóór 1524 in².

De doop der Wederdoopers was derhalve niets anders dan het teeken van inlijving in hun rijk, en juist daardoor eene afscheiding te meer tusschen hunne medegeloovigen en de geheele overige wereld.

Eerst na deze voorafgaande beschouwing van het wezen van het *Anabaptisme* is het mogelijk over te gaan tot een onderzoek naar het tweede, wezentlijke kenmerk van het *Baptisme* van dien tijd³), het *Chiliasme*, een factor, wiens

sie ist nicht das begründende sondern das begründete Moment. HAST, a. a. O. S. 108.

1) »De doepe is eyn induckinge int water welke de doepelinck begert end entfenekt to eynē waren teken dat he den sunden afgestorve. . . . da duh upstehet in ein nye leven“, enz. »Bekentnisse der Predicanten tho Munster.“

Cf. KROON, a. s. O. § 4 A. 8. 12.

juiste waardering voor de geschiedenis der Wederdoopers van het hoogste belang is, omdat hij, even als de doop, een bepaalden karaktertrek dier sekte uitmaakt, en met hare grondstellingen niet minder naauw verbonden is.

De betrekking tusschen *Chiliasme* en *Anabaptisme* aan te geven, kan derhalve niet moeilijk zijn. Verstaan wij onder *Anabaptisten* die secte, welke tegenover de verbasering van Rome en het onvoldoende der Hervorming, zich afscheidde ter vorming van het ware rijk Gods, het koninkrijk der hemelen op aarde, zoo draagt hunne leer in hare grondbeginselen reeds eene chiliastische kleur. Van bepaald *Chiliasme* is daarmede nog geen sprake, anders toch zou de R. C. kerk met haar „het rijk van Christus is de kerk“ er even goed van kunnen beschuldigd worden. Een bepaald chiliastisch moment treedt eerst dan in, wanneer dat rijk gedacht wordt, niet als reeds gegeven, als reeds tegenwoordig; maar als zich vormend, als toekomstig, als zich eerst na eenigen tijd onder bepaalde bovennatuurlijke hulp en medewerking zullende openbaren. Het denkbeeld: zich vormend, was aanwezig. Geen Wederdooper kon meenen, dat zijne leer de gewenschte uitbreiding reeds had verkregen. En ook het tweede denkbeeld, de verwachting van bovenaardsche hulp kon niet lang uitblijven. Alles werkte daartoe mede. De geweldige tijdsomstandigheden hadden allen zonder onderscheid, die zich tegen Rome verzetten, vertrouwd gemaakt met de overtuiging, dat het einde aller dingen nabij was. Het wankelen der instelling, waarmede het Christendom, 15 eeuwen lang, één was geweest; de geestelijke opwekking, die met ongekende snelheid geheel Europa in beweging had gezet, de allerwege ontstane beroeringen, oorlogen, volksrampen, de dreigende invallen der Turken, dit alles had iedereen de voorspellingen van den Heer (MATTH.

XXIV) in het geheugen gebragt. Zonder uitzondering bijna, werden de dáár beschreven verbazende omkeeringen op kosmisch en ethisch gebied van toepassing gemaakt, op wat men zelf plaats zag grijpen. Het einde der wereld naderde — zóó meende men algemeen. Het is bekend, hoe de groote Reformatoren in dit voorgevoel deelden ; hoe LUTHER er zich zelfs bepaald over uitgelaten heeft, dat hij de parousie binnen weinige jaren verwachtte. ¹⁾ „Een nieuw licht was over al het oude en veronderde opgegaan, en in dat licht geloofden bijna allen, wier ziel afkeerig was van de duisternis, het morgenrood van den lang verwachten dag des Heeren te begroeten. Meer dan anderen hingen de wederdoopers dit geloof met voorliefde aan. De terugkomst van CHRISTUS zou immers de zegepraal zijn hunner zaak, de oprigting van het koninkrijk, waarnaar zij zoo vurig verlangden? Niet weinig vermeerderde dat verlangen, toen het verschil tussehen hunne stellingen en de bestaande kerkinrigtingen, hoe langer hoe duidelijker begon te worden, en daardoor den haat verscherpte, die hun door Roomschen, zoowel als door Protestanten werd toegedragen. Vervolgingen braken van beide zijden over hen los, die aan onverbidde gestrengheid en mededoogenlooze hardnekkigheid aan de kettervervolgingen der middeleeuwen en de smartelijke beproevingen der eerste christelijke kerk slechts weinig toegaven. Toch meenden de arme, overal vervolgd en verjaagde Wederdoopers volkomen in hun regt te zijn, en smaadheid te lijden om der waarheid wille. Het gevoel van

¹⁾ Vg. LÜCKE, a.a. O.S. 527. Over dit gevoel zegt CORNELIUS (S. 65). „Der Glaube an die Nähe der Zukunft des Herrn, entsprossen zuerst aus dem Eindruck, den die erschütternden Umwälzungen jener Zeit hervorbrachten, [ward] darum von vielen frommen Genossen auch anderer Glaubensbekenntnisse getheilt.“

wrevel en onwil, hierdoor in hun hart geboren, deed hen troost zoeken in de plechtige beloften van de Heilige Schrift. Het duizendjarige rijk, dáár gepredikt was hun erfdeel; te vergeefs stelden Katholieken en Protestanten het voor, als reeds verschenen, en in de kerk tot werkelijkheid gekomen. De zuivere, heilige gemeente alleen kon aan het geluk van Gods rijk deel hebben. Voor hen derhalve was het weggelegd, en weggelegd, voor jaren, nu aanstaande, want de teekenen der tijden waren dáár, de groote verdrukking was gekomen. Zóó versterkte de vervolging het geloof der broeders. Zij was de vervulling van het laatste toeken, dat der voleinding vooraf moest gaan. En hoe ongehoorder en vreeselijker de ellende was, waarin de gemeente gedompeld werd, des te vaster geloovende zagen zij uit naar de beloofde toekomst des Heeren. „Bidt“, roept een hunner¹⁾ zelfs uit, „bidt, dat de maaijers tot den oogst godwongen worden, want de tijd van den oogst is nabij gekomen“... en met de profetische woorden: „Wacht op uwen herder, want Hij is nabij, die aan het einde der wereld komen zal; weest derhalve bereid om de belooning van het koningrijk te ontvangen“ eindigt hij zijne vermanende opwekking aan de deelgenooten van de algemeene jammeren.

Zóó ontstond het *Chiliasme* der Wederdoopers. Eigen openbaringen en voorstellingen vulden het aan naar ieders persoonlijkheid, en gaven het daardoor naar gelang van tijd en omstandigheden eene afwisselende gedaante. De hoofdtrek echter, het wezenlijke chiliastische moment, de aanstaande oprigting van het duizendjarige rijk wordt bij niemand gemist. Van zijnen negatieven kant beschouwd, bragt dit *Chiliasme* bij zijne aanhangers mede het uit den

1) SATTNER, bij CORNELIUS, a. a. O. S. 64.

weg ruimen van alles, wat de in- en uitwendige uitbreiding van het rijk Gods verhinderde, bij hen zelven *de zonde*, bij hunne tegenpartij *het ongeloof*. Aldus ten minste was het in den beginne. Streven naar een rein leven, was levenstaak voor de eerste Wederdoopers en voor allen, die het met hunne zaak ernstig meenden. En volgens menigvuldige getuigenis, onderscheidde zich die secte door een ingespannen ijver, om overal hun geloof ingang te doen vinden; door eene zendingswerkzaamheid, waaraan de orthodox-protestantsche kerk van dien tijd een voorbeeld had kunnen nemen. De Wederdoopers waren hiertoe te meer in staat, omdat de vervolgingen hen nu her- en dan derwaarts joegen, en hen weldra over bijna geheel Europa verspreidden.

Lang bleven zij niet op dien loffelijken weg. Naarmate hunne leer meer overdreven werd, maakte de heiligheid, eerst door hen nagejaagd, plaats voor het toegeven aan zinnelijken lust onder dezelfde voorwendfels, die bij de dwaepers van alle eeuwen gevonden worden. En bij het meer en meer mislukken der pogingen, om hunne leer overal gangbaar te maken, onttaarde hun zendingsijver in de begeerte, om wat door het woord niet geslaagd was, door het zwaard ten uitvoer te leggen. Weldra vindt men als kenmerk der Wederdoopers de leus: uitroeijing van andersdenkenden, eene gedachte, die toch al uit het O. T. en uit de geliefkoosde parallel met Israël genoeg voedsel ontving. „Het klinkt vroom“ schrijft CAPITO aan BLAURER ¹⁾ als zij van den geest van ELIA, van GIDEON's zwaard en de vernietiging der goddeloozen spreken, maar zij bedoelen daarmee niets dan den dood der Lutherschen, Zwinglianen en Pausgezinden, d. i. van allen, die het niet met hen eens zijn“.

¹⁾ Zie CORNELIUS, a. a. O. S. 67.

Met dezen negatieve kant valt de positieve zijde voor een groot deel zamen. Moesten, negatief, alle beletselen worden weggenomen, positief moest het rijk zelf worden opgericht. Wel zou eerst de komst van Christus de volle verwezenlijking hunner idealen met zich brengen, maar in dien tusschentijd oordeelden zij niet ledig te moeten blijven. Met woord en daad arbeidden zij. Geene verdrukking of vervolging ontnaam hun den moed, want als een staf op hunnen weg was de hoop dáár, dat spoedig alles geleden zou zijn en vergolden zou worden. Die lijdzame toestand kon echter moeielijk van langen duur zijn. De woede der vijanden hield aan, en nog altijd kwam het teeken van den hemel niet. Sterker en sterker werd het ongeduld, hoe meer de hoop op aardsche verlossing twijfelachtig werd. Dat ongeduld ging in opgewonden spanning over, de spanning later in daad, en in daad van ruw geweld. ¹⁾

Vooreerst kwam het daartoe, nog niet; niet overal waren de toestanden rijp voor een zoo gewelddadig ingrijpen, als te *Munster* plaats vond; niet dadelijk werd een man gevonden met genoeg geestkracht, zelfvertrouwen en onbeschaamdheid, om te wagen wat JAN MATTHIJSEN durfde ondernemen. Dit neemt niet weg, dat, al ontbrak de gelegenheid, de wil, om het rijk van Christus met eigen hand en ten koste van wie en wat het zijn mogt, op te rigten, van den beginne af daar was.

Het eigenaardige van het Anabaptistische *Chiliasme* zal ons nog duidelijker worden, wanneer wij het plaatsen naast

¹⁾ „Es ist, „naar de zijne opmerking van CORNELIUS (S. 66), „allerdings von der Ueberzeugung, dasz nach gezählten Tagen Gott durch die Glaubigen die Welt strafen wird, und von der Spannung auf den Augenblick wo sein Ruf an seine Heiligen ergehen soll, nur ein Schritt zu der Meinung und dem Gefühl, dasz Gott wirklich rufe und dasz die Glaubigen das Schwert in die Hand zu nehmen haben.“

het oorspronkelijke Bijbelsche en het vroegere kerkelijke *Chiliasme*. Ontbinden wij dit laatste in de verschillende deelen, waaruit het bestaat, zoo vinden wij: voorafgaande plagen, oorlogen en algemeene rampen, verschijning van Christus (*Apoc.* XIX: 10—17), vernietiging der vijanden, gebonden worden van Satan (XX: 1—3), eerste opstanding (4—6), geluk en heerschappij der uitverkoornen gedurende 1000 jaar (vs. 6), voorbereiding tot hooger levenssfeer (BARNABAS, IRAENEUS c. a.), hernieuwd aanval van Satan (7—11) onherroepelijke eindbeslissing. Bij het *Chiliasme* der Wederdoopers vinden wij op dezelfde wijze: voorafgaande rampen, vernietiging der ongelooovigen en verschijning van CHRISTUS, geluk en heerschappij der heiligen gedurende onbeperkten tijd. Wij missen derhalve: het gebonden worden van Satan, de eerste opstanding, den juist aangegeven tijd van duizend jaar, het opvatten van dien tijd als overgangsperiode en het geheele einde. Het ontbreken van zóó belangrijke momenten zou aanleiding kunnen geven tot de vraag, of er bij de wederdoopers dan wel van *Chiliasme* sprake kan zijn? Zonder dat deze vraag onbepaald in bevestigenden zin zou kunnen beantwoord worden, ligt echter voor de hand, dat hetgeen het middelpunt van die leer uitmaakt: eene aardsche, tijdelijke Christocratie, bij de wederdoopers als hoofdkenmerk van hun *Chiliasme* gevonden wordt. Hetgeen bij hen echter verloren raakt, of in allen gevalle geheel op den achtergrond treedt, is het godsdienstige, geestelijke gehalte.

Men heeft het *Chiliasme* wel eens gekenschetst als „de overplanting van de heerlijkheid des hemels in de worstelingen der aardsche sphaer.“ Wordt nu het hemelsche element het overwegende, en het aardsche teruggedrongen, zoo wint het *Chiliasme* in geestelijk gehalte. Grijpt het omgekeerde plaats, zoo verliest het zijne waarde, en treedt in

grof zinnelijken vorm op Dit nu was bij de Wederdoopers het geval; de opstanding der regtvaardigen, de geestelijke strekking, de beperkte duur, m. a. w. alles wat, met uitzondering der CHRISTUS-verschijning, aan de leer van het duizendjarig rijk het tot zijn wezen behoorende bovenaardsche karakter geeft, verdwijnt bij hen. Nadruk daarentegen wordt uitsluitend gelegd op het aardsche, zinnelijke; zóó bijv. op de uitroeijing der goddeloozen, de heerschappij der heiligen, het eindeloos, liefst tijdelijk geluk. Een einde aan dat duizendjarig rijk te wenschen kon, vooral later, niet in de gedachten opkomen. Waartoe zou het ook gediend hebben? Het dan aanwezige bood voor de eeuwigheid geluk en zaligheid genoeg aan. De toekomst kon daaraan niets toevoegen. Het bepaald vastgehouden geloof aan de parousie alleen, onderscheidt, ofschoon dan ook scherp genoeg, de Chiliastische verwachtingen, wanneer ze zich zóó voordoen, van socialistische en communistische droomerijen. —

Ons blijft nog over, na het *Chiliasme* der Wederdoopers als algemeen verschijnsel te hebben beschouwd, den blik te rigten op hetgeen daar tegenover, door de Roomsche en Protestantische kerk werd vastgesteld.

Gelijk in de meeste punten van zijne leer bleef het Katholicisme ook hier in eenen toestand van volkomen rust. De kerk was en bleef het rijk van CHRISTUS; de chiliastische voorspellingen van JOHANNES hadden hare vervulling gevonden.

Ook het Protestantisme biedt in dit opzigt weinig of geen nieuws. Zelfs eene betere uitlegging der *Openbaring* gaf het niet. Men bleef aan het traditioneel aangenomene hangen, en dat te meer, omdat LUTHER in den commentaar op de *Apocalypse*, dien hij 1528 op nieuw uitgaf, ¹⁾

¹⁾ «Commentarius in Apocalypsin ante centum annos editus»

en in zijne voorrede tot de vertaling van het Oude Testament (1534) in de hoofdzaak niet afweek van hetgeen vroegere eeuwen geleverd hadden. Ook hij ziet in de *Openbaring* van JOHANNES de voorspelling van de lotgevallen der kerk van haar ontstaan tot hare voleindiging. Het duizendjarige rijk acht hij begonnen te zijn met het jaar, waarin de *Apocalypse* geschreven is, en gëeindigd te zijn met GREGORIUS VII. Van dezen pans tot het einde aller dingen verlopen 666 jaar (Apoc. XIII: 10). Dit is de tijd van het Antichristelijk Pausdom.

In LUTHER'S geest dacht de Orthodox-Protostantsche kerk. Het nabij zijn van het einde, de tegenwoordigheid van den Antichrist, onder wien Rome te verstaan was, werden aangenomen; iedere Chiliastische meening verworpen. Dit feit verdient echter wel eenige verklaring. Hoe toch komt het, dat de Hervorming, die in bijna alle opzigten met de traditie brak, grondslagen legde voor eene betere exegese, en streng zich aan haren Bijbel vasthield, niet zoo als in de natuur der zaken schoon te liggen ook het *Chiliasme* — zij het in geestelijken vorm — weder tot dogma verhief? De redenen hiervoor schijnen mij toe nagenoeg de volgende te zijn. In haren geweldigen strijd met Rome en de seeten kon de Reformatie niet dan eene zeer ondergeschikte oplettendheid wijden aan vraagstukken van den tweeden rang, zooals de eschatologie. Alleen, waar de eschatologische vraagstukken met andere gewigtigere punten te zamenvielen, zooals met de bewering van het bestaan van een *purgatorium* het geval was, houdt zich een naauwlettender onderzoek met hen bezig. Ook het *Chiliasme* stond, zagen wij, in verband met andere stellingen, en wel met het gronddenkbeeld der wederdoopers. Maar deze band was niet zóó dadelijk zichtbaar, en de Hervormers schijnen de leer van een duizendjarig rijk dan ook meer als eene toevallige ver-

schijning in het *Anabaptisme* beschouwd, en geene verdere aandacht waardig gekeurd te hebben. Een gezet onderzoek naar het regt van het *Chiliasme* bleef derhalve achterwege, en te gereeder nam men hieromtrent de, in de Roomsche kerk heerschende, denkbeelden over, omdat de overdrijving der Wederdoopers en de gruwelen, waartoe hun duizendjarig rijk aanleiding gaf, afkeerig maakten van voorstellingen, wier aannemen zulke gevaarlijke staatkundige en zedelijke beroeringen ten gevolge had gehad. Om een voorbeeld te geven: als algemeenen karaktertrek vinden wij bij de Anabaptistische secten de begeerte naar verdelgingsoorlogen, als door God gewild en bevolen. LUTHER daarentegen, in overeenstemming met het Evangelie en alle Reformatoren verklaarde, dat in het Evangelie noch bevel noch raad tot oorlog stond ¹⁾, en dat het de christen was, die lijden moest als het schaap, dat ter slagbank wordt gevocrd, de wraak aan God overlatende. ²⁾

Zich aan een en ander houdende, leerde de Luthersche kerk in hare belijdenisschriften eenvoudig, dat CHRISTUS terug zou komen „om levenden en dooden te oordeelen“ en bestreed zij het *Chiliasme* uitdrukkelijk. ³⁾ Evenzoo de Hervormde kerk in hare *Confessio Helvetica posterior*. Evenzoo CALVIN, ⁴⁾ en de latere Dogmatici.

¹⁾ ARNOLD, a. a. O. S. 625 a.

²⁾ Zoo *Art. Smalc.* I: 4.

³⁾ De *Conf. Aug.* zegt nm. c. 17: „damnant anabaptistas damnant et alios, qui nunc Judaicas spargunt opiniones quod ante resurrectionem mortuorum pii regnum mundi occupaturi sint, ubique repressis impiis.“

⁴⁾ CALV. *Instit. Lugd. Bat.* 1654. l. 3, C. 25, § 5: „Paulo post sequuti sunt Chiliastae, qui mille annis finierunt Christi regnum. Ac eorum quidem commentum puerilius est, quam ut refutatione vel indigeat vel dignum sit. Nec illis suffragatur Apocalypsis, ex qua errori suo colorem induxisse certum est.“

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET CHILIASME IN DE ANABAPTISTISCHE BEWEGINGEN.

§ 1.

Carlstad, Münzer, de Zwickauer profeten.

Niet dadelijk openbaarde zich de scheuring in de anti-Roomsche rigting, waarover wij in het vorige Hoofdstuk gehandeld hebben. In het verzet tegen het bestaande kwamen de, later meest tegenover elkander staande, partijen oorspronkelijk geheel overeen; met juistheid kon niemand berckenen, hoe ver in het vervolg een ander gaan zou. Door zijnen onrustigen geest gedwongen niet stíl te blijven staan bij reeds verkregen uitkomsten; door zijne ijverkracht tegen LUTHER aangeprikkeld tot het zoeken van nieuwe, eigene wegen, werd ANDREAS RUDOLPH BODENSTEIN van CARLSTADT de eerste vertegenwoordiger van een meer radikaal hervormingsstreven. Gebruik makende van LUTHER's afwezigheid, ging hij op eigen hand voort in den strijd tegen Rome, bijgestaan door GABRIËL DIDYMUS en andere Augustijner monniken. Niet alleen dat hij huwde, en aan dat huwelijk de meeste ruchtbaarheid gaf, de mis verwierp en eene nieuwe avondsmaalviering invoerde; maar met woesten ijver begon hij eenen gewelddadigen beeldenstorm, waardoor hij de zwakke consciëntiën van velen niet weinig ergerde, en het Evangelie zelf in gevaar bragt.

LUTHER's snelle terugkomst stuitte het kwaad in den oorsprong. Zoo ten minste te *Wittenberg*. CARLSTADT hield zich eene poos rustig, trad echter spoedig te *Orlamünde* met nieuwe heftigheid op. Hij kwam er zelfs toe te beweren, dat waar Christenen heerschen, zij om geene overheid zich te bekommeren hebben, maar vrij om zich heen mogen houwen en neder mogen werpen, wat tegen God is, ook zonder prediking. ¹⁾ Ofschoon dit nu enkel op den beeldenstorm van toepassing was, zien wij er duidelijk genoeg de sporen in van eene overdrijving, die slechts weinig behoefde, om tot uitersten over te slaan. Het kwam bij CARLSTADT daartoe echter geenszins. Zijne begeerte was niet eene omwenteling, maar eene doorgevoerde Reformatie tot stand te brengen, en dat wel met Gods woord als toetssteen. Hoewel de vlijtige lezing van TAULER eenen bepaald mystieken invloed op hem gehad had, verwijderde hij zich nooit van de stellingen, in zijn 1520 verschenen werk „*de Canonicis scripturis*“ voorgedragen. De Schrift bleef de toetssteen, waaraan hij alles onderwierp, en de band, waardoor een man, in wiens gemoed al de gistingstoffen van een veel bewogen tijd bij elkander lagen, zonder tot harmonie te komen, voor de schromelijkste dwaalingen is bowaard gebleven.

Van anderen aard en gevaarlijker strekking was het drijven eener partij, die sinds 1520 te *Zwickau* zich vertoonde, en te *Wittenberg* met LUTHER en CARLSTADT in aanraking was geweest. Als hare hoofden worden NICOLAAS STORCH, MARCUS THOMAS, MARCUS STÜBNER en THOMAS MÜNZER genoemd, die, hoewel in de hoofdpunten van hunne leer vrij wel met elkander overeenstemmende, in gaven, zoowel als in doel, aanmerkelijk van elkander verschilden.

¹⁾ Vg. HERZOG. i. v. CARLSTADT.

THOMAS MÜNZER, uit niet onbemiddelde ouders, te *Stolbery*, 1498 geboren, toonde reeds in zijne jeugd een rusteloos, maar energiek karakter. IJverig studeerde hij theologie aan de universiteit te *Wittenberg* (volgens anderen te *Leipzig*), en spoedig verwierf hij den graad van magister. Op zijne theologische vorming oefenden alleen het onophoudelijk lezen van den Bijbel en van de werken der middeleeuwsche wijsheid invloed uit. TAULER en JOACHIM van *Calabrië* waren zijne lievelingsschrijvers. De apocalypische schilderingen van den laatste vooral trokken hem aan. De voorspellingen van dezen vurigen, phantasierijken profeet der twaalfde eeuw, aangaande de naderende strafgerigten Gods, en het tijdperk des H. Geestes — waarin liefde, vreugde, vrijheid heerschen, een broederlijke gemeenschap aller menschen gesticht, alle aardsche magt te niet gedaan, alle uitwendig gezag door Gods woord in den mensch vervangen zouden worden — vonden innigen weerklink in het gemoed van den jongeling, die van zijne vroegste jeugd een geopend oor en oog gehad had voor den naamlozen jammer, waarin hij duizenden gedompeld zag. In MÜNZER'S ziel ontbrandde het vuur van een weemoedig, maar diep gevoeld verlangen naar betere dagen, naar verlossing voor zich zelve en de geheele Christenheid.

Vol geestdrift wierp hij zich in de armen der Hervorming. In haar en haren grooten woordvoerder meende hij datgene aangetroffen te hebben, wat hij zoo lang had gezocht. Spoedig echter vond hij in haar de gewenschte bevrediging niet meer. Zij ging hem te langzaam; de zaak moest met meer ijver worden aangegrepen. Volkomen moest de kerk van CHRISTUS zich afzonderen van hen, met wie ze, in leer noch in wandel, iets gemeen had; eene reine gemeente van ware kinderen Gods moest gevormd worden, begenadigd met Gods geest en door Hem geregeerd. Hoe

verder MÜNZER ging, hoe sterker zijn tegenzin werd tegen *Rome*, maar ook tegen LUTHER. Radikaal trachtte hij zijne hervormingen door te zetten te *Zwickau*, in *Boheme*, in *Allstädt*, in *Neurenberg*. Telkenmale verjaagd door de bemoeijingen zijner tegenpartij, werd hij cindelijk een der ijverigste medewerkers en aanstokers van den boerenkrijg. Aanvankelijk gelukte hem het oprigten van een rijk, zooals hij dat wenschte te *Mühlhausen*. De slagting van *Frankhausen* sloeg echter dadelijk daarna zijnen verwachtingen den bodem in. Gevangen genomen, en aan zijnen bittersten vijand, Graaf ERNST van *Mansfeldt* overgegeven, vond hij na voorafgaande marteling, onder de handen des beuls, eenen smartelijken dood.

Een zeer verschillend oordeel is over MÜNZER geveld. Zijne bestrijders, tijdens zijn leven onbillijk jegens hem, behandelten hem geenszins regtvaardiger na zijnen dood. Algemeen zag men in hem den dolzinnigen dweeper, die zijne gaven misbruikt had, ter verleiding van het arme volk, en ter voldoening van eigenbelang en zucht naar heerschappij; den oproerling, wien geen middel te heilig en geene misdaad te groot was, waar ze strekken konden ter bereiking zijner heerschezuchtige oogmerken. Natuurlijk — hij had zich verzet tegen den man en de rigting, die hoezeer ook vrijheid van denken voor zich eischende, daarom nog niet geneigd was, die geheel aan andersdenkenden toe te staan; hij was overwonnen, zijne misdadige pogingen waren door eene schandelijke nederlaag gevolgd, en niet door eene luisterrijke overwinning in een ander licht geplaatst; op hem wierp men al de afdwalingen zijner medestanders; in de poging tot verzet tegen onhoudbare toestanden zag men het voorspel van den gruwel van *Munster*. Het kalme en onpartijdige onderzoek van onze eeuw eerst heeft, op het voetspoor van enkele voorgangers, ook MÜNZER in

zijne eer hersteld ¹⁾. Zonder twijfel waren zijne gebreken groot en talrijk; eerzucht, fanatisme, hoogmoed ontsierden hem, maar de hooffdrijfveer van zijn streven schijnt van edeler gehalte geweest te zijn, dan men uit zijne handelingen zou opmaken. „Er is veel, dat ontsiert, en veel verwards in MÜNZER's ziel, maar door die woestijn en dat duister heen, schittert en geurt eene gloeiend roode bloem, de liefde tot zijn volk, de menschheid“ ²⁾.

Volgens zijne eigene bekentenis had MÜNZER reeds op zijn vijftiende jaar het plan opgevat, aan welks volvoering hij zijn leven gewijd en gewaagd heeft. Met eenige gelijkgezinden maakte hij tegen den aartsbisschop ERNST VAN MAAGDENBURG een verbond, tot strekking hebbende, de geheele Christenheid te hervormen. ³⁾ De lezing zijner mystieke lievelings-auteurs, het voortdurend verkeer met het volk, wiens ellende dag en nacht hem voor oogen stond, en eigen sombere levensbeschouwing gaven aan zijn streven spoedig eene eigenaardige kleur. Zijn haat tegen de onderdrukkers van zijn volk: de geestelijkheid, die het naar de ziel, den adel, die het naar het ligchaam ellendig maakte, werd dagelijks heviger. En toen hij in LUTHER den man begon te zien, die nieuwe banden smeedde en oude misbruiken liet voortduren, keerde hij zich ook tegen hem, en goot over den Hervormer in een der giftigste schriften, die ooit verschenen zijn, al de bitterheid van zijn vertoornd gemoed uit. Doordrongen van het contrast tusschen wat zijn moest, en wat was, besloot hij zelf op te treden, en te volbrengen, wat geen ander wilde of vermogt. Met het vuur eener geestdrift, die door voordragt en gedachte vergoedde, wat aan vloeijendheid ontbrak, viel hij te *Zwickau*

¹⁾ Vooral ZIMMERMAN, II. S. 48—98.

²⁾ ZIMMERMAN, II. 62.

³⁾ STRÖBEL, a. a. O. S. 6.

de onbeschaamdheid der monniken en de zedeloosheid der hoogere klassen aan. Zijn doel werd, een nieuw Evangelie te stichten van reinheid, vrijheid en broederlijke liefde; een verbond op te rigten van alle gelijkgezinden, om de banier van dat Evangelie geschaard, en met zachtheid of met geweld de stellingen door te zetten, die het geluk der menschheid moesten verzekeren. Zijn geweldige geest, en de behoeften der tijden, zijn fanatisme en het lijden des volks drongen hem met duizelingwekkende snelheid voort op de baan, die hij aldus betrad. Geen oogenblik kwam de gedachte bij hem op, dat de vervulling zijner idealen eerst het resultaat kon zijn van een lange voorbereidingstijd, dat het beter was langzaam het bestaande te verbeteren, dan op woesten weg toestanden in het leven te willen roepen, die het hoogste waren, wat zich denken liet, maar juist daarom niet binnen enkele jaren bereikt konden worden.

Stapelde zich moeilijkheid op moeilijkheid, werwaarts hij zich rigtte, vermeerderden de hinderpalen, naar mate hij voortging, het wekte bij hem niet nadenken over zijne zaak en hare juistheid op, maar alleen eene onstuimigere begeerte, om door het donderen van zijn woord en den arm zijner aanhangers over alle bezwaren te zegvicieren..

Weinig weidt MÜNZER daarom in zijne schriften uit over het rijk, dat hij gevestigd wenschte te zien. Trouwens hij wist, dat de voorstelling er van en de wensch er naar onvernietigbaar leefden in al de zijnen. Wel kent hij zijne roeping ¹⁾, en ziet hij het rijk Gods binnen korten tijd in het Noorden naderen. ²⁾ Maar allermeeest dringt hij

¹⁾ „Intimatio Thomae Muntzeri manu propria scripta et affixa Pragae” A°. 1521, bij STROBEL, I. I. S. 36: „conductus ego coslitus denario diurno falcem in messem exacuo melendam.”

²⁾ *ibid*: “Scio certissimus latera aquilonis in profluvium germinantis gratiae ruitura. Hic incipiet renovata Ecclesia, in universum orbem profectura.”

er, reeds sinds 1521, op aan, dat men beginnen zal, met zelf te doen, wat noodig is, bovenal alles, wat zich verzet, als tegen God zelf gekant, neder te werpen. „Talmt niet, de tijd is nabij“ roept hij den Christen toe ¹⁾, en onophoudelijk weerklinkt zijne stem, om dáár waar zijne vermaningen (vooral aan FREDERIK den Wijze en Hertog JOHANN van *Saksen* gerigt) niet gebaat hebben, het zwaard ter hand te nemen en op bloedige wijze rekenschap over het verledene en zekerheid voor de toekomst te vragen. „Om de goddeloozen te kennen en te vernietigen“ ²⁾ ging hij naar *Boheme*. Tot hetzelfde doel verzamelden hij zelf en zijne uitgezonden leerlingen, van *Allstädt* uit, de zijnen tot een groot bondgenootschap, waarvan hij in zijne „Bekänntnis“ ³⁾ het volgende zegt: „Ik ben met oproer begonnen, opdat alle Christenen gelijk zouden worden, opdat de vorsten en heeren, die het Evangelie niet wilden bijstaan, en tot ons verbond niet wilden toetreden, na eerst broederlijk vermaand te zijn, verdreven en doodgeslagen zouden worden.“ MÜNZER's „artikel“ was „alle dingen zijn gemeen“; wie zich daaraan niet hield, moest onthoofd of gehangen worden. In overeenstemming daarmee verklaart hij in zijne uitlegging van Daniël II ⁴⁾: „De goddeloozen hebben geen ander regt tot leven, dan wat de uitverkorenen hun willen toestaan, Exod. 23.“ En in een brief aan de bergwerkers in den omtrek van Mansfeld ⁵⁾ beveelt hij hun: „Vangt aan, strijdt den strijd des Heeren, het is meer dan tijd . . . Er op los, er op los,

1) Ibid. S. 175, S. 207: „nolite tardare, aestas est in janua.“

2) Intimatio, l. l. 36 „ob impios cognoscendos et destruendos.“

3) ARNOLD, a. a. O. S. 997.

4) „Auslegung des andern unterschryds Danielis“ u. s. w. *Allstadt*, 1524, bij STROBEL, S. 461.

STROBEL, S. 93 seq.

er op los, laat u niet vermurwen . . . laat uw zwaard niet koud worden van bloed . . . sneedt pinkepank op het aambeeld Nimrod God is met u, zooals geschreven staat 2 Chron. 2." Zijne brieven en schriften uit den laatsten tijd zijns levens onderteekent hij dan ook karakteristiek genoeg: THOMAS MÜNZER, een knecht Gods tegen de goddeloozen, THOMAS MÜNZER met den hamer, of THOMAS MÜNZER met het zwaard GIDEON's.

MÜNZER's geheele wezen belette hem, met deze overtuiging rusteloos en ledig te blijven. Zijne dwocperij had eene te dadelijk praktische strekking, dan dat hij zich zou hebben kunnen vergenoegen met ze in de stille eenzaamheid van het studeervertrek van alle zijden te bezien. Naar buiten, in den strijd des levens, riepen ze den man van de daad. Een welkome aansluiting vond hij in de gisting, die zich in Zuid-Duitschland begon te vertoonen. In het sombere roepen om regt van duizende onderdrukten meende hij den weerklink te vernemen van eigen smartkreet, het morgenrood te begroeten der schoone toekomst, die hij gedroomd, gepredikt en voorspeld had. Weldra zagen de oproerige boeren hem in hun midden en erkenden zij hem als aanvoerder. Nu hier, dan daar verschijnende, vuurde hij hunnen moed en hunnen haat aan. En ware hij even goed veldheer als medeslepend volksleider geweest, Duitschland had mogen beven voor den gruwel der verwoesting, die over het geheele land gekomen zou zijn. Het was echter anders beschikt, het vuur verslond hen, die het aangestoken hadden.

Uit het gezegde kan genoeg opgemaakt worden, in welke verhouding MÜNZER's denkbeelden tot het *Chiliasme* staan. Wederdooper in den strengsten zin van het woord was hij niet. In zijne „Ordnung des deutschen Ampts 1523“ verzet hij zich nog niet tegen den kinderdoop, behoudt dien integendeel. Een jaar later, leert hij echter in

de „Empietung“ juist het tegenovergestelde, en verwierpt hij den bejaarden-doop zeer bepaald. ¹⁾ Toeh heeft MÜNZER nooit wedergedoopt, en de geheele zaak eenvoudig voor hooger doel aangewend. In de langzamerhand opkomende wederdoopers erkende hij gelijkgezinden; de wederdoop werd voor hem als het zichtbaar teeken en symbool, waarom zich de geheele ware kerk vereenigde. Ook aan de openbaringen zijner vrienden STORCH, THOMAS e. a. schijnt hij slechts in zóoverre geloof voorgewend te hebben, als hem dit voor zijne plannen dienstig schoon. ²⁾

Ook in zijne denkbeelden aangaande het op te rigten rijk van CHRISTUS is tusschen MÜNZER en de latere wederdoopers een klein, maar niet onbelangrijk verschil. Hoe verder MÜNZER kwam, hoe meer zijne pogingen eene staatkundige kleur aannamen onder den drang der omstandigheden. Hij wilde eene kerk van vrijheid en reinheid; de wederdoopers eene kerk van reinheid en vrijheid. Voorts zijn er nergens in zijne geschriften sporen, dat hij aan eene lichamelijke wederkomst van CHRISTUS gedacht heeft.

Evenals de overige aanvoerders van den boerenkrijg was MÜNZER derhalve meer *communist* dan *chiliast*, al vinden wij zijne aansluiting aan de bijbelsche profecie altijd, zijn fanatisme en zijn aandringen op het uitroeijen van andersdenkenden meestal als kenmerken van het *Chiliasme* terug.

Terwijl MÜNZER, strijdend voor de regten van zijn volk,

¹⁾ „Ich bitte alle buchstabische gelehrte das sie mir antzeygen wue es in dem heyligen buchstaben steht das ein eyniges unmundiges kindlein getaufft sey vom Christo und seinen bothen oder aufgesetzt sey zu beweysen unser kinder also wie ytzund zu tenffen“ en „Die rechte tauffe ist nicht verstanden, darumb ist der Eingang zur Christenheit zum vihischen affenspiel worden.“

²⁾ Vg. Een brief van MÜNZER aan LUTHER, o. a. bij ERBKAM, a. a. O. S. 503 aangehaald.

eene gemeenschap van vrije Christenen in het leven had willen roepen, had het denkbeeld van een, in alle aardse heerlijkheid op te rigten rijk van CHRISTUS, en derhalve een meer bepaald *Chiliasme*, zich sedert 1521 vertoond bij de zoogenaamde *Zwicksche* profeten, waarvan wij NICOLAAS STORCH als den voornaamste hebben te beschouwen. Voor zoover ik weet, zijn geene schriften van hem bekend, en is het derhalve zeer moeilijk, bij de onduidelijke en onbestemde berichten, die zijne tijdgenooten ons over hem hebben nagelaten, met juistheid te weten, hoedanig zijn systeem geheel geweest is. Een bericht uit het einde der Zestiende eeuw stelt hem voor, als een vriendelijk, nederig mensch, innemend jegens het volk, eenvoudig gekleed¹⁾. LUTHER beschrijft hem als iemand, in gewoonten en gang, overeenkomst met een lausknecht toonende. Sommige schrijvers roemen zijn ingetogen leven; anderen pleiten hem niet vrij van grove zinnelijkheid. Verscheidene bijzonderheden maken dit laatste verreweg waarschijnlijker²⁾. Op het volk schijnt hij verbazenden invloed gehad te hebben, vooral op de toen te *Zwickenau* hoogst talrijke lakenwevers, (STORCH was dit ook zelf). Een eigenaardig soort van wilde en fanatieke welsprekendheid en eene ongemeen rijke bijbelkennis droegen daartoe het hare bij. Met MÜNZER stemde hij overeen in de leer der regtvaardiging, der Schrift en van den doop. Al datgene echter, wat in den eerste tot verontschuldiging kan aangebragt worden, wordt bij STORCH grootendeels gemist. Uit zijne leer aangaande het rijk van CHRISTUS, voor zoover we die kennen, wordt dit duidelijk.

Het fanatieke element is bij STORCH en de zijnen sterk ontwikkeld. Onophoudelijk beroepen zij zich op openbarin-

¹⁾ ERBKAM, a. a. O. 502.

²⁾ o. a. schijnt polygamie en gemeenschap van vrouwen vrij zeker tot zijne dogmen behoord te hebben.

gen, gezigten, droomen. God zelf of zijne engelen deelden hun alles mede, wat zij te weten noodig hadden; het aldus gehoorde of vernomene was volstrekte waarheid, waaraan ieder zich te onderwerpen had. Na hunne mislukte poging om de wittenbergsche geleerden tot hunne meening over te halen, braken zij voor goed met de hervorming, en stelden zij zich meer en meer het oprigten eener nieuwe zuivere kerk ten doel. Dezelfde gebreken in staat en kerk trouwens, die MUNZER's toorn opgewekt hadden, waren hun oog niet ontgaan; even als voor hem, lag ook voor STORCH, STÜBNER, THOMAS en hun aanhang in de gebreken van het bestaande de eerste aanleiding tot den wensch, naar eene toekomst, die zij naar eigen voorstellingen begeerden in te rigten. CAMERARIUS geeft met groote juistheid deze ontwikkeling hunner denkbeelden terug, waar hij zegt: STORCH begon derhalve met te ontkennen, dat eene gemeenschap, door zóó verdorven menschen bestuurd, de kerk van CHRISTUS zou kunnen zijn. Men moest zich uit hun gemeenschap terug trekken, om die kerk op te rigten. Door den doop moesten allen, die deze overtuiging deelden, op nieuw in het rijk van CHRISTUS worden ingewijd.¹⁾ Als hoofd van dat rijk gold STORCH. De engel GABRIËL had hem vroeger die hooge waardigheid beloofd.²⁾ Het denkbeeld, dat STORCH dan ook voornamentlijk geldend maakte bij de beschrijving der nieuwe heerschappij, was de magt, die hij zelf zou uitoefenen.

Over de wederkomst van CHRISTUS spreekt STORCH in het geheel niet. Het koningrijk zal wel in nieuwen ongeken-

¹⁾ CAMERARIUS, l. I. p. 44.

²⁾ Quod [regnum] sibi Ciconiam polliceri credebatur, a quo auditum esset visum se videre aliquando dormientem advolasse GABRIELEM angelum, et postquam astitisset propter se cum alia memorasse tum hoc dixisse: Tu collocaberis in solio meo. Idque interpretatum Ciconiam, promissum sibi principatum esse regni novi et paulo post exoriturum. CAM. II. p. 47.

den luister verschijnen, maar koning zal niet CHRISTUS, maar STORCH zijn. Wel komt STORCH hier niet voor uit, maar het blijkt voldoende uit het feit, dat hij, nog te *Zwickau* zijnde, twaalf Apostelen en twee en zeventig jongeren aanstelde, en zoo de eerste hand legde aan de vestiging van het rijk, door eene handelwijze, die hem zelf tot het centrum, den „factotum“ ¹⁾ maakte. Den zijnen beloofde hij voorts deel aan eigen magt ²⁾, vrijheid van elken band, eenen overvloed van, hoogstwaarschijnlijk ³⁾ zinnelijk, genot. De ongeloofigen en allen, die zich tegen de uitverkorenen verzetten, werden daarentegen bedreigd met volkomen uitroeijing, „want God had besloten, de boozen te vernietigen, en een ander geslacht te verwekken, onschuldig, regtvaardig en heilig.“ ⁴⁾

Toen STORCH en MÜNZER uit *Zwickau* verdreven waren, bleef de eerste evenmin werkeloos. Hij trok terwijl MÜNZER zich in *Allstädt*, later te *Mühlhausen* bevond, het land door, overal predikende, dat de tijd nabij was, waarin alle geloovigen tot één rijk zouden verzameld worden, en in zalige rust en regtvaardigheid hunne dagen slijten. Weg derhalve, leerde hij, met overhoden, die de Evangelische vrijheid der kinderen Gods belemmeren! Het hart afgetrokken van alle aardsche bezit, oog en geest gevestigd op God, en, tot teeken der nieuwe gezindheid, het plegtig inwijdings-teeken van den doop ontvangen! ⁵⁾ Onder de boeren (na den slag van *Frankenhausen* wist hij te ontkomen), later te *Fraustadt* en te *Glogau* in Silezië, beproefde hij zijne denkbeelden ingang te doen vinden. Toen hij evenwel, zoo

¹⁾ PLANCK, a. a. O. II: S. 45.

²⁾ RAYMOND, page 81: „Il disait que les élus sous sa conduite devaient commander à la terre.“

³⁾ Cf. ERBKAM, a. a. O. 505. CAMER., II. 45.

⁴⁾ CAMER. II. 44.

⁵⁾ Zie HAST, a. a. O. S. 69.

als moeilijk uitblijven kon, zich niet alleen tot prediken bepaalde, maar bepaald tot verzet begon aan te sporen, nam de magistraat overal de noodige maatregelen, om aan zijne gevaarlijke woelingen paal en perk te stellen. Aan de uiterste armoede ten prooi, dwaalde hij *Silezië* door, en wendde hij zich eindelijk naar *Beijeren*. Te *Muncken* is hij waarschijnlijk aan eene zware ziekte gestorven, na er twee krachtige verkondigers zijner leer, *HUTTER* en *GABRIËL*, gevormd te hebben.

De opregtheid van *STORCH* mag boven allen redelijken twijfel verheven worden geacht. In zijne persoonlijkheid en zijne leer doet dit zich dan ook als het eenige lichtpunt in veel forwards, zelfzuchtigs, verkeerd's voor. *STORCH* was de man uit het volk; het meer geestelijk element, bij *MÜNZER* aangetroffen, ontbrak bij hem geheel. Vond *MÜNZER* het heil op aarde, omdat de mensch door het woord Gods in hem, Gode gelijk kan worden, ¹⁾ *STORCH* meende het er te vinden, omdat het leven hier beneden aan zijne zucht naar geluk ruimschoots in zinnelijke en geestelijke genietingen bevrediging aanbod. *MÜNZER* werkte en leefde, gedreven door eene onwederstaanbare aandrift, de gansche aarde vrij te maken van zonde en slavernij. *STORCH* stelde het zwaartepunt zijner wenschen in zucht naar heerschappij en genot, zonder nogtans het hoogere, den eisch der zedelijke reinheid, geheel uit het oog te verliezen. *MÜNZER*, eindelijk, was *communist*, *STORCH* *chiliast*.

De overige *Zwickauer* profeten deelden de leer en het lot hunner meesters, met uitzondering van *OWELLARIUS*, dien wij later terug vinden. Voor zoover we weten, kwam hun *Chiliasme* met dat van *STORCH* volkomen overeen in de

¹⁾ „Der Himmel in den der Mensch versetzt werden soll, ist in diesem Leben noch zu suchen und zu finden.“ Dit en het voorgaande naar M.'s eigen woorden bij *ZIMMERMANN*, a. a. O. S. 71.

bronnen, waaruit het ontstond: druk der omstandigheden, eigen openbaring en voortdurende lezing der profecie, en in de *eischen*, die het stelde: uitroeijing der goddeloozen, oprigting van een eeuwig (?) rijk van God, met vrede, zaligheid en vrijheid voor de uitverkorenen, geregeerd door CHRISTUS of diens vertegenwoordiger, STORCH.

§ 2.

De wederdoopers in Zwitserland.

Door de nederlaag bij *Frankenhausen* was de magt der boeren op eenmaal gebroken, en een gevoelige slag toegebracht aan de voortgang van de zaak der Wederdoopers in *Duitschland*. Maar boerenkrijg en *Anabaptisme* waren niet zóó innig verbonden geweest, dat de val van het eene ook noodzakelijk dien van het andere zou moeten hebben medeslepen. In MÜNZER verloor de secte wel een begaafd en rusteloos hoofd, maar nog geenszins de redenen voor haar eigen bestaan. Slechts het eerste bedrijf van het drama was afgespeeld; voor de volgende, verandert alleen het tooneel, waarop de handelingen plaats grijpen. In de eerste plaats hebben wij het oog te vestigen op *Zwitserland* en *Duitschland*.

Welig was dáár het zaad opgekomen, door MÜNZER en de zijnen met kwistige hand uitgestrooid. Niet tot den boerenkrijg alleen toch hebben wij de werkzaamheid van dien onvermoeiden volksleider te beperken. Het grootste gedeelte van *Duitschland* had hij doorreisid, overal sporen van zijne tegenwoordigheid nalatende, en ook in *Zwitserland* was hij in meer dan voorbijgaande aanraking geweest met de gistingstoffen, dáár aanwezig. Met de hoofden der beweging had hij gesproken, en met name op BALTHAZAR

HUBMAIER eenen geweldigen, beslissenden indruk gemaakt. Toch is het verkeerdt MÜNZERS invloed in deze te hoog aan te slaan, en de Zwitsersche wederdoopers geheel als zijne proselyten te beschouwen. Het tegenovergestelde vloeit met zekerheid voort uit het feit, dat eenigen tijd vóór MÜNZERS komst de radikale rigting in *Zwitserland* reeds bewijzen van haar bestaan had gegeven, en niet minder uit het fundamenteel verschil tusschen de Zwickauer profeten en het streven der Zwitsersche anabaptisten. In MÜNZER had de godsdienstige beweging der eeuw een, voor haar bestaan hoogst gevaarlijken, bond aangegaan met de strooming op staatkundig gebied. In *Zwitserland* treedt dit laatste element nagenoeg geheel terug; bijna alleen godsdienstige drijfveeren blijven over. Immers, daar de toestand in *Duitschland* voor het volk oneindig drukkender was dan elders, was ook in *Duitschland* het gevaar des te grooter, dat, met het verzet tegen misbruiken op godsdienstig terrein, ook tegenkanting tegen maatschappelijke wanverhoudingen gepaard zou gaan.

Was het Zwitsersche *Anabaptisme* alzo niet uitsluitend het gevolg, of de enkele voortzetting van het Zwickausche radikalisme, ongetwijfeld kan het eene plant van denzelfden bodem worden genoemd. Uitgangspunt was ook in *Zwitserland* het verzet tegen de Roomsche Kerk, in meer radikalen zin doorgezet, dan zulks bij ZWINGLI het geval was. Tegenzin in eene hervorming, zooals die door ZWINGLI gewild werd, kon niet uitblijven, toen deze hervormer, even als LUTHER, later een meer behoudend standpunt begon in te nemen. Eigenaardig is hier voornamentlijk, dat de conservatieve en de radikale rigting langer eenen gemeenschappelijken weg konden bewandelen, dan in de Luthersche kerk. De vrijere denkwijze van ZWINGLI en zijn radikaal hervormingsbeginsel konden hem verder doen

gaan dan LUTHER, in het omverwerpen van Roomsche stellingen. Niet alleen met betrekking tot het avondmaal geschiedde dit, maar — kenschetsend voor ZWINGLI's geheele persoonlijkheid — oorspronkelijk ook met den doop. Naar eigen verzekering was het hem namentlijk in den beginne voorgekomen, dat de bejaarden-doop boven den kinderdoop te verkiezen was. ¹⁾

Geruimen tijd bleven alzoo de behoudende en de revolutionnaire rigting met elkander in vrede, daar zij een gelijk doel met dezelfde middelen wilden. Toen echter de overdrijving van den eenen kant, niet alleen de instellingen van *Rome*, maar ook de beginselen, zonder welke staat noch kerk mogelijk zijn, in hun bestaan bedreigde, deed van den anderen kant de conservatieve zin van ZWINGLI en zijne achting voor de bestaande vormen van het staatkundige, het maatschappelijke en het godsdienstige leven, voor zoover zij goed en bruikbaar waren, hem eene partij bestrijden, wier fanatieke eenzijdigheid het Evangelie-zelve bedreigde. Van dien oogenblik dagteekent de scheiding, en begonnen de ongelijksoortige bestanddeelen in de *Zürcher* hervorming elkander af te stooten. Scherper toekende zich met den dag het verschil der partijen. Aan het hoofd der radikale beweging stond CONRAD GREBEL, een jong mensch uit een aanzienlijk geslacht, van groote geleerdheid, maar eerzuchtig, en met eene grenzenlooze begeerte naar zinnelijk genot. ZWINGLI erkende zelf zijne groote gaven, en te betreuren is het, dat de omstandigheden niet medegewerkt hebben, om hem tot den MELANCHTON van *Zürich* te maken. Naast GREBEL stonden SIMON STÜMPF,

¹⁾ ZWINGLI's eigene verzekering luidt aldus: „Ich bin vor einigen Jahren durch diesen Irthum dahin verleitet worden, dasz ich glaubte es wäre besser, wenn die Kinder erst dan zumal getauft wurden, wenn sie zu einem geziemenden Alter gekommen waren.“

een der meest overdreven tegenstanders van het pausdom en FELIX MANZ, de onechte zoon van een Zurichsch geestelijke. Het verwijderen der beelden, het afschaffen der tienden en van den, tot nog toe gebruikelijken, miskanon, waren de eerste eischen, door dit drietal gesteld. In 1523 kwam hier een strijd bij over het avondmaal. Hoe weinig conservatief de Zwingliaansche opvatting was, zij voldeed GREBEL niet. Het gebruik van water bij den wijn, van ongezuurd brood, liet toegediend worden uitsluitend door een geordend geestelijke waren, volgens hem, gebruiken, met het woord en den geest der Heilige Schrift in strijd, die hoe eerder hoe beter moesten afgeschaft worden. Krachtdadig verzette ZWINGLI en de raad van *Zurich*, voor wien hij de zaak toelichtte, zich tegen GREBEL's drijven. Zoowel GREBEL als MANZ en STUMPF zagen daarop naar andere maatregelen om. Plotseling wendden zij zich (tegen het laatst van 1523) tot ZWINGLI en LEO JUDAE, met den eisch: eene nieuwe, waarachtige Christelijke kerk, naar het voorbeeld der eerste Christengemcente te Jeruzalem, op te rigten, en zich af te scheiden van alle goddeloozen en ongeloovigen. Gelijk zich verwachten liet, antwoordde ZWINGLI, dat zulk eene afzondering en scheuring hem niet beviel; de apostelen hadden zich afgescheiden: ja, maar van de openlijke tegenstanders des Woords; en wat het uitroeijen aanging, waarop GREBEL en de anderen reeds begonnen aan te dringen, vermaande ZWINGLI tot geduld met de zwakken en verklaarde nooit tot zulke maatregelen te zullen overgaan, als van hem verlangd werden ¹⁾.

Door dit mislukken hunner poging geërgerd, besloten de hoofden der radikale partij nu zelf hunne plannen te verwezenlijken, zich van alle bestaande kerkvormen los te

¹⁾ BULLINGER, a. a. O. S. 10.

scheuren; de ware, heilige kerk van CHRISTUS op aarde in het leven te roepen; eene gemeente van louter heiligen en wedergeborenen op te rigten. „In de kerk behoort niemand“ verklaarde FELIX MANZ aan ZWINGLI, „dan zij, die weten, dat zij zonder zonden zijn.“ Hiermede stemt overeen, hetgeen FÜSZLIN van denzelfden FELIX MANZ mededeelt ¹⁾. Hij wilde namentlijk allen, die CHRISTUS aannamen, het Woord Gods gehoorzaamden, en als CHRISTUS wandelden, bijeenvergaderen, en door den doop zich met hen vereenigen. Zóo begoerden de Zwitsersche wederdoopers eene kerk, gelijk aan de kerk van CHRISTUS in den hemel, zonder vlek of rimpel ²⁾. Ongewijfeld waren zij in deze bedoelingen volkomen ter goede trouw, en meenden zij waarlijk, in volle opregtheid des gemoeds, de bedorvenheid van het aardse door de reinheid van het hemelsche leven te kunnen vervangen. Roomsche, zoowel als Protestantse, schrijvers zien zich genoodzaakt, van hun onberispelijk gedrag eene eervolle getuigenis af te leggen. „Zij waren“ zegt een Katholiek, dien men zeker niet van overdrevene ingenomenheid met hen kan beschuldigen, „zij waren vroom, door en door met de II. Schrift bekend, standvastig in hun geloof en zonder arglist“ ³⁾. En LUTHER weet hunnen moed en hunne lijdzaamheid niet anders verklaarbaar te maken, dan door te wijzen op den duivel, die hunne stijfhoofdigheid in hen werkte. Ernstig namen zij de roeping van den Christen op. Alle krachten spanden zij in, om waardige leden te zijn van de vlekkelooze gemeente Gods.

Hunne overige voorstellingen ontsproten als van zelf uit het begrip, dat zij zich van de ware kerk maakten.

1) Vg. ERBKAM, a. a. O. S. 527.

2) HAST, a. a. O. S. 442.

3) FLORIM. RAHM., page 80, 90, 94, 96, 97.

Waar deze was, moest eeuwige vrede heerschen; medewerken tot oorlog of opstand; was lijnregt daarmede in strijd, krijgsveld derhalve volstrekt verwerpelijk.

Ook straffen, overheden, burgerlijke en maatschappelijke wetten vervielen, daar de zonde, die deze in het leven geroepen had, niet meer gevonden mogt worden; daarenboven had men geen regt zich enig gezag over zijnen broeder aan te matigen. Tienden mogten niet geëischt, en behoeften niet gegeven te worden; eigendom bestond niet meer; alle dingen moesten als onder leden van één huisgezin gemeen zijn. Teeken van inwijding in deze nieuwe gemeente was de doop, die daarom alleen aan hem toegediend kon worden, die, uit eigen vrije keus, een waarachtig belijder van CHRISTUS wenschte te worden. Eerst later werd de eed onder hen verboden. — In het algemeen was bij de Wederdoopers, zooals ze zich voor het eerst in *Zwitserland* vertoonden, eene bepaalde begeerte te bespeuren, zich in alle opzichten te gedragen naar het voorbeeld van Jezus, de Apostelen en hunne eerste volgelingen. Bij velen ontaardde dit navolgen zelfs in eene slaafsche gebondenheid aan de letter, zoodat zij, voor zoover in hun vermogen was, wat de Heer en Zijne discipelen gedaan en bevolen hadden, zonder voor het plaatselijke of tijdelijke enig onderscheid te maken, trachtten na te leven. Dit vindt zijne verklaring in de eigenaardige verhouding, waarin de Zwitsersche *anabaptisten* zich tegenover den Bijbel plaatsten. Terwijl in *Duitschland* het mystieke element zich vrij sterk had geopenbaard in het aanspraak maken op eigen ingevingen, en het uitleggen der Heilige Schrift, naar den geest Gods in den mensch, waardoor het normatieve gezag van Oud en Nieuw Testament, zoowel als de juiste uitlegging, twijfelachtig werden gemaakt, greep in *Zwitserland* eerder het tegenovergestelde

plaats. Aansluiting aan de vele mystieke secten der middeleeuwen wordt nagenoeg niet gevonden ¹⁾. De Wederdoopers te *Zurich* beroemen zich veel minder op openbaringen, die hun te beurt vallen, of op den geest Gods, die in hen op gansch bijzondere wijze spreekt. Dit alles geschiedde eerst, toen de vervolgingen en de inwerking van, uit *Duitschland* overgekomen, voorgangers, zooals b. v. van RINCK, ook hun fanatisme aanvuurden. Vooral de oorspronkelijke vertogenwoordigers van het *Anabaptisme* in *Zwitserland* hielden zich, in het bijzonder GREBEL, streng aan het gezag des Bijbels, en dat op zoo eenzijdige wijze, dat de letter weldra alleen over den zin besliste. Op hun leven overgebracht, volgde hieruit de meest zorgvuldige naleving, somtijds tot in het kleingeestige, van het voorbeeld en de geboden van JEZUS en Zijne jongeren, en bovenal de begeerte, het christendom, gelijk de Heilige Schrift het schildert, te doen herleven.

Tot dusverre vertoont het *Anabaptisme* eene vrij groote zuiverheid van beginselen en oogmerken, hoewel de zucht naar verwezenlijking van het ideaal en het onbezonnen streven naar het onmogelijke, verschijnselen waren, gevaarlijk voor de toekomst. Van *Chiliasme* vertoonen zich nog bijna geene sporen, het eenige, wat er aan herinnert, is, dat de toekomst des Heeren, gelijk wij zagen, dat algemeen geloofd werd, ook hier voor aanstaande werd gehouden.

Onderwijl was de aanhang der nieuwe secte sterk vermeerderd. In geheime conventikelen breidde de leer zich onder het volk uit. Ook geleerde en aanzienlijke mannen traden toe, aangetrokken door de stem, die zóó luid en innig aandrang op boete en heiliging. Onder hon waren

¹⁾ HEBERLE heeft dit in zijn aangegevene verhandeling tegenover ERBKAM genoegzaam bewezen.

de voornaamsten: WILHELM REUBLIN VAN ROTTENBURG, JOHANNES BRÖDLI, die liever van handenarbeid leefde, dan de hem toekomende tienden te ontvangen, GEORGE BLAUROCK, een streng en ernstig man, vol gloeienden ijver voor het leven des geestes, en eindelijk de edele, meer gematigde BALTHASAR HÜBMAIER. Terwijl zij zoo uitwendig in aantal toenamen, werden de wederdoopers steeds meer geneigd tot afscheiding. Eindelijk gaf BLAUROCK den beslissenden stoot, die de scheuring onherroepelijk tengevolge moest hebben. In eene verzameling der secte, waar de gemoederen opgewonden waren door het peinzen over boete, zonde en reinheid, stond hij plotseling op, en eischte van GREBEL, dat hij om Gods wil hem zou doopen. Zulks geschiedde, en van dat oogenblik vermeerderde dagelijks het getal dergenen, die in plaats van, zooals tot dusverre, enkel den doop hunner kinderen te verschuiven, door eene herhaling van den doop met de kerk geheel braken.

Wanneer deze eerste wederdoop plaats heeft gehad, schijnt niet met zekerheid uit te maken. Waarschijnlijk niet vóór 20 Maart 1525, en misschien wel ten gevolge van twee openbare gesprekken, die de raad van *Zurich* op ZWINGLI's aanraden op 15 Januari en 20 Maart van dat jaar had doen aankondigen. ZWINGLI, bekend om zijne vaardigheid in het disputeren, behaalde beide malen op de verdedigers van den bejaarden-doop eene besliste overwinning. De raad vaardigde een edict uit, waarbij bevolen werd alle jonge kinderen, die nog niet gedoopt waren, binnen acht dagen te doopen, zullende de ongehoorzamen met vrouw en kind, have en goed, stad, gerigt en gebied van *Zurich* moeten ruimen ¹⁾.

Dadelijk na dit openlijk verzet van den raad tegen

¹⁾ HEBERLE, a. a. O. S. 273.

den voortgang der secte, brak het *fanaticisme*, nog vermeerderd door den aangrijpenden indruk van den wederdoop, in vollen gloed uit. Onmiddellijk na de voorlezing van het raadsbesluit, maakten zich diepe ontroering en een bang voorgevoel meester van de harten der menigte, die toch in luid geroep te kennen gaf, dat zij liever het uiterste wilde dulden, goed en leven verliezen, dan den menschen gehoorzaam zijn meer dan Gode ¹⁾. Zij gevoelden het: de dagen der beproeving waren aangebroken, de teekenen der tijden waren dáár, om het te getuigen, maar na de beproeving zouden Gods beloften, in de toekomst Zijns Zoons vervuld worden. In zakken gehuld, met koorden omgord doorliepen de Wederdoopers, in opgewonden zielstoestand, de straten van *Zurich*. Somber klonk de vloek, dien zij over den ouden draak, ZWINGLI, uitspraken, en het: wee u, wee u, *Zurich!* waarmede zij der stad haren ondergang voorspelden ²⁾. Schrik en ontroering maakten zich van *Zurich* meester. Niettegenstaande de strenge maatregelen, die nu tegen de Wederdoopers genomen werden, verminderde de secte nog geenszins. GREBEL, MANZ, BLAUROCK, BRÖDLI, REUBLIN werden wel uit *Zurich* verjaagd, maar verspreidden hunne denkbeelden daardoor slechts te meer over het geheele land. Dit gaf den raad van *Zurich* aanleiding, nogmaals een dispuut uit

¹⁾ Vg. HAST, a. a. O. S. 113.

²⁾ „Protinus“ verhaalt ZWINGLI „magnis examinibus in urbem advolant posita zona, salice aut reste cincti, in foro atque triviis ut ipsi jactabant, prophetantes. De antiquo dracone, quem me vocabant, deque ejus capitibus, quibus reliquos verbi symonistas, omnia implebant. Justitiam atque innocentiam omnibus commendabant, ab eis peregre nimirum profecturi, communia se habere jam omnia et gloriabantur et aliis, ni idem fecerint ultima comminabantur. Per plateas, Vae, Vae portentose, vae Tiguro clamabant. Quidam Jonam imitati adhuc quadraginta dierum inducias urbi dabant.“ ZWINGLI, in Catabaptistarum strophas elenchus. ERBK. S. 535.

te schrijven op 6 November 1526. Drie dagen duurde het gesprek tusschen ZWINGLI en de voornaamste Wederdoopers. Daarna werd beslist, dat de wederlegging van ZWINGLI voldoende was geweest, en de wederspanningen nu niet meer met verbanning, maar met zware geldboeten moesten gestraft worden. Toen ook dit niet hielp, werd eindelijk de doodstraf toegepast op hen, die voor de tweede maal in de handen van het gerecht vielen. MANZ was de eerste, die dit lot onderging. Op 5 Januari 1527 werd hij te *Zurich* in het openbaar verdronken, omdat hij tegen zijne afgelegde belofte in, sommigen gedoopt had. — Weder had het strenge edict van 5 Nov. eene opschudding onder de Wederdoopers ten gevolge. Een groote oploop ontstond; de Antichrist, zeide men, was, in den persoon van ZWINGLI, verschenen; de jongste dag was gekomen. De raad liet de rustverstoorders dadelijk met zweepslagen de stad uitdrijven. Onder het roepen: „Wee u, *Zurich*“! van den een, en het „Vader, vergeef hun, want zij weten niet, wat zij doen“ van den ander, verwijderden zich de meeste om in *Basel* het hier gestaakte werk verder voort te zetten.¹⁾

In *Basel* hadden zich namentlijk sinds 1525, niettegenstaande de waarschuwingen van ZWINGLI en de waakzaamheid van OECOLAMPADIUS, de Wederdoopers in niet onzienlijken getale gevestigd. In het eerste hielden zij zich schuil, en vergaderden alleen des nachts. Toen echter vele burgers uit de aanzienlijkste klassen tot hen toetraden, kwamen zij met hunne leer meer opentlijk voor den dag. De stedelijkeraad besloot eindelijk, op voorbeeld van *Zurich*, eene vriendschappelijke zamenspraak te doen plaats hebben. In het voorjaar van 1527 geschiedde dit tusschen OECOLAMPADIUS aan de eene, en BLAUROCK, als hoofd der

¹⁾ Men zie hierover HAST, a. a. O. S. 132.

Bazeler Wederdoopers aan de andere zijde. Beiden schreven aan hunne partij de overwinning toe. De raad echter was van meening, dat de dwalingen van BLAUROCK door OECOLAMPADIUS volkomen wederlegd waren, en vaardigde dien ten gevolge een mandaat tegen degenen uit, die in de bediening van den doop van de gebruikelijke vormen afweken. Naauwlijks was zulks geschied, of de toonceln, te *Zürich* voorgevallen, telkens na afkondiging van de raadsbesluiten tegen de Wederdoopers, herhaalden zich. Van uit de vensters en van af de daken, riep men met uitgestrekte armen de menigte op tot boete, heiliging, verloocheining der wereld. Zóó was Gods wil, wederstond men Hem, de straf zou niet uitblijven. Een zeker PHILIPPUS¹⁾ liep, onder den kreet. „Wee u, *Bazel!* wee, wee, doet boete, staat af van uwe zonden, laat u wederdoopen!“ gedurende verscheidene dagen de straten der stad door, totdat de overheid eindelijk orde hierop stelde, en hem uit de stad verwijderde.²⁾

Zelfs bleef het bij die fanatische opgewondenheid niet. Hadden te *Zürich* de Wederdoopers er zich toe bepaald, hun overspannen gevoel in luide kreten lucht te geven, te *Bazel* vertoonde zich een verschijnsel van gevaarlijker aard. Een der wederdoopers, GUELMUS ghecoeten, beraamde eenen aanslag ter vermeestering van de stad. Eene bijeenkomst op de markt werd afgesproken; van daar zou men gelijktijdig een aanval wagen op het raadhuis en het arsenaal. Reeds was men zamen gekomen, en op het punt het voornemen van GUELMUS ten uitvoer te leggen, toen de gewapende magt, aan wie de zaak verraden was geworden, den oploop uiteen joeg. De raad ging daarop over tot

¹⁾ Ook bij FLOR. RASM p. 96 a: „Un nommé Philippe Sarrelanus court toutes les rues de Basles, criant: Faites pénitence, laissez vos péchés“ etc.

²⁾ HAST, S. 248.

het gevangen nemen der raddraaijers, en tot het doen houden van een tweede openbaar gesprek, in Juli 1527. Weinige dagen daarna joeg men alle Wederdoopers, zonder onderscheid des persoons, de poorten van *Bazel* uit.

Maar niet in *Zurich* of *Bazel* alleen, begon men thans pogingen aan te wenden, den voortgang der Wederdoopers langs den weg van geweld te stuiten; overal, voornamentlijk in Katholieke landen begon eene verschrikkelijke vervolging. In de eerste jaren telde men meer dan twee duizend personen, die den dood onder beulshanden vonden. Een edict van KAREL V, (22 April 1529 gegeven,) sloot hen uit van den rijksvrede. Eén voor één verloren de hoofden der wederdoopers door den brandstapel, het zwaard of het water hun leven.

Kunnen deze vervolgingen van Roomsche zijde gemakkelijik verklaard worden uit eigenaardige beginselen, die de katholieke kerk steeds gekenmerkt hebben, ook voor de Protestantsche vorsten en steden bestonden redenen genoeg, om hun besluit, het *Anabaptisme* te vuur en te zwaard uit te roeijen, zoo al niet te rechtvaardigen, dan toch begrijpclijker te doen worden. Wederdoop en boerenkrijg bezaten te veel punten van overeenkomst en waren met elkander te naauw verbonden geweest, dan dat de vraag zich niet zou opwerpen, of de uitbreiding van het *Anabaptisme* niet voor het bestaan van staat en kerk en zelfs voor de zaak van het Christendom hoogst noodlottige gevolgen moest hebben. Het communisme, door de Wederdoopers gepredikt, grensde naauw aan den eisch tot de rijken gerigt, van al hunne bezittingen afstand te doen. Van de bewering, dat overheid en wet menschelijke instellingen waren, onvereenigbaar met het waarachtige rijk Gods, lag feitclijk verzet tegen dezelfde overheid niet ver. De fanatieke profetiën, predikingen, opwekkingen golden

ligt als aansporingen tot oproer; en wat het onberispelijk gedrag van vele aanhangers der nieuwe secte betrof, LUTHER en ZWINGLI meenden daarin niets anders te zien, dan huichelarij en bedrog, aangelegd en berekend, om de onschuldigen in den lande te verblinden en mede te slepen. Daarbij kwam, dat, bij de groote verscheidenheid van meeningen, zeer gemakkelijk als algemeen kenteeken van de gansche secte kon worden aangemerkt, wat toch in waarheid slechts eene bijzonderheid van enkele personen was. Zóó kon men het kwaad, de overdrijving en dikwerf de misdaden van den een, tevens in den ander als strafbaar doen gelden, terwijl de onschuld van sommigen nooit is aangehaald geworden, om de schuld van anderen te bedekken.

De bloedige vervolging, waarvan de Wederdoopers het slagtoffer werden, verminderde evenmin hun aantal, als hun moed en hun geloof. Door het voorbeeld en de prediking van hun bloed werden nog steeds meerderen bewogen, hunne gevoelens te omhelzen. Waar men toch den moed bezat, voor zijne overtuiging niet alleen te lijden, maar ook te sterven, dáár bestond eene innige geloofsovertuiging, die eerbied moest afpersen, en tevens in het oog der menigte als een bewijs kan worden aangemerkt voor de waarheid der zaak, die men zóó kon verdedigen. De zendelingen van het anabaptistisch geloof, door den storm, die over hen uitbrak, verstrooid en naar alle kanten heengejaagd, hielden niet op, juist op die vervolgingen te wijzen, en, in verband daarmede, op te wekken tot boete, te verkondigen de naderende toekomst des Heeren, het strafgerigt over de wereld en het vreeselijk oordeel over de ongelovigen. Onbeschroomd strekten de Wederdoopers hunne zendingswerkzaamheid ook over die streken uit, waar de vrees voor *Rome* alle protestantsche propaganda had belet.

Volgens berigt van GUIDO DE BRES en van ARNOLD, telden ze in 1527 alleen in het westelijke gedeelte van *Duitschland* vijftig gemeenten, waarvan de meesten vijf honderd en zeshonderd leden sterk waren. Te *Straatsburg* zouden zelfs eens vijftig leeraars der Wederdoopers bijeen geweest zijn.

Voor den moed en de standvastigheid der vervolgden worden door HAST, ARNOLD en anderen treffende voorbeelden bijgebracht. Wij voeren hier slechts de woorden aan, door den te *München* verbranden WAGNER, bij zijn sterven gesproken, en door MESHUVIUS medegedeeld: „Vader, mijn Vader! veel in de wereld is mij dierbaar, mijne vrouw, mijne kinderen, mijn leven, maar dierbaarder dan vrouw, kinderen of leven zijt Gij mij, Vader! Niets zal mij scheiden van Uwe liefde, U wijd ik mij, zóóals ik ben, in leven en in dood. Ik ben bereid; ik weet, wat ik doe.“ — Met zulke gevoelens stierven velen; zonder vrees en in het volste vertrouwen op de regvaardigheid hunner zaak, gingen zij den dood in.

Gelijk het aantal en de moed der gemeente te midden van haar lijden aanwies, zoo bleven de vervolgingen ook niet zonder aanmerkelijken invloed op hare geloofsovertuiging. De groote verscheidenheid van leerstellingen en meeningen onder hen, die zich gezamenlijk om de banier van het *Anabaptisme* geschaard hadden, en in de reactie tegen *Rome*, het vormen eener nieuwe kerk en het aannemen van den wederdoop met elkander overeenkwamen, begon zich nu eerst regt te openbaren. Vroegtijdig had de, *spontane* wijze, waarop de nieuwe gemeenten, om zoo te zeggen, ontstonden, het volkomen ontbreken van verzamelpunten en de weinige middelen van verkeer en zamenspreking, iedere afzonderlijke kudde op zich zelve doen staan, en gelegenheid gegeven tot een groot verschil van meeningen. Daarbij plantten zich — een noodzakelijk gevolg der weinige zamenwer-

king — de eigenaardigheden van ieder leeraar voort in den kring zijner naaste omgeving. Duidelijk werden de onderlinge afwijkingen openbaar, toen de vervolgingen tot de algemeene verwarring het hare bijbragten. Zij, die de eenheid tot nog toe het meest hadden bcwaard, werden verjaagd of gedood; de gemeenten bleven achter zonder herder en zonder opzigt. De vreemdsoortigste dwalingen konden zich daardoor gemakkelijk voortplanten; kiemen van achteruitgang en bederf, door niets tegengegaan, ontwikkelden zich; de reinheid van het leven ging verloren door het opkomen van onzuivere drijfveren en bijbedoelingen. SEB. FRANCK getuigde daarom, dat er onder de Wederdoopers meer meeningen dan leeraars waren, en om zijne bewering te staven, gaf hij eene breede lijst van de verschillende stellingen, door hen voorgestaan. ') ARNOLD in zijne kerk- en kettergeschiedenis vermeldt meer dan twintig, BULLINGER in zijn meermalen aangehaald werk, dertien soorten van Wederdoopers.

Maar dit te voorschijn treden van verscheidenheden, die zich natuurlijk voordeden, naarmate men meer of minder onder den invloed van dezen of genen factor stond, was nog niet het voornaamste gevolg dier vervolgingen. Zij bragten, gelijk het doorgaans in tijden van verdrukking gaat, een geheel overspannen toestand des gevoels te weeg, waarbij de phantasie zich boven alles nit gelden laat, en den mensch het beheer over zichzelf ontnemt. In *Zürich* en in *Bazel* zagen wij reeds bij herhaling daarvan de voorbeelden, telkens na het uitvaardigen van edicten door de overheid. Toen het met het verdrijven, en bepaald met het uitroeijen der Wederdoopers ernst begon te worden, bereikte het fanatisme der secten zijn

Men vindt die lijst o. a. bij HASE, in app.

toppunt. Menigvuldiger in getal, grilliger in vorm en zonderlinger van inhoud, werden de openbaringen, die zij moenden te ontvangen. Pijnlijker werd het ongeduld, waarmede uitgezien werd naar de ure der verlossing, de vurig gewenschte wederkomst van CHRISTUS. Vreemder werden de eischen, die men zich in verband daarmede deed. Zoo waren er, die langer met de wereld niets gemeen wilden hebben, en tot in de kleinste bijzonderheden hunner kleeding naar een contrast, met hetgeen gewoonlijk gedragen werd, streefden; anderen oordeelden, dat de tijd van spreken voorbij, en die van geheel stilzwijgen gekomen was; nog anderen bragten hun leven door in een toestand van voortdurend gebed; zeer velen beroemden zich op openbaringen, door den Geest in hen teweeggebragte stuip-trekkingen, droomen, gezigten, hemelsche stemmen. Zij vielen ter aarde als dood neder, en namen dan de wonderlijkste gezigten en verschijningen waar. Bij allen leefde het gevoel, dat de dag der parousie nabij was. Tijd en dag waagden zij soms te bepalen. In woeste geestverrukking snelden zij de straten door onder het geroep: „De dag des Heeren! de dag des Heeren! wij verkondigen u den dag des Heeren“ ¹⁾.

Van de schromelijke verkeerdheden, waartoe deze staat van overspanning aanleiding gaf, geven de berigten van schrijvers uit dien tijd de merkwaardigste voorbeelden. Wij zullen hier eenige der meest karakteristieke mededeelen, om den wille van het naauwe verband, waarin zij staan met de chiliastische openbaringen en beroeringen, die wij daarna te behandelen hebben. — Bij de meer bezonnen Wederdoopers toch, vertoonen zich meer chiliastisch gekleurde verwachtingen, dan eigenlijk *Chiliasme*.

¹⁾ Vg. BOLLINGERS uitvoerig verslag over deze verschillende secten, a. O. S. 19-33.

Hunne voorstellingen van de toekomst vormden zich naar het zuivere godsrijk, dat zij in vrede, ootmoed en heiligheid op aarde wenschten te stichten. Daardoor bleven zij, van alle uitersten vrij; hunne Christelijke hoop werd één met hunne denkbeelden over het koninkrijk der hemelen, en werd noch bij hen-zelfen op den voorgrond gesteld, noch door hunne bestrijders als een bijzonder punt hunner leer aangemerkt. Maar zoodra het fanatisme zich meester maakte van de gemoederen van hen, bij wie de godsdienstige overtuiging verward was, en de bedoelingen niet den toets van een streng onderzoek konden doorstaan, kwamen in aanzienlijken getale de zonderlingste verdraaijingen van het godsdienstige gevoel te voorschijn. En er is dan niet de minste reden, om, waar zoodanige karikaturen het gebied der *Eschatologie* raken, ze van de overigen streng af te scheiden.

Uit den eisch om de woorden der Heilige Schrift zoo letterlijk mogelijk op te vatten, leidde ANTON KIRSNER, een der door den raad te *Zurich* verdrevene Wederdooopers, de zonderlinge meening af, dat ieder waar Christen gehouden was, zijne zonden opentlijk, in tegenwoordigheid der gansche gemeente, te belijden. Een ander, GOLDSCHMIDT geheeten, beweerde, van hetzelfde beginsel uitgaande, dat, aangezien CHRISTUS den toegang tot het koninkrijk der hemelen alleen opengesteld had voor degenen, die den kinderkens gelijk zouden worden, de Christelijke gemeente gehouden was, den kinderlijken leeftijd in alle mogelijke dingen, die zich denken laten, na te volgen ¹⁾. Anderen dachten in 1 Cor. XV : 31, Rom VI : 3 en andere plaatsen eene aanwijzing te vinden, om te midden van hevige stuiptrekkingen zich schijndood te houden, gedurende

¹⁾ Zie ERBKAM, a. a. O., S. 545.

welken tijd hemelsche gezigten hun deel waren. Hoe spoedig zij echter tot bezinning te brengen waren, blijkt uit het voorbeeld van een hunner, die naauwelijks het water voelde, waarmede een boer hem bij eenen zoodanigen stervensaanval begoot, of hij sprong op, en leefde dadelijk weder.

Erger waren de afschuwelijke tooneelen van zinnelijke uitspattingen, die sommige Wederdoopers zich veroorloofden. Meer dan een voorbeeld wordt hiervan door FLORIMOND RAYMOND aangehaald. Onder den dekmantel van de inspiratie des Heiligen Geestes, gaven mannen en vrouwen zich aan de meest grove ontucht over.

In *St. Gallen* trad eene dienstmaagd, VERONA BAUMANN op, en gaf zich, inziende, dat vrouwen evenveel aanspraak op openbaringen konden maken als mannen, (daar in het rijk Gods geen vrouw noch man iets was (Gal. III: 28)) voor de vrouw van Openb. XII: 5 uit, die bestemd was, het aldaar beloofde kind ter wereld te brengen. Misschien is dit hetzelfde verhaal, als dat van CORRODI ¹⁾, waarin deze de geschiedenis mededeelt van een meisje, dat, opgewonden door hetgeen zij gehoord had, plotseling zich verbeeldde CHRISTUS te zijn, ditmaal gekomen om de vrouwen te verlossen. Zij legde hare klederen af, en beval eenen wever haar te volgen, als haar apostel. Een ander noemde zij JUDAS, en droeg hem op, om zich onmiddelijk van het leven te berooven. Werkelijk was deze man bereid, haar te gehoorzamen, en begaf hij zich daartoe reeds naar de door haar aangewezen plaats. Gelukkig stootte hij, bij het uitgaan uit het huis, waarin zij zich bevonden, op vrij gevoelige wijze zijn hoofd, en deze pijn hergaf hem zijne bezinning. Later gaf dezelfde

¹⁾ CORRODI, IV. S. 211.

vrouw zich voor de Babylonische hoer of voor de vrouw uit de *Openbaring* uit.

Minder goed liep het af met een ander Wederdooper, die met zijnen broeder THOMAS SCHUGGER van eene fanatische prediking van MELCHIOR RINCK te huis gekomen, op last van dezen, die eene bepaalde ingeving van God den Vader beweerde ontvangen te hebben, nederknielde. De ouders, die tegenwoordig waren, vroegen aan THOMAS, wat hij voornemens was te doen. „Niets, dan wat de Vader mij beveelt“ antwoordde hij, en tegelijkertijd greep hij een zwaard en hieuw zijnen broeder, die nog altijd geknield voor hem lag, daarmede het hoofd af. Als een waanzinnige ijde hij daarop naar den burgemeester, om aan dezen mede te deelen, dat God hem met groote openbaringen begenadigd had. Den inhoud dier openbaring verzweg hij echter. Den volgenden dag werd hij gegrepen, en op bevel der regters, die geen verschil wisten te maken tusschen waanzin en misdaad, dadclijk onthoofd. ¹⁾

Even merkwaardig zijn de afdwalingen, die wij op *eschatologisch* terrein bij deze dweepers ontmoeten. Te Abacette, een stadje in Zwitserland, beklommen op zekeren dag meer dan driehonderd Wederdoopers eenen in de nabijheid gelegenen berg. Gehoel ontkleed, hoopten zij aan den top gekomen, zooals ze daar waren, met ligchaam en ziel ten hemel te varen. Meer dan één ergelijk geval greep ondertusschen plaats, gelijk ligt begrepen wordt. De gewapende magt slaagde er in, ze op te vangen. In het verhoor, dat volgde, beweerde de aanvoerder, dat het einde van het christelijk geloof gekomen was. Vijftienhonderd jaar had de wet, door MOZES gegeven, geduurd. Meer dan vijftienhonderd jaar was die van CHRISTUS nu reeds van kracht geweest. Het was

¹⁾ Men vindt dit verhaal bij CORRODI, ERBKAM en CORNELIUS c. a.

derhalve tijd, dat een ander geloof den menschen geopenbaard werd. ¹⁾

In zijne „Geschichte der Reformation im *Elsass*“ verhaalt *RONRICH* het volgende: ²⁾ „Een dweeper uit het stadje *Benfeld* beroemde zich in staat te zijn, alle leeraars opentlijk tot herroeping hunner gevoelens te dwingen. Voor den raad gebragt, beweerde hij, dat iedere overheid onehrstelijk was; dat kinderen niet gedoopt mogten worden; dat geen christen, zelfs niet op bevel der overheid, de wapenen mogt opnemen; dat alle goddeloozen en zelfs de duivel eenmaal zalig zouden worden. Voorts voorspelde hij den ondergang der wereld op Hemelvaartsdag over zeven jaar, des middags dadelijk na twaalf uur.

De raad beval hem naar *Benfeld* terug te keeren en te zwijgen, maar zulke menschen kunnen niet zwijgen. Luid beroemde hij er zich op, de leeraren van *Straatsburg* overwonnen te hebben, en alle geleerden voor de kracht van zijnen geest te hebben doen zwichten. Toen beval de raad aan het bestuur van *Benfeld*, den man uit de stad te jagen; maar hij begaf zich dadelijk naar *Straatsburg* en liep regelregt de hoofdkerk binnen, waar *ZELL* juist begonnen was te prediken tegen hen, die den geest Gods, die in de Heilige Schrift spreekt, niet gehoorzamen. Onverwijld riep de dweeper den leeraar toe: „Broeder *MATTHIJS*, gij liegt tegen den Heiligen Geest; ik beveel u in Zijnen naam, dat gij naar beneden komt en mij dadelijk plaats maakt.“ Het geheele gehoor geraakte natuurlijk hierdoor in beweging; men bragt den waanzinnige voor de overheid en in de gevangenis, waar hij echter niet ophield te eischen, dat ook de leeraren in hechtenis genomen zouden worden,

¹⁾ *HAST*, S. 220.

²⁾ *RONRICH*, I, 2. S. 330.

en van den toren af te roepen: „Uwe leeraren zullen vallen; ja zij zijn reeds gevallen.“

Deze voorbeelden zijn meer dan voldoende, om een juist denkbeeld te geven van den opgewonden toestand, waarin vele Wederdoopers verkeerden. Want niet bij enkelen slechts worden zulke buitensporigheden, als die wij beschreven, aangetroffen, maar er was bijna geene stad, waarin zich leden der secte bevonden, of hunne overspanning maakte zich op dergelijke wijze kenbaar. Naarmate die overdrijving toenam, nam ook het *Chiliasme* bij eene menigte hunner een meer bepaalden inhoud en omtrek aan. HUT en BADER zijn de twee personen, die hier allermeeft moeten genoemd worden.

HANS HUT, een boekhandelaar uit *Coburg*, hield zich eenen langen tijd te *Neurenberg* op, en verwierf daar grooten aanhang. ¹⁾ Hij werd om zijne oproerige woelingen gevangen genomen en stierf in den kerker. HUT hield zich voor bestemd, om, vóór de groote wereldverandering, waarvan de profeten voorspeld hadden, in vervulling kwam, als prediker het land rond te reizen, en overal te waarschuwen, dat de toekomst des Heeren aanstaande was. De inhoud zijner prediking komt in het kort op het volgende neder: ²⁾ Het ware Israël vormen de Wederdoopers alleen. De tijd der wrake over de ongeloovigen is aangebroken. Reeds nadert de magt van het Turksche rijk, dat door God bestemd is, de uitvoerder Zijner strafgerigten te zijn. Vreesselijk zal de slagting zijn, door de Turken onder de Christenen aangerigt, maar ook ontelbare Turken zullen gedood worden. De gansche aarde wordt beproefd. Ook de geloovigen (d. i. de Wederdoopers) zien tijden aanbreken

¹⁾ Hij en zijne aanhangers zijn door ARNOLD verward met JACOB HUTTER en de *Huttiten* II. 16, 21, 34.

²⁾ CORNELIUS, S. 66. BULLINGER, S. 43.

van onlijdbaren druk en gruwzame vervolging. Zij zullen echter ontvlicden en zich kunnen verbergen. Wanneer dan de Turken en de Christenen elkander in menigte hebben vermoord, verschijnt plotseling het teeken, dat de getrouwen zich scharen moeten om de banier van CHRISTUS. Zij komen te voorschijn uit hunne schuilhoeken en de plaatsen, waar zij zich verborgen hebben. Onwederstaanbaar is hun aanval op de goddeloozen; gelijk Israël de *Kanuänieten* verdelgde, maait hun zwaard alles weg, wat wederstaat. Dan volgt het oordeel over allen, die boosheid hebben uitgeoefend; rekenschap wordt den papen afgevergd over hunne leer, en den geweldigen over hunne heerschappij. Maar de heiligen zullen zich verheugen; hunne handen omklemmen het tweesnijdende zwaard, waarmede zij wraak doen in alle hoeken. De koningen worden gebonden met ketenen en hunne edelen met ijzeren banden. In vollen luister verschijnt CHRISTUS eindelijk op de verheerlijkte aarde, Pinksteren 1528.

Nog verder dan HUT ging een bontwerker uit *Augsburg*, AUGUSTINUS BADER, ook wel WEBER genoemd. Reeds te *Augsburg* schijnt hij voor de orde gevaarlijk te zijn geweest; ten minste de raad oordeelde het nuttig, hem als Wederdooper uit de stad te verwijderen. Daarop gaf hij zich uit voor den toekomstigen koning van het duizendjarig rijk. Tegen eenen bepaalden tijd was hij van voornemen, om zijne aanhangers naar de vier einden der wereld uit te zenden, en door hen allerwege de groote dingen te doen verkondigen, die aanstaande waren. Wanneer dan de getrouwe Wederdoopers zich verzameld hadden en de Turken, gelijk ze nu reeds dreigden te doen, tegen de Christenheid oprukten, zou ook hij zelf zich opmaken, en aan het hoofd zijner volgelingen het rijk stichten, waarvan God tot zijne profeten gesproken had. Ondertusschen

begaf BADER zich naar *Ulm* en liet, ten einde door de gebeurtenissen niet verrast te worden en bij tijds met de teekenen zijner koninklijke waardigheid gereed te zijn, in die stad zich eene kroon en een scepter vervaardigen. In de nabijheid van *Ulm* sloeg hij tevens zijnen vorstelijken zetel op, dicht bij de grenzen van *Wurtemberg*. De overheid had echter weinig eerbied voor zijne verzekeringen en zijne voorspellingen; ten minste zij liet hem, om alle moeilijkheden en onlusten te voorkomen, vatten. Zijn proces werd opgemaakt. Te *Stuttgart*, 1530, boette hij zijne dwaze inbeelding met het leven. ¹⁾

HUT en BADER zijn de uitersten, waartoe de karikatuur van het *Chiliasme* voor als nog komt. Opmerkenwaardig is de plaats, die de Turk bij beiden inneemt. Een soortgelijk verschijnsel zullen we ook later bij anderen ontmoeten. Het is eenvoudig een bewijs, hoe de Chiliasische voorspiegelingen haren vorm voor een groot deel ontleenen aan den tijd, waarin ze opkomen.

De buitensporigheden, waartoe de Wederdoopers vervielen, maakten van den kant der gestelde overheid, overal waar zij zich vertoonden, dubbele waakzaamheid en dubbele maatregelen van voorzorg noodig. In verscheidene streken werden de straffen zoo streng uitgevoerd, dat er geen denken voor de Wederdoopers kon zijn te blijven, waar zij waren. In grooten getale trokken zij daarom van alle kanten naar die landen, waar eene mildere regeering of gunstiger verhoudingen niet ieder oogenblik de keus tusschen afval of schavot noodzakelijk maakten. In *Graauwbunderland*, *Solothurn*, maar vooral in *Schwaben* en in *Moravië* namen zij sterk toe. Ook in *Augsburg*, *Passau*, *Regensburg*, *München* vestigden zich voor korter of langer tijd verscheidene gemeenten. In *Augsburg* werkten HETZER en

¹⁾ CORNELIUS, S. 67. Vg. HERZOG, i. v. BADER.

DENCK, de begaafde vertalers van het Oude Testament, over welke overzetting LUTHER zelf zich met lof uitliet. In de inleiding maakt zich beider voorliefde voor de voorstellingen van het O. T. en voor eene chiliastische uitlegging daarvan vrij wel kenbaar.

De meeste Wederdoopers begaven zich naar *Moravië*. Dáár werkten HUTTER en GABRIËL, de beide leerlingen van STORCH, maar die zijne dwaasheden niet, het goede in zijne leer daarentegen wèl aangenomen hadden. Dáár bestond eene bloeiende gemeente, die, niettegenstaande de edicten van koning FERDINAND, door de gematigdheid van den stadhouder, in rust leven en tot eenen hoogen staat van welvaart geraken kon. De groote toevloed van vreemdelingen, die het gevolg van dezen gunstigen toestand was, had evenwel noodlottige uitwerking. Het beviel FERDINAND geenszins, dat zooveel Wederdoopers, van allerlei stand en beroep, zich in zijn gebied kwamen vestigen; militairen werden naar *Moravië* afgezonden, de edicten verzwaaard, den stadhouder bevolen de Huttiten te verjagen. Wel gelukte het HUTTER deze bevelen niet in al hunne strengheid te doen uitvoeren, maar met dat al werden velen zijner aanhangers over de grenzen gezet, en HUTTER zelf werd op eene reis in *Tyrol* gevangen genomen, en als ketter levend verbrand. Ook GABRIËL moest het land ruimen. Desniettemin bleef de secte als *broedergemeente* voortbestaan.

Hun geloofsstelsel komt op het volgende neer. ¹⁾ God heeft een uitverkoren volk, dat heilig en rein is, en bestemd, om alle ongerechtigheid van de aarde te doen verdwijnen. Deze gemeenschap van heiligen is nu door JACOB HUTTER in *Duitschland* begonnen. Wie er toe behoort, moet van zijne goederen afstand doen. De ware plaats,

¹⁾ Naar HAST, a. a. O. S. 206—215.

waar CHRISTUS vereerd moet worden, is niet een kerkgebouw, maar het menschelijk hart. Beelden en ijdele ceremoniën zijn verwerpelijk. De doop is de band van een goed geweten met God en de aflegging van den ouden mensch. De mis, het vagevuur, de vereering der heiligen zijn uitvindingen des duivels. Doodstraf is ongeoorloofd, de Christelijke gemeente straft alleen met den ban. Processen voeren, wapenen dragen, een eed afleggen, een overheidsambt bekleeden mag onder Christenen niet plaats vinden.

Aan deze stellingen hield zich de gemeente der Wederdoopers in *Moravië*. Verdraagzaamheid, lust tot den arbeid, onderlinge liefde en een vertrouwend opzien tot den hemelschen Vader, wiens openbaringen zich telkens aan het hart Zijner kinderen kenbaar maakten, onderscheidde hen allergunstigst van vele andere anabaptistische gemeenten, waar de zedelijke achteruitgang hoe langer hoe merkbaarder werd. De Moravische broeders waren degenen, die de schoone hoofdgedachte van het *Anabaptisme*: het oprigten van een volkomen Godsrijk op aarde, het meest aan hare verwezenlijking nabij gebragt hebben.

Uit het voorgaande is, dunkt mij, gebleken, dat het *Chiliasme* bij de Wederdoopers, voor zoover wij die behandeld hebben, nog vrij onbestemd en geenszins in bepaalde vormen ontwikkeld is. Bij nagenoeg allen vinden wij de verwachting van eene naderende, beslissende katastrofhe. Zelfs BALTHASAR HUBMAIER, die zich eenmaal te *Neurenberg* met kracht tegen de dwaasheden van HANS HUT verzette, deelde haar. Daarmede verbond zich, evenzeer bij allen, de wensch om een zuiver, heilig Godsrijk op aarde te vestigen. Tusschen dit eenvoudige beginsel en de waanzinnige overdrijving van een BADER bewegen zich,

overal in aansluiting aan Oud- en Nieuw Testament, de eschatologische uitzigten der Wederdoopers. Scherp te onderscheiden, wat tot *Chiliasme* nog behoort, en wat er in het geheel niet meer toe gebragt kan worden, is uiterst moeilijk. En nog grooter wordt deze zwaarigheid door het geringe aantal berigten over deze punten tot ons gekomen, eene onvolledigheid in de kennis dier tijden, die ons belet, met juistheid na te gaan, welke betrekking aangenomen werd tusschen de verwachte verschijning van den wederkomenden CHRISTUS en den triomf van Zijn rijk op aarde.

De weinige aanduidingen voorts, die wij hier en daar vinden, zijn van hoogst verwarden en onbestemden aard. De oorzaak hiervan was de bron, waaruit het *Chiliasme* bij de Wederdoopers, — voor zoover er ten minste doorgaande van *Chiliasme* sprake kan zijn, — voortvloeide. Ware de Heilige Schrift en meer bepaald de *Openbaring* van JOHANNES de oorzaak geweest van het weder met nieuwe kracht opleven van die leer, de eigenaardige Bijbelsche vorm, de verschillende bijzonderheden, die de leer van een duizendjarig rijk, tijdens de eerste eeuwen der Christelijke kerk, kenschetsen, zouden ook hier niet ontbroken hebben. Maar in plaats daarvan, was het de wensch, eenen idealen toestand van vrijheid, geluk en reinheid te bewerkstelligen, die het eenigzins vage aansluitingspunt werd. Zulk een verschil in oorzaken moest een verschil, ook in gevolgen met zich brengen.

MÜNZER had een rijk gewild van Christelijke vrijheid; de wederdoopers stelden zich een rijk voor van heilichheid — en zonder twijfel, wanneer wij ons een duizendjarig rijk moesten denken, het zou onmogelijk wezen, bij de schildering er van, niet bijna trek voor trek, de hoopvolle verwachtingen terug te geven, die wij bij hen vin-

den. Hun streven naar het ideaal, naar het hoogste, wat zich voor hen denken liet: innige gemeenschap met God, onbaatzuchtige liefde tot den broeder, onberispelijken levenswandel, en als gevolg daarvan naar de volkomenste bevrediging, die voor den mensch is weggelegd; bovenal hunne pogingen, niet bij werkelooze beschouwing te blijven staan, maar in het praktische leven hunne overtuiging eenen zichtbaren vorm te geven, toonen ons, dat de welkenkende Wederdoopers hunne bestemming ernstig opnamen. De overdrijving van sommigen en de vraag naar de mogelijkheid, ontnemen niets aan de waarheid van het oorspronkelijke hoofddenkbeeld.

Het *Chiliasme* stelt het geloof aan eenen idealen toestand hier op aarde. De hoop der anabaptistische secten komt hiermede overeen. Met uitzondering van de verwachting der naderende toekomst des Heeren, ontbreekt daarin echter het supranaturele element, van het Bijbelsche *Chiliasme* onafscheidbaar, geheel. Toch blijkt uit de nadere uitwerking, zij het in overdreven zin, van enkelen, dat de aanleg tot en de sporen van meerdere bovennatuurlijke elementen ook in de eenvoudige stelling, waarvan het *Anabaptisme* uitging, niet ontbraken.

Eindelijk: de zelfzuchtige oogmerken van BADER, de verwarringen op verstandelijk en zedelijk gebied van anderen, de begeerte van HUT, met de wapenen in de hand ter volvoering zijner plannen op te treden, leveren het bewijs, dat de weg tot veelvuldige dwaling open stond. HUT, BADER, en de gebeurtenissen te *Munster* vormen eene klimmende reeks van buitensporigheden.

Melchior Hoffman.

Wij wenden thans den blik naar *Straatsburg*. Die stad toch is, geographisch en historisch, het middelpunt geweest der voortgezette beweging, waarvan wij den oorsprong en de beginselen hebben gadeslagen. Niet *Moravië* alleen toch, bleek spoedig een gunstig toevlugtoord en eene veilige vereenigingsplaats te zijn voor de wijd en zijd verspreide Wederdoopers. Nagenoeg de geheele *Elsass* en het overige westelijke gedeelte van *Duitschland* verkeerden in omstandigheden, die aan de woelingen van het *Anabaptisme* voedsel gaven. In het bijzonder gold dit voor *Straatsburg*, de aanzienlijke rijksstad, middelpunt van den *Elsass*, *Schwaben* en den *Middenrhyjn*, die door hare ligging een der hoofdpunten van het wederzijdsche verkeer tusschen *Frankrijk*, *Duitschland* en *Zwitserland* geworden was. De hervorming droeg dáár een gansch bijzonder karakter. *CAPITO*, *HEDIO*, *BUCER*, *ZELL* werkten er, zoowel door *LUTHERS* invloed, als door die van *ZWINGLI* aangetrokken. Geen hunner trouwens kon er zich op beroemen, bepaaldelijk het hoofd eener beweging ter gunste der Reformatie geweest te zijn. Vóór hun optreden bestond er reeds eene gemeente, die *sporadisch* gevormd, haar ontstaan meer aan zich zelve en aan vlugtelingen van elders, dan aan de prediking van een bepaald persoon te danken had. Voortdurend stroomden uit alle landen de vreemdelingen af en toe, niet zonder, ieder voor zich, hunne eigenaardige denkwijze mede te brengen. De houding van den raad der stad was voorts van hoogst onzekeren en weifelenden aard. Nu eens geheel en al handelende in den geest van *BUCER*, verwierp hij, op andere

tijden, de door hem voorgestelde maatregelen; nu eens zachter, dan weder strenger gezind, ten opzichte van andersdenkenden, vaardigde hij edicten uit tegen de Wederdoopers — waarbij de zwaarste straf echter verbanning bleef — en liet daarna hun verblijf in de stad weder oogluikend toe. Eene zeldzame gemakkelijke heerschte voor het overige in het verkrijgen van het burgerregt. Het enkele aanvragen er van en de belofte op den jaarlijkschen, daarvoor bepaalden dag, den eed van getrouwheid aan de overheid af te leggen, waren daartoe voldoende. ¹⁾ Een en ander had van *Straatsburg* eene plaats gemaakt, waar de Wederdoopers zich gaarne vestigden, te meer daar zij in het ergste geval alleen verbanning te duchten hadden. Zij stroomden dan ook in zoo grooten getale toe, dat de zaak der Hervorming zelve van tijd tot tijd gevaar scheen te loopen. ²⁾ Het eerst bragt waarschijnlijk JACOB GROSZ, een Zwitsersche bontwerker, de verwerping van den kinderdoop, van den eed en het dragen van wapenen naar *Straatsburg* over. Hem volgden REUBLIN CAUTZ en anderen. Ook de meer genoemde HETZER en DENCK vertoefden er geruimen tijd, en stonden zelfs met CAPITO in vrij vriendschappelijke betrekking. Zij allen werden echter overschaduwd door den invloed eens mans, wiens populaire welsprekendheid en apocalyptisch gekleurde prediking op het gemoed van al, wat tot de dweepzieke en radikale partij behoorde, eenen zeldzamen indruk maakten. Wij bedoelen MELCHIOR HOFFMAN, die in verbinding met zijne beide vrienden CASPAR SCHWENKFELDT en SEBASTIAAN FRANK VON WORD een triumviraat vormde, voor de geschiedenis van het protestantsche leerbegrip, en vooral

¹⁾ Ein altes Gesetz schenkte Jedem das Bürgerrecht, der es begehrte, und der versprach am jährlichen Schwörtag den Eid zu leisten.“ RÖHRICH, I: S. 329.

²⁾ RÖHRICH, II: S. 93.

voor die van het *Anabaptisme* van hooge beteekenis. Voor het door mij behandelde onderwerp evenwel, hebben alleen HOFFMAN en FRANK belang, aangezien SCHWENKFELD zijne eschatologische overtuigingen of niet heeft toegelicht, of in de meest volkomene overeenstemming geweest is, met hetgeen algemeen daaromtrent aangenomen werd. ¹⁾ MELCHIOR HOFFMAN daarentegen was een der voornaamste voorstanders van een hoogst eigenaardig *Chiliasme*, en SEBASTIAAN FRANK een nog niet genoeg gekend en gewaardeerd bestrijder van elke grof-zinnelijke opvatting van de toekomst des Heeren. Van hen beiden dient HOFFMAN in de eerste plaats genoemd te worden, omdat hij als het ware den overgang vormt, die hier *Zwitserland* met *Munster* verbindt, en daardoor, met de geschiedenis van zijn leven, die van het *Anabaptisme* en van het *Chiliasme*, in dien tusschentijd, gegeven is. FRANK's invloed en historische beteekenis komen, hiermede vergeleken, bijna niet in aanmerking, terwijl hij ook evenmin met de anabaptistische secten in zoo naauwe betrekking gestaan heeft als MELCHIOR HOFFMAN.

MELCHIOR HOFFMAN noemt zelf *Hall* in *Schwaben* als zijne geboorteplaats. Reeds vroeg schijnt zijne excentrieke natuur, in welke godsdienstige elementen en eene sterke neiging tot dweepzucht, van den beginne af, onmiskenbaar zijn, hem aangedreven te hebben, zijn bontwerkersvak te

¹⁾ Er zijn bij SCHWENKFELD geene sporen van *Chiliasme*. Deze leer lag eenigzins buiten zijn systeem. In het door ARNOLD medegedeelde (II. S. 835) is dan ook niets, wat er aan denken doet. Evenmin in het door SCHWENKFELD goedgekeurde overzicht zijner leer, getiteld: „Ein neuer recht Christlicher Catechismus für die kinder Gottes, bestellet auf die artikelen des gemeinen bekänntnisses des Christlichen Glaubens.“ Zelfs meenen wij zekere bestrijding te ontdekken in een bij ARNOLD genoemden brief van S. over Postellus.

laten varen, om zich geheel aan de prediking te kunnen wijden. Toen de Hervorming overal tot het volk begon door te dringen, nam hij haar met de hem eigene geestdrift aan, en begaf hij zich in 1524 naar *Zweden* in gezelschap van MELCHIOR RINCK, den discipel van STORCH, en van BAREND KNIPPERDOLINK. Gelijk zoo ontelbaar veel anderen deelde hij in den geweldigen indruk, door de gebeurtenissen des tijds teweeg gebragt. Ook hij meende, dat de jongste dag niet ver meer verwijderd kon zijn. De vreeze Gods, hem eigen, en eene levendige verbeelding deden hem bij voorkeur de profetische boeken doorvorschen, en zóó vormde hij zich, zonder geleerd te zijn of eenige godgeleerde voorbereiding te hebben genoten, door aanhoudende studie van den Bijbel een volkomen systeem van *apocalyptiek* en *eschatologie*. De verhouding voorts, waarin wij hem dadelijk vinden tot twee leerlingen van de *Zwickausehe* profeten wijst genoegzaam het radikale zijner rigting aan, en versterkt het vermoeden, dat hij zich zelve rekende tot de uitverkorenen, wier werk het was om — zelf in voortdurende bovennatuurlijke gemeenschap met God staande — voor anderen profeet en getuige te zijn; opmerkzaam te maken op de wegen Gods; de menschen voor te bereiden voor den grooten dag, die komen zou; heen te wijzen naar den naderenden Bruidegom; door woord en daad Gods vijanden te dreigen en Zijne oordeelen te doen vreezen. In *Zweden* bood zich hem en zijnen beiden gezellen eene gunstige plaats voor hunne werkzaamheid aan. Juist was dáár het volk in den strijd gewikkeld, door de snel om zich grijpende Reformatie en den hardnekkigen Roomschen tegenstand veroorzaakt. Openlijk traden HOFFMAN en zijne beide metgezellen op, en predikten uit de *Apocalypse* over de groote gebeurtenissen, die op handen waren. De tooneelen van *Wittenberg* werden herhaald.

Binnen eene maand tijds verzamelde zich om de hoofden der beweging eene menigte aanhangers. Openbaringen, visioenen deden zich voor, de beelden in de kerken werden nedergeworpen, allerlei wanordelijkheden grepen plaats. — Gelukkig keerde Koning GUSTAAF WASA van *Wartena*, waar hij zich bevond, nog spoedig genoeg naar *Stockholm*, het hoofdpunt der beweging, terug, om de onlusten, die op het punt stonden uit te breken, met krachtige hand te bedwingen. De onruststokers werden uit *Zweden* verdreven, onder bedreiging der doodstraf, indien zij het waagden terug te keeren. RINCK begaf zich naar *Zwitserland*; KNIPPERDOLLENK vinden we later in *Munster* terug; HOFFMAN rigtte zijne schreden naar *Lijfland*, waar door TEGTMEIER en KNÖPKEN eene hervorming in LUTHER's geest was ingeleid. Te *Dorpat* en te *Riga* vonden zijne predikingen tegen beelden en kloosters grooten bijval bij het volk en natuurlijk grooten tegenstand bij de Roomsche Katholieke geestelijkheid.

Tot dezen tijd toe verschilde HOFFMANS prediking weinig van die van LUTHER; nog altijd zag hij in hem den hervormer bij uitnemendheid, wiens voorbeeld hij voor zich zelf wenschte na te volgen. Dit blijkt uit zijne reis naar *Wittenberg*, waar hij met LUTHER en BUGENHAGEN een gesprek had. Zij beiden konden zich met het door hem voorgedragene zóó goed vereenigen, dat zij, bij een schrijven, door HOFFMAN aan de gemeente te *Dorpat* gerigt, eenen aanbevelingsbrief voegden. HOFFMANS standpunt is in dien brief vrij gematigd. Met nadruk waarschuwt hij tegen de valsche profeten, die, onder beroep op de Heilige Schrift, tot oproer tegen Koningen en Vorsten aansporen. Wie met het zwaard strijdt, zegt hij, zal door het zwaard vergaan. Een chiliastisch moment vertoont zich daarbij in de verwachting der parousie, „die ons nader is, dan wij geloof-

ven, en waarin zich alle uitverkorenen Gods verheugen.“¹⁾

Van 1525—1527 vertoefde HOFFMAN beurtelings in *Schwaben*, *Straatsburg*, *Wittenberg*, *Dorpat* en *Maagdenburg*. Alreede van dien tijd dagteekent bij hem eene bepaalde afwijking van de Luthersche leer, in zijne opvatting van het avondmaal en de regtvaardiging door het geloof. Te *Dorpat* gekomen, dreef hij zijn verzet tegen de Roomsche instellingen tot het uiterste, hetgeen zijne verwijdering uit de stad ten gevolge had. Voornamentlijk ontwikkelde zich zijn *Chiliasme* in dit tijdperk. Van het twaalfde hoofdstuk van den prophcet DANIEL gaf hij eene verklaring uit, die ons in staat stelt, den gang zijner denkbeelden in dit opzigt vrij naauwkeurig na te gaan. Wij ontleenen daaraan het volgende.

Op den voorgrond staat de volstreckte reinheid van de gemeente der kinderen Gods. Die gemeente erkent geenen anderen vorst dan CHRISTUS. De Paus is een afgod, een duivel, de voorspelde Antichrist, de leugenaar, die de kudde van CHRISTUS verleidt. De door hem ingestelde leeraars, geestelijken en monniksorden zijn zonder onderscheid verwerpelijk. Werkelijk leeraar is alleen hij, die den geest van CHRISTUS in zich heeft ontvangen en opgenomen, tot wat stand hij voor het overige ook behoore. Wat immers zou meer te wenschen zijn, dan dat de geheele gemeente profeteerde? — Wat de overheid aangaat, houdt HOFFMAN zich vrij van de overdrijving, vroeger door ons bij sommigen aangetroffen, dat deze als niet overeenkomende met de eischen eener gemeente, die uit enkel heiligen bestaat, nutteloos is en derhalve afgeschaft moet worden. Wel geeft hij toe, dat zij in eenen idealen toestand gemist zou kunnen worden, maar tevens is hij

¹⁾ Vg. HAST, a. a. O. S. 246. KROHN. S. 33.

bezadigd genoeg, om in te zien, dat zulks vooralsnog het geval niet is. — Den eed echter verwerpt hij onbepaald. — In verband met zijnen gloeienden haat tegen het Pausdom, waarvan wij later in zijne uitlegging der *Openbaring* van JOHANNES de krachtigste bewijzen zullen vinden; in verband met zijne begeerte de kinderen Gods van alle ellende en zonde verlost te zien, ontwikkelt HOFFMAN verder zijne uitzigten aangaande de toekomst. „Ik houd het er voor“ — schrijft hij in het gedeelte zijner uitlegging van DANIEL XII, dat over „den jongsten dag en het einde der wereld“ handelt, „ik houd het er voor, dat de jongste dag nabij is. De hardnekkige wereld verkiest dit niet aan te nemen, maar daarom zal zij omkomen, als die andere ongelukkigen en ongeloovigen, ten dage van NOACH en LOTH.“ Niet zonder vernuft tracht hij daarna de moeijelijkheid te ontduiken, dat volgens het woord van CHRISTUS-zelf niemand in staat is, den dag en het uur Zijner wederkomst te bepalen, door deze uitspraak letterlijk van dag en uur te verstaan, en aan te nemen, dat de waarachtige, vrome Christenen in allen gevalle, den tijd en het jaar vrij naauwkeurig konden te weten komen. Hij vraagt, of de *Openbaring* aan DANIEL en aan JOHANNES anders niet te vergeefs gegeven zouden zijn, en wijst er op, hoe ABRAHAM, JACOB, ANNA, SIMEON en de Wijzen uit het Oosten, JEZUS komst telkens duidelijker hebben voorzien, even goed als NOACH den zondvloed. Deze gedachte krijgt bij HOFFMAN nog meer voedsel uit zijne elders uitgedrukte overtuiging, dat God niets anders doet of doen wil, dan wat Hij vooruit voorspeld heeft ¹⁾.

¹⁾ „Weyssagung ansz Heiliger Gotlicher geschrift von den trübsalen diser letsten zeit:“ Wie Got der allmechtig dan nichts hadelt noch thut das er nit durch seine propheten vorhin an tag gestelt und gegeben het in geheimnisz als der Prophet Amos am III. anzeigt und als auch aller

De tijd is derhalve te berekenen, en dat voornamentlijk uit DANIEL en het zesde hoofdstuk der *Openbaring*. De twee getuigen, waarvan DANIEL (en *Openbaring* XI.) spreekt, zijn verschenen in de kracht en den geest van ELIA en HENOCH. Nu kennen velen ze nog niet, maar spoedig zal men weten, wie die twee leeraars zijn ¹⁾.

Het zal hun niet beter gaan dan CHRISTUS. Reeds nu zijn zij aan het werk getogen, om de magt van den Paus, den Antichrist, ineen te doen storten. In de *Openbaring* zijn hun 1260 dagen gegeven, om te profeteren, te getuigen, hunne vijanden te verslinden door het vuur hunsmonds, den hemel te sluiten, de wateren in bloed te verkeeren, en de aarde met allerlei plagen te slaan (*Apocal.* XI: 3—7). Bij DANIEL echter verloopen tot het volkomen einde 1290 dagen. Gedurende dien tijd profeteren de getuigen, vervolgens worden zij door het beest gedood. Daarna zal de wereld drie en eenen halven dag (dat is volgens HOFFMAN drie en een half jaar) vrede genieten, zoolang hun afgod BAÄL en Rome heerschappij voeren (*Apoc.* XI: 10, 11). Meer tijd heeft de Paus en de wereld niet. Zoodra de drie en een half jaar verstreken zijn, ontvangen de heiligen Gods het teeken des kruises, het teeken van den Zoon des menschen. Goe en MAGOB (waaronder niet de Paus en de geestelijkheid, maar twee oproerige, tegen God gekante, volkeren te ver-

lauff von Got durch CHRISTUM an tag gestellt ist bisz an den Jüngsten tag und an des end dieser vergenchlichen welt in dem buch der heimlichen Offenbarung JOHANNIS des ausserweltē Knechten CHRISTI in eröffnung. *Apoca.* I.

¹⁾ Waarschijnlijk hield HOFFMAN zich reeds toen voor een van die twee getuigen. Wien hij echter met den tweede heeft willen aanduiden, is moeilijk uit te maken. Ik vermoed LUTHER, in wien hij den besten strijder tegen den Antichrist erkende. Spoedig krijgen wij die twee getuigen in *Straatsburg* terug.

staan zijn) voeren daarop tegen de uitverkorenen eenen woesten verdelginskrijg. Is dan de nood tot het hoogste gestegen, zoo zal CHRISTUS, de getrouwe strijdvorst niet langer uitblijven. Geweldig zal Zijne verschijning zijn, en heerlijk de verlossing Zijner uitverkorene kinderen.

Deze „Uitlegging“ is door HOFFMAN in het laatst van het jaar 1526 uitgegeven. De getuigen moeten drie en een half jaar prediken, en na hunnen dood moeten nog drie en een half jaar verloop, voor het einde komt. De beslissende katastrofe kon dus volgens hem niet langer dan het jaar 1533 uitblijven.

MELCHIOR HOFFMAN's afwijkingen in de leer van het Avondmaal en van de regtvaardiging door het geloof, zijne apocalyptische droomerijen, en vooral het feit, dat hij als ongeleerde en als leek optrad, deden hem in *Wittenberg*, zoodra hij zich op den voorgrond begon te plaatsen, alles behalve bijval vinden.

Hij begaf zich daarom naar het Holsteinsche, waar Koning FREDERIK de Eerste hem wèl ontving, en tot prediker te *Kiel* aanstelde met den titel van „Königlicher würden gesetzter predicher zum *Kiel* im Lande zu *Holstein*.“

Hiermede was hem een geluk te beurt gevallen, waarop hij lang gehoopt had. Een werkkring was hem thans geopend, van waar uit hij zijne lievelingsdenkbeelden verbreiden kon. Onvermoeid predikte hij over de mystisch-allegorische beteekenis van den tabernakel en over de voorspellingen der *Apocalypse*. Zijne avondmaalsleer verwijderde zich tevens meer en meer van de Luthersche. AMSDORF, LUTHER en verscheidene andere geestelijken, buiten en in *Holstein*, begonnen te dier oorzake tegen hem te schrijven, en op zijne afzetting aan te dringen. Men verweet hem de hoofdw^{ar}heden van het Christendom in

zijne prediking te verwaarloozen, en daarvoor in de plaats niets dan de ijdele gewrochten zijner verhitte verbeelding mede te deelen. Het groote getal zijner aanhangers evenwel en de gunst des Konings hielden hem gedurende twee jaren staande. Toen bedierf hij zijne zaak door eenen fanatischen twist over het avondmaal, met SCHULDORF, eenen vriend van AMSDORF en LUTHER. De Koning vaardigde een openlijk gesprek uit te *Flensburg*, April 1529, waarin ook BUGENHAGEN optrad. HOFFMAN werd overwonnen, en met vrouw en kind en met zijne ijverigste volgelingen op vrij ruwe wijze uit het land gejaagd.

Van *Kiel* wendde HOFFMAN zich nu naar *Straatsburg*, waar wij hem in het jaar 1529 met SEBASTIAAN FRANK en CASPER SCHWENKFELD aantreffen. Van dezen tijd dagteekent zijne naauwere aansluiting aan de Wederdoopers en zijne verdubbelde werkzaamheid onder hen. Dit kon niet uitblijven. Zijne radikale rigting, zijne ideën omtrent het rijk van CHRISTUS, zijne sterk uitgedrukte hoop op de aanstaande verschijning des Heeren waren even zoo vele verenigingspunten. Toen nu de Luthersche kerk hem te *Kiel* bepaald uitgeworpen had, lag het besluit voor de hand, zijne profetische zending meer bepaald tot hen te rigten, in wier midden hij van eene gunstige ontvangst verzekerd was. In *Straatsburg* bleef hij vooreerst slechts korten tijd. BUCER had hem wel goed ontvangen, maar hem toch niet onduidelijk te kennen gegeven, dat hij wijs zou handelen, met zijn vroeger bedrijf van bontwerker weder op te vatten. De raad van *Straatsburg* was daarbij te dier tijde juist weder stenger gezind tegen de Wederdoopers en op het punt een, vroeger tegen die secte uitgevaardigd, edict (1527) te hernieuwen. Zekerheidshalve begaf HOFFMAN zich naar *Oost-Friesland*, waar hij niet alleen CARLSTADT, maar ook voor de tweede maal MELCHIOR RINCK ont-

moette. Met dezen geloofsgenoot won hij vele inwoners van *Emden*, in welke plaats hij zich eerst vestigde, voor den wederdoop, en predikte zonder ophouden over de aanstaande verlossing. Dit duurde tot in Januari 1530, toen een bevelschrift van Graaf ENNO *den Tweede* van *Oostfriesland* RINCK en HOFFMAN noodzaakte het land te ruimen. CARLSTADT bleef nog eene wijle, toen ging hij naar *Basel*, waar hij, in het hem dáár aangeboden profesoraat der theologie, eene gewenschte en eervolle betrekking vond, die hij tot zijnen dood bekleedde. RINCK vertrok naar *Hessen*, en werkte daar ongeveer twee jaren, totdat de Landgraaf PHILIPS hem eindelijk deed grijpen, en tot levenslange gevangenis veroordeelde. MELCHIOR HOFFMAN nam de reis naar *Straatsburg* weder aan. Dáár aangekomen, hield hij zijn verblijf zorgvuldig voor de overheid verborgen, predikte alleen in stilte; en zonder het verschijnen van verscheidene geschriften, wier auteur niet twijfelachtig was, zou men zijne tegenwoordigheid in *Straatsburg* niet hebben vermoed. De voornaamste werken, toen door hem in het licht gezonden, zijn: de „Weyssagung ausz Heiliger Gotlicher geschriff, von den trübsalen diser letsten zeit; von der schweren hand und straff Gottes über alles gottlos wezen; von der Zukunfft des Turckischen Thirannen und seines gantzen anhangs, wie er sein reisz thun und volbringen wirt unns zu einer straff und ruden, wie er durch Gottes gwalt sein niderlegung unnd straff entpfahen wirt“. u. s. w. MELCHIOR HOFFMAN. 1539., en zijne „Auszlegug der heimliche offenbarung JOANNIS des heiligen Apostels und Evangelisten. MELCHIOR HOFFMAN. MDXXX. — Het eerste werk bestaat uit eene korte verklaring van *Apocal.* XIV: 6, XX: 8^b-11, XVI: 17-21 en de bloote mededeeling, zonder bijgevoegde aanmerkingen, van *EZECHIEL* XXVIII en XXIX, *DAN.* XI: 40-45,

JOËL III: 9-15 en *Apoc.* XIX: 17, 18. Al die plaatsen hebben volgens HOFFMAN betrekking op het oordeel Gods, dat voor de Christenheid te wachten staat uit de hand van den Turk. ¹⁾

Van meer belang voor ons onderwerp is zijn commentaar op de *Openbaring*, dien wij, aangezien hij, voor zoover ons bekend is, nog nooit — ook niet door KROHN in zijn uitnemend werk — nader onderzocht is, eenigzins meer van nabij zullen beschouwen. Des te gereeder doen wij dit, omdat MELCHIOR HOFFMAN's geheele persoonlijkheid, zijn volkomen gebrek aan theologische ontwikkeling, zijne excentrieke natuur en zijne onbegrensde willekeur van verklaring er zich duidelijker, dan in eenig ander geschrift van zijne hand, in afspiegelen. Men houde hierbij echter wel in het oog, dat, indien zijne uitlegging van het XIIe hoofdstuk van DANIEL reeds in vele bijzonderheden verward en duister is ²⁾, hetzelfde in nog oneindig hooger mate, van zijnen commentaar op de *Openbaring* geldt. Hermeneutische regelen kent hij niet, en de grondstelling, waarvan hij uitgaat is deze, dat de Heilige Schrift te vergelijken is bij eenen ketting, op honderdvondige wijze zoo om en door zich zelf heengeslingerd, dat hij eenen waren gordiaanschen knoop vormt, waarbij de juiste opeenvolging der schalmen alleen door hem kan worden opgespoord, wiens geest door het licht Gods bestraald wordt. Daar nu dit licht Gods in HOFFMAN niet veel meer was, dan het droombeeld van eigen verwarde verbeelding, begrijpt men ligtelijk, hoe duidelijk de voorstel-

¹⁾ КРОHN, 1. I. S. 97.

²⁾ Het verschil tusschen de methode van uitlegging van de Apocalyptische perikopen in dit geschrift en die van de geheele *Openbaring* in zijn tweede werk is niet noemenswaard. Groot daarentegen is het onderscheid in spelling, enz.

lingen zijn, die hij ons van de *Openbaring* geeft. Na deze in ons noodige opmerking, gaan wij tot de beschouwing van het boek zelf over.

De titelplaat bestaat uit den titel aan de vier zijden omgeven door een met figuren versierden rand. Bovenaan ziet men CHRISTUS, komende op de wolken des hemels, aangekondigd door het bazuïngeschal van twee engelen. Boven Zijne uitgestrekte handen zweven het zwaard Zijns woords en de palmtak des vredes. Ter zijde van den titel staat aan den eenen kant ELIA, aan den anderen HENOCH, wiens opgeheven rechterhand op CHRISTUS, die nadert, wijst. De benedenrand wordt ingenomen door eene voorstelling van de ontuchtige vrouw, op het zevenhoofdige beest gezeten, en van de aanbidding, die haar wordt toegebracht.

Het werk begint met eene opdracht aan FREDERIK, koning van *Denemarken*, enz., en eene inleiding, waarin als reden der uitgave, voornamentlijk de wensch genoemd wordt, om, vóórdat de groote verdrukkingen komen, de Christenen er zooveel mogelijk op voor te bereiden, de verstrooiden te verzamelen, en aan allen te verkondigen, dat thans voor het laatst Gods woord aan de menschen geopenbaard wordt; om allen te roepen „tot het laatste avondmaal Gods en tot de bruiloft van het lam CHRISTUS JEZUS, waarbij de bruid des Heeren met vreugde tot Hem gebracht en door Hem aangenomen en met groote genade ontvangen wordt, ten tijde, dat de bouw van de heilige stad Gods volbragt, en deze met de almachtige kracht Gods verlicht en versierd zal worden.“

Daarna volgt de uitlegging zelve. De verdeeling in hoofdstukken wordt aangegeven; die in verzen niet. Naarmate het met zijn doel beter overeenkomt, neemt HOFFMAN een deel van een vers, of een vers, of ook wel

eenige verzen bij elkander. Dan volgt, in kleineren druk, de uitlegging van ieder afzonderlijk genomen gedeelte. De verklaringsmethode is geheel die des tijds. Op de vreemdsoortigste wijze de beelden der *Apocalypse* vergeestelijkende, zonder eenige oogenschijnlijke reden en zoo willekeurig mogelijk onder ieder der dáár gebruikte voorstellingen, datgene verstaande, wat hem voor den geest komt, ziet HOFFMAN in de volgorde van het boek de openbaring Gods, van de eerste tijden der Christelijke kerk tot op de voleinding der eeuwen.

Zeer weinig maakt hij van betrekking op de tijden vóór de vestiging der Pauselijke magt. In de drie eerste hoofdstukken is alleen van belang zijne opvatting van de *zeven* gemeenten (Hfd. I: 4). Deels vat hij ze letterlijk op als werkelijke gemeenten in *Klein-Azië*; deels stellen zij figuurlijk de *zeven* geestelijke verzamelingen der geheele wereld voor. De vermaningen, door JOHANNES aan de *zeven* gemeenten gegeven, maakt HOFFMAN dus tevens van toepassing op den tegenwoordigen toestand der Christelijke kerk. Op de prediking van het woord door CHRISTUS slaat nagenoeg alleen het *eerste* en het *tweede* zegel. De ruitser van het eerste zegel is CHRISTUS, die, gezeten op het witte paard der onschuld, het woord alom verkondigt. In het *tweede* zegel zijn onder het roode paard te verstaan de tyrannen, die, tijdens de Apostelen en kort na hen, de geloovigen hebben verdrukt. Ruitser was de Antichrist. Reeds met het *derde* zegel verschijnt de Paus, wiens rijk begint met den tijd der martelaren. De duurte (VI: 6) der tarwe, van de olie en van den wijn is het volslagen gebrek aan het woord der profeten en der schriften van MOZES. Het paard van het *vierde* zegel stelt den aanhang van den Paus voor; de Dood, die het vale paard berijdt, is de Antichrist. Het *vijfde* zegel loopt parallel met het

tweede. Het *zesde* evenzoo; hierbij beteekenen de aardbevingen een oproer, de zon CHRISTUS, de maan het geloof aan God en de sterren de leeraars. Het einde van Hfd. VI ziet op de tijden van HUSZ. De stilte in den hemel (Hfd. VIII) valt in den tijd tusschen het tweede en derde zegel, zoodat de *zeven* bazuinen, die dan volgen, allen op *Rome* betrekking hebben. Bij de *eerste* bazuin verdort een derde der boomen en al het gras, d. i. de volkeren, opgroeiende in de kennis van CHRISTUS, zijn door den Paus in dien groei en ontwikkeling gestoord. Hun frisch geloof en hunne bloeiende kennis zijn verstikt door den Paus. De berg, die op het klinken der *tweede* bazuin in zee geworpen wordt, waardoor een derde der zee in bloed verandert, is wederom *Rome's* vorst, die (dit slaat op de tijden van 1176 of 1200), in de volkerenzee geworpen, de wijsheid van het Evangelie tot menschelijke wijsheid maakt. Onder de visschen en schepen, die bij deze bazuin omkomen, verstaat HOFFMAN de levende schepselen en het leeraarsambt. In de *derde* en *vierde* bazuin is de ster ALSEM een afvallig geworden leeraar; de verduisterde zon, maan en sterren zijn Gods woord en wijsheid, die verloren gingen. De *vijsde* bazuin toont wederom een gevallen leeraar, die de put des afgronds openende, des duivels geest ontsluit, waarop een heerleger van bisschoppen zich over de Christenwereld verspreidt. Hun aanvoerder APOLLYON is natuurlijk niemand anders dan de Paus. Deze tijden zijn vervuld ten tijde van HUSZ. Eindelijk naderen de laatste tijden in de *zesde* bazuin. Wederom zijn de vier engelen en hun alles vernietigende ruitery de Roomsche hiërarchie.

Hfd. X. Het boek aan JOHANNES gegeven, is de *Apocalypse*, het woord Gods. Aangenaam is het den mensch, het te ontvangen, maar, eenmaal in zijn binnenste opge-

nomen, veroorzaakt het bittere zielesmart, wanneer het namentlijk de zielsangsten der bekeering werkt. — Voordat nu de zevende bazuin weerklinkt, meet JOHANNES met den staf des Goddelijken woords (den rietstok) het uitgelezen volk Gods (den tempel), waarvan CHRISTUS het altaar is. Den voorhof mag hij echter niet meten. Wederom treffen wij nu den Paus aan, die twee en veertig maanden — dus, zooals uit DANIEL blijkt, 1176 jaar — moet heerschen. Zoolang blijft hij koning van *Babel (Rome)*. Nu echter d. i. toen HOFFMAN schreef, is deze tijd verloopenen; de twee getuigen, die optreden, zijn twee hoofdleeraars, die zich spoedig zullen vertoonen. Dan echter eerst, wanneer Satan hen gedood heeft, worden zij als zoodanig erkend. Het vuur uit hunnen mond is Gods woord en doodt, altijd in geestelijken zin, hunne tegenpartij. Naauwelijks hebben zij hunne getuigenis afgelegd, of de Paus vangt door middel van een concilie den strijd met hen aan. Zij worden gedood en hunne lijken blijven liggen op de straten van het geestelijk *Jeruzalem* ¹⁾. (*Openb. XI: 8*). Dit *Jeruzalem* is *Rome*, het *Egypte* en *Sodom* der *Openbaring* omdat de twee gezanten des Heeren er gedood zijn. Drie en een half jaar duurt de doodslaap der twee getuigen. Dan worden zij op de wijze, die 1 Thess. IV aangeeft, voor het gezigt hunner vijanden, CHRISTUS te gemoet gevoerd. Een groot oproer (aardbeving) ontstaat. Zeven duizend menschen worden in den geest gedood. Het gericht grijpt dan plaats. De gezigten van *Openbaring XII* volgen chronologisch onmiddelijk hierop; zelfs begint Hfd.

¹⁾ Ten einde de moeijelijkheid te ontgaan van den tekst, die bij het vermelden van deze stad ten duideljkste *Jeruzalem* aangeeft door de toevoeging „alwaar ook onze Heer gekruisigd is“ verstaat H. ook dit kruisigen geestelijk, haalt daartoe Hebr. VI aan en ziet o. a. in het dooden van HUSZ eene hernieuwde kruisiging van CHRISTUS.

XII reeds bij de *zevende* bazuin. Daardoor ziet HOFFMAN in de vrouw (Hfd. XII) het nieuwe *Jeruzalem*, waarbij CHRISTUS door de zon, het geloof door de maan, de vier en twintig oudsten om den troon door de twaalf sterren worden aangewezen. Het kind der vrouw is Gods Woord, JESUS; de draak is Satan; de zeven hoofden zijn rijken, die het volk van CHRISTUS hebben verdrukt; de tien hoornen tien koningen van het Roomsche rijk. De staart van den draak is de Paus of de valsche profeet. Satan wil *Jeruzalem*, d. i. de Christelijke kerk, verslinden. *Jeruzalem* baart CHRISTUS d. i. het woord Gods¹⁾. Satan wordt verslagen en wendt nu zijne woede tegen *Jeruzalem*. [Dit laatste schijnt weder op de tijden van HOFFMANN te slaan; althans hij zegt, dat de Christenen binnen kort dien draak zullen leeren kennen]. De twee vleugelen, die de vrouw ontvangt, zijn twee koninkrijken, die het nieuwe *Jeruzalem* behoeden. De rivier (XII: 15) is een bevel van Satan; de aarde, die Satans gebod inzwelgt, zijn de goddcloozen (!!).

Met Hfd. XIII laat HOFFMAN eene „nieuwe periode van het geheele pauselijke rijk“ beginnen. Het beest (XIII: 1) is *Rome*, het Pauselijk rijk; de draak, die den Paus magt geeft, is de keizer geweest, die den Paus eene wereldlijke magt geschonken heeft. De doodelijke wond (vs. 3) is door Husz toegebracht. Zij is echter nu genezen, Het andere dier (vs. 11) is de valsche profeet, „waaronder voornamentlijk het geheele rijk der monnikenorden te verstaan is,“ die nog een afzonderlijk rijk bezit, van dat

¹⁾ Het is alsof H. zelf een oogenblik met zijne uitlegging verlegen is. „Diese weissag schrecken sich gantz wunderlich wie ein kette und ein geflochten zann in einander gewunden und verwickelt“, erkent hij. Zijne verklaring van het vorige schijnt dus ten minste voor hem zelf eenige duidelijkheid te hebben bezeten.

van den Paus wel te onderscheiden. De twee hoornen (vs. 11) zijn „een helsche MOZES, een helsche ELIA,“ want gelijk CHRISTUS zijnen MOZES en ELIA gehad heeft, zóó moet ook de valsche profeet de zijnen hebben. Voorts even als CHRISTUS een getal uitverkorenen bezit, zóó heeft ook het tweede beest: de Antichrist „een getal van oversten, hoofden en leden, over welke hij zelf opperste koning en heer is.“ Hun getal is 666 (vs. 18).

Ook Hfd. XIV ziet op den Paus. Onder het beeld der met sikkels gewapende engelen (vs. 16—20) nadert het gerigt. Het rijk van den Paus wordt afgesneden, het bloed (vs. 20) is „de leer, geest en wijsheid der menschen, die als met stroomen tegen Gods woord opgekomen zijn.“ Dit bloed vormt de eigerlijke Roode zee ¹⁾, waardoor het geloof alleen ons veilig leiden kan. Trouwens die tijd is nu gekomen ²⁾.

Met de *zeven* engelen, die in Hfd. XV de wraakfiolen ontvangen, zal „de dag van het jongste gerigt volgen.“ De *eerste* fiool stort over de menschheid „geestelijke zweren“ uit (XVI: 2); de *tweede* verandert de ware wijsheid in menschelijke wijsheid (vs. 3 Vg. Hfd. VIII); de *derde* evenzoo (vs. 4). De engel, die de *vierde* fiool uitstort, is een „thans aanwezig“ leeraar ³⁾. Deze heeft den Paus, Satan en den valschen profeet „zeer warm“ gemaakt. De *vijsde* fiool dompelt het rijk van den Paus in duisternis. De *zesde* en de *zevende* voleindigen de rampen, die over Rome zullen komen. In het zeventiende en het achttiende Hoofdstuk volgt de beschrijving van „het oordeel der groote

¹⁾ „Das ist wol ein rechtes rothes Mör.“

²⁾ „Yetzund ist der dritte Tag.“

³⁾ „Diser lezer ist yetzt zu diser zeit vorhandē d'au erste hat die suñ götliche worts mit seiner ler erlentert dz sy mit irer hitz hat usz d'finsternüsz gschinnē.“

hoer, die daar zit op vele wateren" (Hfd. XVII: 1). Het scharlakenroode dier is de aanhang van den Paus ¹⁾. In Hfd. XIX wordt het loffied gchoord, door alle heiligen aan God toegezongen, die *Babylon* ten val heeft gebragt en het bloed hunner broeders heeft gewroken. Naast dat hemelsche koor weerklinkt (vs. 6) de dankpsalm van alle uitverkorenen en geloovigen. Dit alles zal nu gehoord worden ²⁾. Ook de bruid van CHRISTUS heeft zich bereid (vs. 9); de uitnoodiging tot het avondmaal gaat rond. Nu nadert het rijk van CHRISTUS. De Heer verschijnt den Zijnen, en wordt alom in Zijne heerlijkheid en straf-fende gerechtigheid aanschouwd ³⁾. Hem volgen als Zijn heerleger „alle strijders Gods en predikers des lichts.“ De engelen (vs. 17 en 18) zijn leeraren. De strijd, die plaats grijpt (vs. 19), zal een concilium zijn (!), „drie en een halve tijd na den dood der getuigen. Het beest (vs. 19) is de Paus en zijne antichristelijke aanhangers; de koningen zijn zijne bisschoppen. Eindelijk wordt het oordeel voltrokken over de helsche drievuldigheid. Zij wordt geworpen in het rijk, het vuur, en den geest des duivels. Dat zal hun einde zijn. Al wat overig blijft, wordt met Gods woord gedood (vs. 21).

Hoe onduidelijk en verward dit alles nu ook zijn moge, zooveel schijnt men redelijkerwijze er uit te kunnen op-maken, dat in Hfd. XIX de volkomen val van het anti-christelijke *Rome* plaats gehad heeft. Wij zouden dus verwachten in Hfd. XX de voortzetting van de geschie-

¹⁾ „Das rosinfarb thier ist des Bapsts gantzer geistloser lauff der Rome tragē hat uñ noch tregt.“

²⁾ Dit „wirt yetz erklingen werden zu dieser zeit.“

³⁾ „Er wirt in seiner klarheit gesehen und erkentt werden.“ Hij zal „sein ausritt yetz vollbringen under alle völker alle ungerechtigkeit straffen.“

denis der Christelijke kerk te vernemen. Het naauwe verband tusschen beide Hoofdstukken maakt dit tot eene zaak, die van zelfs spreekt. Maar HOFFMAN ontbrak het, zooals reeds meermalen gezegd is, aan alle theologische kennis en voorbereiding. Daardoor blijft hij hangen aan de traditioneele Roomsche opvatting, volgens welke JOHANNES in II^{de}. XX weder terugkomt op hetgeen in de eerste tijden der Christenkerk is geschied. Zonder iets ter regtvaardiging van dezen achterwaartschen sprong in het midden te brengen, verklaart hij, dat de leeraar (XX: 1) PAULUS geweest is ¹⁾. PAULUS derhalve bindt den Satan, en daarmede begint het duizendjarig rijk. „Maar duizend jaar na PAULUS“, gaat HOFFMANN (vs. 2, 3) voort, „viel een ster, d. i. een leeraar, van den hemel. Deze sloot de bron des afgronds weder open. Daardoor werden de duivel en zijn geest weder vrij; eene menigte sprinkhanen (tallooze secten) ontstonden; de zon CHRISTUS, het goddelijke woord, werd verduisterd.“ De troonen (vs. 4) zijn de zetels der twaalf apostelen, die de twaalf stammen oordeelen. De Apostelen hebben aangevangen te oordeelen op den heiligen Pinksterdag. Het „niet aanbidden van het beest“ (vs. 4) heeft geduurd van den tijd der Apostelen tot het jaar 1000, d. i. tot den tijd van het volkomen bederf van Rome ²⁾. Ook de eerste opstanding baart aan HOFFMAN geene moeilijkheid. Deze opstanding is eene geestelijke geweest, een weder levend worden door CHRISTUS uit den dood der zonden. Drie tijdperken in de Christelijke kerk zullen zulk eene opstanding gezien hebben. De eerste greep plaats tijdens de Apostelen (daarvan

¹⁾ „Dieser engel ist der heiden lerer und Apostel gewest.... und ist eben der heylig PAULUS diser engel und lerer.“

²⁾ „Nach der apostel zeit bisz zu Tausend Jaren, bisz das die Gottes statt gantz durch Babilon und durch secten ist verstört worden.“

is vs. 4—6 sprake), de tweede tijdens Husz, de derde zal binnen korten tijd intreden.

Na affloop der duizend jaren (vs. 7, 8), is Satan ontbonden, en hebben de gruwelen van *Rome* zich over de gansche aarde doen gevoelen ¹⁾. Hoewel zóó vs. 7 alleen van betrekking gemaakt wordt op de rampen in de Christelijke kerk, door de Roomsche hiërarchie veroorzaakt, ziet vs. 8 toch weder op eene magt buiten de kerk. Gog en MAGGO duiden aan den Turk en zijne magt, zoodat wij met vs. 8 ons niet langer in het verledene, maar op het terrein van het tegenwoordige bevinden. Daarom loopen vs. 9 en 10 parallel met het oordeel van het beest, beschreven Hfd. XIX, en voorspellen, wat in de naaste toekomst gebeuren zal. De witte troon (vs. 11) is CHRISTUS met alle apostelen en profeten van Oud en Nieuw Testament. Die op den troon zit, is God. Door Zijnen geest treden hemel en aarde in het niet terug. Hunne plaats wordt niet meer gevonden. Voor God staan de dooden, klein en groot, d. i. klein en groot in zonden, schuld en aardsche magt. Naar den geest van MOZES en de profeten worden zij allen geoordeeld. Het levensboek (vs. 12), dat daarna geopend wordt, is CHRISTUS, en de zee, die hare dooden teruggeeft, het rijk der wereld (vs. 13). De tweede dood, waartoe allen veroordeeld worden wier namen niet geschreven zijn in het boek des levens, is reeds Hfd. II vs. 11 door HOFFMAN verklaard. De mensch, zegt hij dáár, is sterfelijk en aan de magt des doods onderworpen. In CHRISTUS ontvangt hij echter nieuw leven, dat den dood te niet doet. Stort hij zich echter weder in zijne

¹⁾ „Der bruñ des abgrundts ist auffgethon, als oben am IX capitel vermeldet und die verführung in alle welt gegangen, vom Sathan durch seine glider, macher secten Bischoffen unnd dergleichen mancherley Eufichristen.“

oude zonden, wordt hij weder afvallig, zoo berokkent hij zich wederom de straf des doods. Deze dood is dan de tweede (!).

Na dit strafgericht daalt het nieuwe *Jeruzalem* van den hemel en wordt het geluk der zaligen voltooid. (Hfd. XX, XXI). In HOFFMAN'S uitlegging is de eenige vraag, welke ons nog belang kan inboezemen, deze: waar plaatst hij het schouwtooneel dezer zaligheden, hier op aarde of in den hemel? Zoo eenvoudig als de oplossing dezer vraag schijnt, zoo moeilijk wordt zij, doordien HOFFMAN ook in de beide laatste Hoofdstukken der *Apocalypse* alles, wat er eenigzins voor vatbaar is, geestelijk verklaart. Zóó reeds dadelijk in vs. 1: „Ik zag eenen nieuwen hemel en eene nieuwe aarde,“ d. i. volgens HOFFMAN: ik zag het uitverkoren volk Gods, dat in CHRISTUS nieuw geworden was. (Hemel: uitverkorenen, aarde: menschen, die op de aarde wonen). „De zee was niet meer,“ d. i. Satan's rijk en al het kwade zal onder de heiligen niet meer gevonden worden. Evenzoo verstaat HOFFMAN onder de muren der stad (vs. 12) de leeraars; onder de poorten, de fondamenteu; onder de edelgesteenten (vs. 19 en 20) wederom de apostelen; onder het moten met den rietstok (vs. 15) het geestelijk predikamt; onder den straat der stad, CHRISTUS het levende woord des geestes, enz.

Hiernit vloeit duidelijk voort, dat bepaald aardsch-zinnelijke voorstellingen bij hem niet aangetroffen worden. Het geestelijk *Sion* is de gemeente Gods, alle ongeluk en smart is van haar weggedaan; God en CHRISTUS zijn haar licht, haar leven, haar alles. In zijne uitlegging van Hfd. XX en XXI, schildert HOFFMAN derhalve eenen idealen toestand, eene CHRISTUS- en Godsregeering, zooals hij die hoopte en binnen kort meende te kunnen verwachten; eene verwezenlijking van al het goede, het schoone en het zalige, dat tot nog toe slechts in zijne gedachten

aanwezig was. Zóó ver gaat hij hierbij in het vergeestelijken der beelden, in genoemde Hoofdstukken gebruikt, dat men waarlijk van tijd tot tijd meenen zou, dat hij eene volkomene aflegging van het vleeschelijke, een rijk Gods, louter in den geest, aannam. Eene opmerkelijke beschouwing toont evenwel spoedig, te midden zijner geestelijke voorstellingen, meer dan één zinnelijk moment, aan bestaande toestanden ontloend, dat ons regt geeft de aarde aan te nemen, als de plaats waar, volgens HOFFMAN, het geluk van Gods kinderen voltooid zal worden. In de inleiding vindt men reeds enkele uitingen, die daarop schijnen te wijzen. Mede pleit er voor de uitweiding over den nieuwen hemel en de nieuwe aarde (XX: 1). „Zoo als dit alles geestelijk bedoeld is, zoo zal het ook lichamelijk volcindigd worden,“ zegt HOFFMAN aldaar ¹⁾; tevens treedt hij in eene beschouwing, die voor zoover zij verstaanbaar is, op het volgende schijnt neder te komen: God schiep eerst den figuurlijken hemel en de lichamelijke aarde, volcindigde die in zes dagen en rustte op den Sabbath. Deze hemel was het volk Gods, met ADAM begonnen, de zevende dag was de dag van het N. Testament. Onder het volk van Israël was de hemel (de geloovigen) gesierd met *twaalf* sterren (aartsvaders) en de maan (de hoop op CHRISTUS). In zes tijden was deze letterlijke hemel tot zijn einde genaderd; toen begon God met den bouw van den geestelijken hemel en van de geestelijke aarde. Deze ving aan met CHRISTUS, en duurt tot de „nieuwe hemel en aarde“ komen. — Valt derhalve bij HOFFMAN evenmin in den figuurlijken hemel, met ADAM een begin nemende, als in den geestelijken, die met CHRISTUS aanvangt, de aarde als tooneel

¹⁾ „So wie hie solches uff den geistliche handel gericht ist, so wirt es auch im leiplichen volcendet werden.“

der Godsopenbaring weg, evenmin behoeft zulks het geval te zijn met den nieuwen hemel, die bij de parousie van CHRISTUS beginnen zal.

Trouwens in dien „nieuwen hemel“ zijn leeraars, die het volk onderwijzen (XX: 11, 17); het predikambt des goddelijken woords wordt er bediend (XX: 15; XXI: 1); en zelfs is er een overvloed van alles, wat noodig is, om te voorzien in de behoeften der heiligen, zonder dat hun zulks eenige moeite kost ¹⁾.

Uit een en ander volgt, meen ik, duidelijk genoeg, dat hoe geestelijk HOFFMAN het geluk der uitverkorenen ook opvat; hij toch dat geluk als voor deze aarde weggelegd beschouwt. Zijne meening geeft hij zelf terug in deze woorden: „Ter dezer plaatse en in dit paradijs zal het rijk van God en CHRISTUS zijn, en zijne knechten en apostelen zullen God dienen en Zijnen geest en magt zien en kennen ²⁾).

Noemen wij derhalve HOFFMAN een chiliast; wij bedoelen zulks geenszins in dien zin, dat hij, *Apoc.* XX: 1—7, als nog onvervuld beschouwde of zich, op die plaats beroepende, een duizendjarig rijk van geluk en zaligheid verwachtte; maar wij bedoelen daarmede, dat hij eene *aetas aurea* onder CHRISTUS' onmiddellijke heerschappij, nog hier op aarde, en dat wel binnen weinige jaren, voorspelde. In hoeverre wij regt hebben dit laatste als *Chiliasme* te beschouwen, zal later besproken worden.

Voordat wij tot de geschiedenis van HOFFMAN terugkeeren,

¹⁾ „Die König auff erden werden die herrligkeit in dieselbigē bringen... die Schmitter jre garben... die Hirten die schaff, und die streitter die pferd, und die knecht die Körb mitt brot, und dergleichen mancherley, wie die versammlungen Christo dem König zugebracht werden in die statt Gottes.“ (XX: 24).

²⁾ „In diser Statt und in disem paradisz, würt das reich Gottes und Christi sein, und seine knecht und Apostolische diener, werden jm dienen und seinen geist und mut sehen und erkennen.“

voegen wij aan het gegeven overzicht van zijn voornaamste werk nog enkele opmerkingen toe. De onjuistheid zijner methode van uitlegging behoeft wel geen betoog. Willekeur en onwetendheid vertoonen zich om het andere woord. Met dat al ligt hier en daar, te midden van veel verwards, meer dan éene schoone gedachte verborgen, en van tijd tot tijd moet men zich verwonderen over HOFFMAN's vindingrijk vernuft en zijne levendige verbeeldingskracht. Hij was een man uit het volk, een gewoon bontwerker, zonder studie van iets dan van den Bijbel, zonder kennis dan van wat hij bij tijd en wijlen in zijne omgeving gehoord had. Gelijk wij reeds opmerkten volgt hij daarom in zijne „auszlegug” de traditioneel geworden methode der middel-eeuwen. Gelijk LUTHER, en nog na hem zóó velen in onzen tijd, meende hij de voorspellingen der *Apocalypse*, voor zoo verre zij vervuld waren, uit de geschiedenis der Christelijke Kerk te kunnen verklaren, en omgekeerd uit het nog niet vervulde, de toeksmstige gebeurtenissen te kunnen opmaken. Voor het tweede had zijne phantasie, aan niets gebonden, geheel en al vrij spel, en met betrekking tot het eerste moest hij zich behelpen met de geringe kennis der kerkgeschiedenis, die hij bezat. De eenige historische persoon, dien hij alzoo in staat schijnt te noemen, is HUSZ. Voor al het overige is hij genoodzaakt zich te beperken tot de vage verklaringen van „een paus, het pausdom, een leeraar, een concilie, een oproer” enz.: zonder daarbij te kunnen aangeven van welke persoon of welk feit sprake is; zonder zelfs te kunnen bewooren, dat die paus, die leeraar, dat oproer werkelijk bestaan hebben ¹⁾. Zijn werk bezit

¹⁾ Hoe groot HOFFMANS onwetendheid is voor iemand, die de *Apocalypse* uit wil leggen, blijkt o. a. uit hetgeen hij (Hfd. I: 11) zegt, aangaande de α en de ω : „O ist dr greckisch wörtlin, omega, uff tütsch so vil alend,” en uit zijne mededeelingen aangaande de *Nikolaiten* (II: 6, 15).

— dus geene andere waarde, dan die van een bijdrage tot de kennis van zijnen persoon en van zijnen tijd. — Wij keeren thans naar *Straatsburg* terug.

HOFFMAN's schriften werden door de overheid gelezen en veroordeeld, de drukkers gestraft. Een nieuw edict (1530 z. v.) ging tegen de Wederdoopers uit, misschien wel, zooals HAST waarschijnlijk acht¹⁾, juist om MELCHIOR HOFFMAN's tegenwoordigheid. Is dit zoo, dan werd het doel bereikt, ten minste HOFFMAN begaf zich naar *Emden* en de *Nederlanden*, waar zijne prediking bijzonder veel gevolg had. Reeds vroeger hadden in *Holland* zich Wederdoopers vertoond (1527, JAN WAIJEN e. a.), maar toch niet anders dan *sporadisch*. Eerst door HOFFMAN namen zij aanmerkelijk in aantal toe, vooral te Amsterdam; totdat de strengheid, waarmede KAREL de Vijfde ten hunnen opzichte handelde, voor eenen tijd althans, verdere verbreding tegenging. HOFFMAN verscheen weder te *Straatsburg* en bezocht daarna nog even zijne gemeente te *Emden*. Op zijne terugreis van deze laatste stad naar *Straatsburg* greep eene gebeurtenis plaats, die voor zijn geheele leven beslissend werd. Op weg ontmoette hem een man, — wie het geweest is bleef onbekend, KROHN vermoedt TRIJPMAKER — die hem voorspelde, dat hij een half jaar te *Straatsburg* zou worden gevangen gezet; daarna zou hij plotseling verlost worden; het evangelie en de profetie, waarvan hij drager was, over de geheele aarde verkondigen, en het einde van de tegenwoordige orde van zaken zou dáár zijn. Deze voorspelling werd hem gedaan in het jaar 1532, en wij herinneren ons, hoe HOFFMAN zelf het einde der wereld en den jongsten dag op 1533 had bepaald. Onbeschrijflijken indruk maakte op zijne opge-

¹⁾ HAST, a. a. O. 258.

wonden verbeelding deze verzekering, die hem als het *amen* Gods op zijn nu bijna volbragt werk in de ooren klonk, en welgemoed reisde hij voort. Te *Straatsburg* aangekomen, veranderde hij onder den invloed van wat hij gehoord had, zijne wijze van prediking. Wat hij tot nu toe in stilte had geleerd, verkondigde hij thans met genoegzamen nadruk, dat de overheid zich genoodzaakt zag, hem gevangen te zetten. Opgetogen over deze aanvanke-lijke vervulling zijner wenschen, ging hij gewillig en vol blijdschap in de gevangenis, die hem aangewezen werd. Bij den levenden God, die van eeuwigheid tot eeuwigheid bestaat, legde hij de gelofte af, geen ander voedsel te zullen gebruiken en geen anderen drank te zullen drinken dan brood en water, en barvoets te zullen blijven, totdat hij met dezelfde hand en met dezelfde vingers, die hij nu naar den hemel ophief, dengene toonen zou, die hem gezonden had. Zijne gevangenschap was niet hard. Toen hij geloochend had, tot de Wederdoopers te behooren, en hij er zich op beriep steeds gehoorzaamheid aan de overheid te hebben gepredikt, vergunde men hem zelfs met zijne vrienden in betrekking te blijven staan. De toegang tot hem was niet verboden. Zijne aanhangers bezochten hem dagelijks en werden ook dagelijks meer aangestoken door het fanatisme van HOFFMAN, die nu meer dan ooit overtuigd was, dat zijne prediking volkomen waarheid behelsde. Wat er in en buiten de stad geschiedde, vernam hij op die wijze uit de berigten, hem onophoudelijk toegesonden. Zóó hoorde hij onder anderen de droevige tijding betreffende zijnen leerling JAN TRIJPMAKER. Dezen had hij te *Emden* als zijn plaatsvervanger, bij zijn eerste vertrek uit die stad achtergelaten, aan het hoofd eener vrij talrijke anabaptistische gemeente. De gevangenneming van MELCHIOR HOFFMAN, den grooten profet, had aldaar

echter eenen slechten indruk gemaakt. Met hornieuwden ijver hadden de Protestantsche leeraren van deze, voor hunne zaak zóó gunstige, gebeurtenis gebruik gemaakt, om tegen HOFFMAN en den wederdoop te prediken. TRIJPMAKER zag zich gedwongen de stad te verlaten, en wendde zich met zijne leer naar de *Nederlanden*. Te *Amsterdam* werd hij gegrepen, en, daar men in *Holland* met de Wederdoopers korte wetten maakte, met ongeveer een zevental zijner discipelen in *den Haag* onthoofd. Niet weinig nadeel bragt zijn dood toe aan de zaak van het *Anabaptisme* in *Holland*, te meer daar MELCHIOR HOFFMAN verhinderd was, dadelijk eenen geschikten leidsman voor de hier en daar verstrooide broeders, in TRIJPMAKER'S plaats aan te stellen. Eerst in 1533 nam JAN MATTHIJSEN, een bakker uit Haarlem, en even als zijn voorganger een discipel van MELCHIOR HOFFMAN, het opzigt der gemeente als apostel Gods op zich.

Zoodra TRIJPMAKER'S dood in *Straatsburg* bekend was geworden, beval HOFFMAN, op voorbeeld van den evenzoo gedurende twee jaren gestaakten tempelbouw, twee jaren op te houden met doopen, en in dien tusschentijd alleen te vermanen en in stilte te leeren. Misschien voorzag hij groote vervolgingen, waarom het raadzamer was, de plegtige inwijding in de gemeente, waaraan het grootste gevaar en de grootste straf verbonden waren, uit te stellen tot gunstiger, minder vervolgzieken tijd. Ondertusschen openbaarde zich te *Straatsburg* een ekstatisch fanatisme, aangevuurd door de vaste verwachting, dat men nabij het einde gekomen was. Profeten en profetessen stonden op, waaronder LEENAART JOOSTEN, URSULA, zijne vrouw, en eene zekere BARBARA, de voornaamsten waren. HOFFMAN zelf stelde JOOSTEN met ELIA, JESAJA, JEREMIA op ééne lijn, en gaf zijne voorspellingen in het licht, verklarende dat

zij onbedriegelijke waarheid bevatten. Die der profetessen werden in eenen tweeden druk daaraan toegevoegd. De openbaringen, die deze drie menschen van God beweerden ontvangen te hebben, waren trouwens niets meer dan de uitwerking van het thema, door MELCHIOR HOFFMAN lang genoeg voorgespeeld. Vóór zijne gevangenneming had hij reeds op alle straten der stad de blijde mare verkondigd, dat *Straatsburg* het nieuwe geestelijke *Jeruzalem* zou worden. En niet onduidelijk had hij zich uitgegeven voor den eersten getuige, ELIA, den wegbereider des Heeren. Gelijkkluidend hiermede, voerspelden de profetessen, dat uit dit nieuwe *Jeruzalem* de 144,000 uitverkorenen Gods, waarachtige predikers, apostelen en gezanten van den Allerhoogste, met MELCHIOR HOFFMAN aan het hoofd, zouden uittrekken, zoodra het halve jaar zijner voorspelde gevangenschap zou zijn verlopen. Met krachten, teekenen en wonderdaden, zouden zij de waarheid hunner roeping staven. Wederstand zou onmogelijk zijn, vuur uit hunnen mond zou de vijanden vernietigen, die zich tegen hen verzetten. Magt zou hun gegeven worden om, zoo dikwerf zij wilden, de aarde met velerlei plagen te slaan.

Twee getuigen, zeiden zij voorts, moesten verschijnen. De een was ELIA. Dien hadden zij in ecne geestverrukking aanschouwd in de gedaante van een witten zwaan, die op een schoonen stroom voortgleed, en een verrukkelijk lied deed hooren. En de geest Gods had hun geopenbaard, dat die zwaan ELIA, en ELIA HOFFMAN was. Over den anderen getuige verschilden de meeningen. De profetessen zelve hadden een gezigt gehad, waarin eene menigte van zusters en broeders zich in eene groote, prachtige zaal in eenen kring gesteld hadden. Midden onder hen stond een jongeling in wit gewaad, in de rechterhand een gouden beker houdende, gevuld met een

sterken drank, dien hij op de rei af aan allen te drinken aanbood. Maar de drank was te sterk; niemand kon hem drinken, totdat hij bij een der broeders, CORNELIS POLTERMANN, een leerling van HOFFMAN, kwam. Deze nam den beker en ledigde hem voor aller oog tot den bodem. POLTERMANN was derhalve HENOCH, de tweede getuige. — Anderen daarentegen meenden die eer aan CASPAR SCHWENKFELDT te moeten opdragen.

Zóó wond men zich in *Straatsburg* meer en meer op. Geen dag verliep, of arbeiders en vrouwen hadden hunne openbaringen en gezigten gehad. De onlusten en de spanning namen hand over hand toe. Te vergeefs hield BUCER den 11^{en} Juni 1533, op eene provinciale synode te *Straatsburg*, een langdurig gesprek met HOFFMAN over de verschillende punten zijner leer — geen enkel Wederdooper werd overtuigd. Te nabij was de vervulling hunner wenschen, en alsof God zelf hun een teeken had willen geven, kwam eene komeet hunne verwachtingen nog hooger spannen.

Lang kon deze toestand niet duren. De hoop was tot haar toppunt geklommen, en moest dus of verwezenlijkt worden, of snel weder dalen. Het laatste geschiedde. Reeds had HOFFMAN's gevangenschap een half jaar geduurd; nog altijd liet de toekomst des Heeren zich wachten; de eerste sporen van mismoedigheid begonnen zich te vertoonen. HOFFMAN's eigene gezondheid leed onder de voortdurende inspanningen van zijnen fanatiek opgewonden toestand. Weldra zag hij zich gedwongen, wilde hij zijne uitgeputte krachten eenigzins herstellen, zijne vroeger afgelegde gelofte te verbreken. De raad liet hem uit de gevangenis naar het hospitaal overbrengen. Toch was zijne kracht nog niet gebroken; nog altijd verklaarde hij ELIA te zijn, en waarschuwend en dreigend hief hij de hand op

tegen hen, die het wagen zouden zich te vergrijpen aan den wegbereider des Heeren. Maar zoowel zijn eigen moed als het vertrouwen zijner volgelingen, begonnen zichtbaar af te nemen. Plotseling kwam hierbij het berigt der groote dingen, die intusschen in *Holland* geschied waren, en kort daarna de roep: „*Straatsburg* is om zijn ongelooft verworpen; te *Munster* zal het nieuwe *Jeruzalem* gevestigd worden!“

Van dat tijdstip verplaatste zich het zwaartpunt der anabaptistische beweging. Lang was men er op bedacht geweest, het rijk van CHRISTUS met krachtigen arm in het leven te roepen. In *Straatsburg* bleek deze hoop ijdel. De profeet was gevangen genomen en ieder dag maakte de vervulling twijfelachtiger der beloften, door hem gedaan. Het vuur begon uit te dooven bij gebrek aan brandstof. Maar in *Holland* bevond zich de man, die de overgewaaiden vonken tot eenen vernietigenden brand zou aanblazen.

Een half jaar bevond zich HOFFMAN in hechtenis, en was op zijn bevel de doop gestaakt. Ook JAN MATTHIJSEN had zich hieraan stiptelijk gehouden, totdat het niet vervuld worden der profetie, dat na een half jaar HOFFMAN verlost zou worden, hem op het denkbeeld bracht, de zaak en het rijk der Wederdoopers, die gevaar begonnen te loopen, te bewaren voor den dreigenden achteruitgang, en met koenen moed zelf handclend op te treden. Onder de vele vrcemde figuren, die het „vastenavondsspel“ van *Munster* ons te zien geeft, is die van MATTHIJSEN ongetwijfeld de meest raadselachtige. Hij was een vurig aanhanger van HOFFMAN geweest, en toch schijnt zijn meester hem nooit geheel vertrouwd te hebben. Arglist, heerschzucht en aan den anderen kant eene warme, waarachtige overtuiging van door God geroepen te zijn, tot

Zijn apostel ¹⁾, hadden in zijne ziel een eigenaardig verbond aangegaan. Zóó reeds bij zijn eerste optreden. Dat de zaak der Wederdoopers de ware was; dat Gods rijk nabij was, en moest en zou opgerigt worden; hij twijfelde er niet aan, en toch was er bij hem geen spoor van aarzeling, waar het gold die heilige zaak tot een voetstuk voor eigene grootheid te maken. Hij begreep, dat in *Straatsburg* het pleit voor de Wederdoopers onherroepelijk verloren was, dat slechts ééne zaak het verlorene kon doen herwinnen: het moedig optreden van een vastberaden man, in wien zijne aanhangers een even onbeperkt vertrouwen stelden, als in MELCHIOR HOFFMAN. Wilde hij die man worden, dan moest hij niet langer leerling en ondergeschikte blijven, maar zelf meester, apostel, profet wezen en een onbepaald gezag en geloof eischen, even als HOFFMAN. Bij uitnemendheid was de tijd gunstig; nu of nooit moest de groote slag geslagen worden. MATTHIJSEN's snel handelend karakter, gunde hem den tijd zelfs tot weifelen niet. „Vangt den doop weder aan, ik ben HENOCH, de tweede getuige!“ klonk zijn magtwoord. Men gehoorzaamde; in MATTHIJSEN scheen met schitterender glans het licht der zon, die in HOFFMAN dreigde onder te gaan, en ook deze opgaande zon vond hare aanbidders.

Een nieuw moment in de ontwikkeling der chiliastische meeningen treedt nu tevoorschijn. HOFFMAN had de oogen der zijnen gevestigd op de vervulling der Christelijke hoop, op het rijk van den Heer, en hij was de man gebleven van het geduldig afwachten; MATTHIJSEN werd de man der daad. Groot was het geduld geweest; hoog gestegen de spanning — waarom nog langer gewacht? dit was de stille vraag der

¹⁾ De uitval, waarbij hij den dool vond, zou alleen voldoende zijn, om allen regtmatigen twijfel aan zijne opregtheid — in den zin van zelfmisleiding ten minste — weg te nemen.

menigte geworden. JAN MATTHIJSSEN sprak in aller geest, toen hij ten antwoord gaf: Neen, zelf gehandeld, uitgeroeid de goddeloozen en alles wat wederstaat, opgerigt door eigen arm het vurig begeerde koninkrijk Gods!

MATTHIJSSEN begon dadelijk dit werk ten uitvoer te leggen. Eene synode van Wederdoopers werd bijeengeroepen; twaalf apostelen werden gekozen, om het nieuwe Evangelie over de geheele aarde te verspreiden en straf en uitroeijing voor de goddeloozen, maar vrede en geluk voor de geloovigen te prediken.

Den 24sten November 1555 kwamen twee hunner in *Munster* aan.

HOFFMAN kon de handelwijze van zijnen voormaligen leerling in geenen deele billijken. Zijne geboden had hij overtreden, een gezag had hij zich aangematigd, dat hem niet toekwam, Het werk Gods was nog niet tot rijpheid gekomen, meende HOFFMAN voorts. Eerst moesten de apostolische mannen van den hemel uit met den Heiligen Geest gezalfd zijn; eerst moesten de twee koningen der Christenheid -- hij hield FREDERIK van *Denemarken* voor één hunner -- den eerstgeborene van *Egypte* verslagen hebben, en dan onder hunne hoede Gods apostelen overal het Evangelie hebben verkondigd. En eindelijk, het rijk van CHRISTUS moest niet gevestigd worden door het zwaard. Hadden MATTHIJSSEN's zendelingen in *Leeuwarden* gesproken van de verdelging van alle tyrannen en ongelooovigen, MELCHIOR HOFFMAN wenschte hunne bekeering door het woord ¹⁾. Zóó was er een kenmerkeud verschil tusschen beider stellingen.

Met MATTHIJSSEN begint eene nieuwe phase in de ontwikkeling van het *Chiliasme*.

HOFFMAN's partij hield zich in *Straatsburg* nog een

¹⁾ Wij zagen dit reeds in zijne „Auslegung.“

tijdlang staande. Haar aantal verminderde echter snel door het wijze gedrag van den raad, die niet met geweld onderdrukte, wat met zachtheid te winnen was, en door de rustelooze werkzaamheid van BUCER, later van CALVIJN. Ook waren vele Wederdoopers, die gemeene zaak met MATTHIJSEN en de zijnen maakten, dezen uit *Straatsburg* naar *Munster* gevolgd.

De afkeer eindelijk van overdrijving, het noodzakelijk gevolg van *Munster's* leerrijk voorbeeld, bragt ook hier later velen in de armen der Protestantsche kerk terug. HOFFMAN'S eigen aanzien verdween voor een groot deel, toen zijne verwachtingen ijdel bleken te zijn. Hij geraakte op den achtergrond en stierf nagenoeg in vergetelheid, zonder dat er uitvoerige berigten bestaan, aangaande zijne laatste dagen of zelfs aangaande het jaar van zijnen dood.

In de geschiedenis van het *Chiliasme* dezer tijden is hij de band, die de *Zwitserse* en de *Munstersche* Wederdoopers verbindt. De hoofdgedachte, die hem zijn gansche leven door helder voor den geest stond, was de nabijheid van den jongsten dag. Zoowel de studie des Bijbels als de groote gebeurtenissen zijns tijds, hadden die gedachte in hem gewekt. In verband met de Heilige Schrift meende hij zelfs het jaar te kunnen bepalen, waarin de groote eindbeslissing te wachten was. Zelfs oordeelde hij geroepen te zijn, die gewigtige waarheid alom te verkondigen, en een ieder er op voor te bereiden. Dacht HOFFMAN te weten, in welken tijd men leefde, niet minder levendig begreep hij, in welke verhouding de ware Christen staan moest tot het rijk Gods, wat men te doen had, om gereed te zijn voor de komst van den Bruidegom. Rein en heilig, geloovig en vertrouwend, moest de Heer Zijn volk vinden. Alle ongerechtigheid, alle valsche leer, alle verkeerde instellingen, moesten worden weggedaan van

uit het midden der kinderen Gods. Van dáár HOFFMAN's haat tegen het Pausdom, den Antichrist, die zich niet alleen in de plaats van CHRISTUS gesteld had, maar opzettelijk en langdurig zich tegen Hem had aangekant, en duizenden verleid had. Van dáár ook zijn tegenzin tegen de Luthersche kerk, die zooveel verkeerd had laten bestaan, en in vruchten des waarachtigen levens zoo weinig gegeven had, wat zij eenmaal beloofde. Zelf man uit het volk, kende en deelde HOFFMAN de behoeften van het volk, en geene gelcerdheid had hij noodig, om die uit te spreken en op verbetering aan te dringen. Het duizendjarig rijk, *Apoc. XX* beschreven, verwachtte hij niet — het behoorde volgens hem tot het verledene — maar wel hoopte hij op eene gulden eeuw hier op aarde, onder de heerschappij van CHRISTUS, na Zijne heerlijke wederkomst. Reeds zijne uitlegging der *Apocalypse* deed dit laatste vermoeden. Duidelijker nog spreekt hij dit denkbeeld uit in zijne beweesing, dat *Straatsburg* het geestelijk *Jeruzalem*, het hemelse *Sion*, het middelpunt van het nieuwe Godsrijk worden zou. Geene uitroeijing door het zwaard, geen bloedbad van andersdenkenden zou daaraan voorafgaan, maar algemeene bekeering door het woord Gods, de kracht des Geestes en de prediking der getuigen.

Zuiver en rein schittert deze chiliastische voorstelling van het einde der eeuwen bij HOFFMAN als een bewijs van zijn vertrouwen op God en de toekomst der menschheid, te helderder, naarmate zij als de ontwikkeling van een schoon denkbeeld te scherper afsteekt tegen de afzigtelijke karikatuur, waarvan *Munster* tooneel en slagtoffer zijn zou ¹⁾.

¹⁾ KROHN maakt eene vergelijking tusschen de eschatologische berekeningen van HOFFMAN en die van STIEFEL. Daar zij beiden werkelijk op enkele punten met elkander overeenkomen, meenen we ook STIEFEL niet met stilzwijgen te mogen voorbijgaan. Hij werd 1486 te Eszlingen

Het Anabaptisme in Munster.

Na MEICHIOR HOFFMAN's terugtreden van het tooneel nam het *Chiliasme* geheel andere bestanddeelen op, dan tot nog toe het geval was, of liever het liet op geheel andere punten dan vroeger, alle nadruk en gewigt vallen. De wensch — te voren slechts bij enkelen opgekomen, om het Godsrijk, dat men verwachtte, zelf op den weg van geweld te verwezenlijken, werd meer en meer het hoofddenkbeeld, het vaandel, waarom allen, of ten minste nagenoeg allen, die den wederdoop waren toegedaan, zich schaarden. Dit onzuivere, verkeerde moment in de ontwikkelingsgeschiedenis van ons onderwerp, kan op twee wijzen verklaard worden; voorcerst, als eene gevolgtrekking uit het vroeger gestelde, en ten tweede, als de uitwerking van zelfzuchtige bedoelingen, die de godsdienstige overtuiging gebaren, en leefde aldaar geruimen tijd als Augustijner monnik. Met de hervorming van LUTHER ten hoogste ingenomen, predikte hij op verscheidene plaatsen in evangelischen geest, en nam 1528 een beroep naar Lockau aan. De mathematische wetenschappen waren zijn lievelingsvak, en hij was daarin, volgens deskundigen, voor zijnen tijd zeer ervaren. Uit lust tot arithmetische berekeningen, verdiepte hij zich in de bij DANIEL opgegevene getallen. In 1532 verscheen van zijne hand: „Ein Rechenbüchlein vom End CHRISTI.“ waarin hij voorspelde, dat den 19en October 1533, des morgens ten acht uur, de jongste dag beginnen zou. Niettegenstaande LUTHER hem gewaarschuwd had voor den indruk, dien dit op het volk maken moest, droeg hij toch zijne meening, van den kansel af, voor. Zijn gehoor geloofde hem en verzuimde zelfs voor een groot deel het bebouwen der akkers. Toen de voorspelling het volgende jaar niet uitkwam, hadden velen hunner natuurlijk gebrek aan alles, en eischten zij schadevergoeding van STIEFEL, die hen bedrogen had. Het gevolg was, dat deze Lockau verlaten, en zich naar elders begeven moest. Hij stierf 1567 als professor der arithmetiek te *Jena*.

van anderen dienstbaar maakten aan de volvoering van eigen plannen. Als eene gevolgtrekking uit het vroeger gestelde — immers het vertrouwen, dat de dag des Heeren nabij was, gaf aanleiding tot vurige verwachting, tot het vestigen van alle gedachten op dat ééne punt; die verwachting, op hare beurt, ontaarde in ongeduldige spanning, en die spanning eindelijk in daad. Het geloof, dat het kwade en de boosdoeners beiden zouden ophouden te bestaan, riep, waar het tegendoel plaats greep, en de macht der ongeloovigen zich op gevoelige wijze kenbaar maakte, eenen gloeienden haat in het leven, en van dien haat was wederom de daad niet verre, die slechts wedervergelding en volvoering van Gods wil scheen té zijn. Toch was de overgang tusschen het geloof, dat het rijk van CHRISTUS komen zou, en den uitdrukkelijken wil, dat rijk te vuur en te zwaard te stichten, te groot, dan dat genoemde omkeering in de stemming der gemoederen, voldoende zou zijn geweest, om eene zóó volkomene verandering in den gang der zaken te bewerken, als in *Munster* zich voerde. Andere werkingen moesten hare kracht met hetgeen reeds voorhanden was, vereenigen; personen moesten optreden met eene sterke hand, onwrikbare standvastigheid, onbezweken moed gewapend, om het eens aanvaarde werk tot het uiterste dóór te zetten. Daar het hier voorts het grondvesten van eene bepaald aardsche magt gold, lag het voor de hand, dat egoïsme en heerschezucht de taak op zich zouden nemen, om den eersten stoot aan de nog beweginglooze massa mede te deelen, en, met inspanning van alle kracht, het gevaarte, zoodra het zich in gang gesteld had, voort te stuwen langs zijne baan, totdat het zijn doel bereikt had, of in den afgrond daar naast was nedergestort. Twee drijfveren derhalve, overtuiging en eigenbelang; overtuiging bij al degenen, die geloofden op den ingeslagen weg Gods,

trots alle hinderpalen, te moeten voortgaan; eigenbelang bij hen, die zich aan het hoofd stelden der menigte, bij de woordvoerders, en in het algemeen bij allen, die misschien de zaak wilden bevorderen, maar zeker hun eigen doel, het mogt dan hooger of lager gelegen zijn, te midden van alle verwarring, in het oog hielden. Dat de eersten een blind werktuig moesten worden in de handen van hen, die hunne dweepzucht zóo wel wisten aan te wenden, behoeft wel even weinig betoog, als dat er bij de laatsten van overtuiging in den waren zin des woords, als algeheele, inwendige *convictie*, geen sprake kon zijn. Beide partijen wenschten een rijk van vrijheid en geluk tot stand te brengen, de eene, aanvankelijk ten minste, door vrij zuivere redenen gedreven, de andere daarentegen door niets aangespoord, dan door de onedele beweeggronden van heerschzucht, egoïsme en begeerte naar zinnelijk genot. De aard van den mensch en de drang der omstandigheden bragten mede, dat de eerste zich gaandeweg in de tweede geheel verloor en oploste; en zóó leverde het treurspel van *Munster* een bewijs te meer, hoe het overdrijven van verhevene godsdienstige denkbelden de grootste dwalingen doet geboren worden, de grondslagen van den Staat aan het wankelen brengt, en de verdoodden zelve in onvermijdelijk ongeluk stort.

Deze beschouwing is voor de verdere behandeling van ons onderwerp van het hoogste belang, omdat de geschiedenis van het *Chiliasme* in *Munster* met die der feiten, geheel en al als zamengeweven is, en wij daarom ten zorgvuldigste te onderscheiden hebben, tusschen datgene, wat tot de leer van het duizendjarig rijk onmiddellijk behoort, en die gebeurtenissen, waarbij zij eenvoudig optreedt als het middel, dat gestrekt heeft ter bereiking van het beoogde doel, zoowel als tusschen de zuivere

hoofdgedachte, en de afdwalingen en overdrijvingen daaraan toegevoegd.

Wij vatten thans den draad der geschiedenis, bij MELCHIOR HOFFMAN afgebroken, weder op. — De twee, door MATTHILJSEN naar *Munster* afgevaardigde, zendelingen vonden, bij hunne aankomst aldaar, een geloovig volk. Den 24^{en} November 1533 traden zij de poorten der bisschopsstad binnen, en reeds vóór Mei van datzelfde jaar had het *Anabaptisme* in *Munster* ijverige aanhangers en in den persoon van BERNARD ROTHMANN, eenen welsprekenden verdodiger gevonden. ROTHMANN, uit onbemiddelde ouders te *Stadtlohn* bij *Munster* geboren, een man van uitnemende gaven en groote geleerdheid, was in het jaar 1529 tot leeraar aan de *St. Mauritskerk* te *Munster* benoemd. Zijne eerste prediking reeds toonde, dat de Protestantsche denkbeelden ook in zijn gemoed wortel hadden geschoten. Zijn afkeer tegen het Pausdom verminderde niet door een verblijf van langer dan een jaar te *Wittenberg* en in *Zuid-Duitschland*. Naar *Munster* teruggekeerd, trad hij openlijk met de nieuwe leer op, onder verbazenden bijval van het volk, en daarmede sloot hij zich aan de hervormingspogingen, reeds sinds 1524 aldaar beproefd, aan.

De omstandigheden waren hem allergunstigst. Bij verschillende gelegenheden had het volk te voren niet onduidelijk bewijzen gegeven van zijnen afkeer van de Roomsche geestelijkheid. Een openlijk verzet van den reeds vroeger vermelden KNIPPERDOLLINCK, een der meest aanzienlijke, maar tevens meest onrustige burgers, had als een eerste getuigenis gegolden, zoowel van de gezindheid der menigte, als van de besluiteloosheid en onmagt der overheid. Iederen Vrijdag stroomde de menigte naar de *St. Mauritskerk*, waar ROTHMANN predikte, in zóó grooten getale, dat het scheen, alsof er buiten hem geene leeraars

waren ¹⁾. Te vergeefs dreigde de bisschop. Gesteund door het volk en het vertrouwen op de regtvaardigheid zijner zaak, ging ROTHMANN onbeschroomd voort op den eenmaal ingeslagen weg. Zonder eene bepaald Wittenbergsche rigting op den voorgrond te plaatsen, ijverde hij, even als LUTHER, tegen de Roomsche misbruiken, en legde hij niet minder allen nadruk op de eenige geldigheid der Heilige Schrift en de regtvaardiging door het geloof.

Door de bemoeijingen van PHILIPS van *Hessen* en het aandringen der burgerij, ging bisschop FRANS van *Waldeck* er eindelijk toe over, aan de Evangelische partij, vrijheid van godsdienst en het gebruik van zes kerken toe te staan — en de reformatie scheen in *Munster* gevestigd. Haar ijverigste voorstander bleef ROTHMANN, minstens tot in September 1532; acht maanden later was hij van gezindheid veranderd, en tot de Wederdoopers overgetreden. De redenen van dezen plotselingen omkeer lagen in zijne persoonlijkheid. Van ganscher harte was hij nooit LUTHER's leer geheel toegedaan geweest. Reeds 21 December 1532 achtte LUTHER het noodzakelijk, ofschoon in bedekte woorden, voorzigtigheid te zijnen opzichte aan te raden ²⁾. Ten aanzien van het avondmaal deelde ROTHMANN de opvattingwijze van ZWINGLI, en over het algemeen kwam zijne rigting het meest overeen met hen, die zich het verst van de misbruiken van Rome verwijderden, met de reactionaire partij, waarvan reeds meermalen door ons gesproken is.

Zoodra MELANCHTHON vernam, dat ROTHMANN den kinderdoop verwierp, schreef hij eenen dringenden brief, hem aanmanende, zijne dwaling te laten varen — en de magistraat

¹⁾ Men vergelijke het berigt van KESSENBRÖCK, door HAST, S. 294, meedegeleed.

²⁾ HAST, a. a. O. S. 300.

van *Munster* liet van zijnen kant ROTHMANN uitnoodigen tot een openlijk gesprek met den geleerden HERMANN VAN DEN BUSCHE. Noch het een, noch het ander hielp; ROTHMANN bleef bij zijne meening. Hij weigerde voortaan kinderen te doopen, en wierp zich hoe langer hoe meer in de armen van het *Anabaptisme*. Op zijne levenswijze oefende dit reeds dadelijk invloed uit. Vroeger was hij aan den feestelijken maaltijd een geëerd dischgenoot; nu onttrok hij zich aan alle gezelligheid, en nauwelijks was het mogelijk in hem denzelfden mensch van vroeger te herkennen ¹⁾.

Aan zijn leven beantwoordde zijne prediking. Tot werkbare, mededeelzame liefde, eenen onbevleeten ingetogen wandel, hartelijke, ongeveinsde nederigheid en verdraagzaamheid spoorde hij krachtiger dan vroeger aan. Aan zijne dringende vermaningen leenden meer en meer geloovigen het oor; eene menigte menschen legde haar geld aan de voeten van ROTHMANN, verschuurde hare pandbrieven en schonk aan hen, van wie ze iets te vorderen had, alle achterstallige schuld. KNIPPERDOLLINCK's schoonmoeder zond zelfs de vroeger betaalde interesten met de pandbrieven tegelijk terug.

De gemeente der Wederdoopers nam nu dagelijks in aantal toe door de prediking van ROTHMANN, die, na een dreigend verbod der overheid, wel niet meer zóó openlijk in zijne leerredenen voor zijn gevoelen uitkwam, maar des te ijveriger in stilte werkte. Eene poging (4 November) van den magistraat om ROTHMANN en de zijnen te verwijderen,

¹⁾ In einem Engel des Lichts verhüllt, wollte er nicht mehr für einen Menschen, sondern für ein Gott in menschlicher Gestalt gehalten sein. Sein Gang bewies, dasz er sehr ernsthaft und in Gedanken vertieft sei seine Miene war die eines Stoikers, die Gesichtsfarbe blasz." HAST, a. O. S. 308.

stuitte af op gewapenden tegenstand, en deed de nieuwe secte tevens bewust worden van de beduidende magt, die zij alreede verkregen had.

Alle anabaptistische denkbeelden had ROTHMANN thans aangenomen: de heiligheid der kinderen Gods, de volstrekte noodzakelijkheid der goede werken, de verwerping van den kinderdoop, enz. Een enkel punt was wel aanwezig, maar nog niet volkomen ontwikkeld; éene enkele gedachte was hem nog niet in hare volle beteekenis voor den geest gekomen, die namentlijk van het rijk Gods en zijne stichting op aarde. MATTHIJSEN'S leerlingen bragten dat denkbeeld uit *Holland* naar *Munster* over.

De twee zendelingen, misschien op raad van JAN VAN LEIDEN, die in Juli 1533 reeds te *Munster* vertoefd had, naar die stad gezonden, bleven aldaar slechts weinige dagen. Ondertusschen doopten zij ROTHMANN en eenige anderen, en wierpen zij in den ontvankelijken bodem het eerste zaad der latere gruwelen. Van haren kant zat de overheid niet stil. FABRICIUS, een wakker en geleerd man, en LENING werden op haar verzoek door PHILIPS van *Hessen* naar *Munster* gezonden. Onbevreesd te midden der gevaren, die hem van de zijde zijner dweepzieke tegenstanders dreigden, werkte de eerste zonder ophouden, om de wankelmoedigen in hun geloof te bevestigen, en de afgedwaalden weder terecht te brengen. Van den kansel tastte hij de Wederdoopers openlijk aan. Zelfs noodigde hij ROTHMANN tot een openbaar gesprek uit, hetwelk deze van de hand wees.

Zijne pogingen werden echter verlamd door zijne onbekendheid met de landtaal, het *Westphaalsch*. Onder het volk moest zijn werkkring zijn, en het volk verstond hem niet. Tegenover hem verdedigde ROTHMANN, met al het vuur eener gloeiende overtuiging, de stellingen der Wederdoopers. Zijne redenen namen nu tevens een sterk

chiliasisch karakter aan. De geheele wereld, leerde hij, is bedorven en ligt in den booze, daarom zal binnen korten tijd eene gruwzame, onvermijdelijke ellende uitgestort worden over de aarde, waaraan niemand ontkomen zal, dan de uitverkorenen Gods, die met het teeken des verbonds verzegeld zijn. De overige menschen zullen, allen zonder onderscheid, op jammerlijke wijze om het leven komen, en van het aangezicht der aarde verdelgd worden. Dan komt het einde der wereld. Het laatste oordeel volgt daarop na duizend jaren. Zoodra toch de goddeloozen uitgeroeid zijn, zullen de vromen en uitverkorenen Gods onder de onmiddellijke regeering van CHRISTUS, hun hoofd, gedurende *duizend* jaren — zooals voorspeld is in Hfd. XX der *Apocalypse* — een nieuw, gelukkig leven leiden, zonder wet, zonder huwelijk, zonder overheid. Zonder lust des vleesches, zullen zij heilige kinderen voortbrengen. Alle dingen zullen gemeen zijn; niets goeds zal ontbreken; zonder moeite, zonder arbeid zal ieder datgene ontvangen, wat hij behoeft. De Heilige Schrift zal niet haar gezag, maar wel hare noodzakelijkheid verliezen; het woord Gods, dat haren inhoud uitmaakt, zal dan in de vromen tot vleesch en bloed worden. Spoedig zal daarop de volkomene vernietiging der ongeloovigen en goddeloozen volgen. Want reeds heeft God Zijne engelen en dienaren uitgezonden over de gansche aarde, om de overal verspreide uitverkorenen met het teeken des verbonds te verzegelen, en hen zóódoende voor het naderende verderf te vrijwaren. Van uit de vier einden der aarde zullen zij bijeenvergaderd worden; CHRISTUS, hun aanvoerder zal hun het zwaard der wrake in handen geven, opdat zelfs de herinnering van de onregtvaardigen worde uitgewischt en de vromen een stil en rustig leven mogen genieten in cerbaarheid en godzaligheid¹⁾.

¹⁾ Aldus naar een bericht van HAST, a. a. O. S. 315.

Wij vinden derhalve reeds hier bij ROTHMANN een volkomen, en wel grof-zinnelijk *Chiliasme*. Later zullen wij dezelfde denkbeelden, maar dan nog meer uitgewerkt, in zijne geschriften terugvinden.

Nog altijd trad het bestuur der stad niet tusschen beiden. Op het *Lambertuskerkhof* hield een smid JOHAN SCHRÖDER, eene smaadvolle, oproerige redevoering tegen de overheid. Toen hij dit nogmaals waagde, werd hij gevangen genomen, maar — losgelaten uit vrees voor het volk. In Januari 1534 begon ROTHMANN den wederdoop aan allen, die het begeerden, toe te dienen. Men liet hem begaan. Een hoop razende vrouwen drong aan op de afzetting van FABRICIUS, en wierp de burgemeesters, toen zij weigerden gehoor te geven, met het vuil der straten. Geene straf volgde. Twee andere boden van MATTHIJSSEN voegden zich bij de Wederdoopers; twee dagen daarna deed het bestuur der stad de hoofden der secte de poort uitzetten (met uitzondering van ROTHMANN, aan wien men zich niet waagde). Door eene andere poort kwamen zij weder binnen. De raad verdroeg alles geduldig.

Kort daarna kwam MATTHIJSSEN, wien dit alles bekend was, naar *Munster* over, om het plan ten uitvoer te leggen, dat hem reeds dadelijk bij zijne aankomst duidelijk voor den geest had gestaan om zich en de zijnen in het onbeperkt bezit der stad te stellen. Dadelijk na zijne aankomst brak de dweepzucht door de geheele stad in lichtelaaïje vlammen uit. GEORG ZUM BERGE, een kleedermaker, liep de stad door, met ongedekten hoofde, luidkeels roepende, dat hij de heerlijkheid Gods aanschouwde. „Wee u, wee u, goddeloozen!“ klonk zijne vermaning, „doet boete en bekeert u, want de groote en verschrikkelijke dag des Heeren is nabij! Doet boete; God zal zijnen dorschvloer zuiveren, en het kaf met onuitblusschelijk

vuur verbranden. Staat af van uwe ongerechtigheid, en neemt het teeken des verbonds aan!" Mannen en vrouwen liepen als razenden door de straten, de tooneelen van *Zurich* en *Bazel* herhaalden zich. Met de geestdrift, die zich van de Wederdoopers had meester gemaakt, wies ook hun moed. Den 9^{en} Februari bemagtigden vijfhonderd hunner de markt en het raadhuis. De overheid riep echter dadelijk de welgezinden op; gewapend stonden beide partijen tegenover elkander. Het landvolk uit de omstreken werd opgeroepen, den bisschop snel berigt gezonden. De Wederdoopers maakten verreweg de minderheid uit. KNIPPERDOLLINCK, die nogmaals als een razende overal rondliep, werd gegrepen. De boeren stroomden toe en vermeerderden het getal en den moed der betergezinden. De bisschop naderde met eene uitgelezene bende ruiters. De zaak der Wederdoopers scheen verloren, toen juist op het oogenblik dat de kunstmatig opgewekte moed hen begon te begeven, het snood verraad van den eenen burgemeester TILBECK, die zelf heimelijk een Wederdooper was, een schandelijk verdrag tot stand bragt. De boeren vertrokken zóó als zij gekomen waren, en de bisschop, inziende dat de stad, die door eene krachtige handeling te redden zou zijn gewoest, nu aan een onvermijdelijk en droevig lot was overgegeven, wendde toornig en bedroefd zijn paard om en weende.

Onder de Wederdoopers heerschte de dolste uitgelatenheid. „De aangezigten der Christenen,“ meldt een hunner ¹⁾, „werden weder blocijend van kleur; alles op de markt profeteerde, tot zelfs de kinderen van zeven jaar, en de vrouwen maakten wonderlijke sprongen, alsof zij wilden wegvliegen.“ De bezadigde burgers echter verlieten in menigte de stad, en ROTHMANN zelf antwoordde aan

¹⁾ Een ooggetuige, bij HASE, t. a. p. bl. 24.

zijne zuster, die hem vroeg of het geraden was, dat haar man in *Munster* bleef: „Laat hem gaan, want het zal hier niet goed worden.“ Nog grooter werd de magt der Wederdoopers, toen den 24^{en} Februari de verkiozingen van de beide burgemeesters in hunnen geest uitvielen. KNIPPERDOLLINCK en KIPPENBROCK werden gekozen. Nu had men zich niet langer voor iemand te ontzien. De kloosters werden nedergeworpen, de kostbare bibliotheek verbrand, het gesticht *St. Maurits* in brand gestoken, de eerste voorbereidselen gemaakt, om den aanval van den bisschop, die reeds bezig was, troepen te werven, te kunnen afslaan. MATTHIJSSEN sloeg eenen nog meer afdoenden maatregel voor. Gods rijk was nu in *Munster* gesticht, zeide hij, maar wat tot heden geschied was, kon nog slechts een begin genoemd worden. Het was, volgens hem, de wil des Hemelschen Vaders, dat het nu gestichte heilige *Jeruzalem* van alle onzuivere bestanddeelen werd gereinigd. Hij stelde daarom voor om alle ongeloovigen om het leven te brengen, en eene gemeenschap te vormen, die uit enkel ware Christenen bestond. Zóó was het hooge woord gesproken, en de afschuwelijke verdraaijing van een der grondtrekken van het bijbelsche *Chiliasme*, het ophouden van het bestaan der boozen, onbewimpeld als Gods wil voorgedragen. Tot de daad kwam het echter niet. KNIPPERDOLLINCK meende, dat dit uiterste niet noodig was, en drong er op aan, dat de ongeloovigen niet gedood, maar eenvoudig uit de stad zouden worden gejaagd. In dien zin werd besloten; zonder genade werd ieder, die niet verkoos, zich te laten doopen, de poorten van *Munster* uitgedreven ¹⁾. Het rijk Gods was verwezenlijkt, het ideaal der Wederdoopers tot werkelijkheid geworden, maar in welken vorm?

¹⁾ Men vindt het verhaal dezer wreedheid, met treffende kleuren geschilderd, bij TER HAAR t. a. pl. bl. 276.

Ter bevestiging der nieuwe orde van zaken zond ROTHMANN, wiens aanzien onverminderd bleef, al trad zijn invloed achter dien van den profeet MATTHIJSSEN geheel in de schaduw, eene brief rond, waarin hij alle geloovigen der aarde opriep om zich bij hen te voegen, bij wie in *Munster* het Godsrijk zijnen aanvang had genomen. Hij verhief daarin ¹⁾ de groote wonderdaden Gods, die nu in vervulling treden liet, wat Hij te voren door den mond zijner profeten had voorspeld, en noemde voorts *Munster* de plaats, waar alle heiligen bijeenvergaderd zouden worden. Velen gaven gehoor aan zijne roepstem, en kwamen met hare en huisgezin naar het nieuwe *Sion* over, totdat de bisschop ongeveer 1 Maart 1534, de stad van alle kanten insloot.

Onvoorwaardelijk gold daar binnen het gezag van MATTHIJSSEN. Als openbaringen Gods werden zijne bevelen ten uitvoer gelegd. Een smid RÜSCHER, die de onvoorzigtigheid had gehad, zich tegen de aanmatigingen van den profeet te verzetten, werd zonder vorm van proces door hem, op aanraden van JAN VAN LEIDEN, op wreedaardige wijze om het leven gebracht. Bij het vertrouwen op MATTHIJSSEN's goddelijke zending, kwam daardoor nog de vrees voor zijnen straffenden arm. En zelfs een gebod door hem uitgevaardigd, om al het goud en zilver en alle voorwerpen van waarde bijeen te brengen, werd door de meest onwilligen gehoorzaamd, te meer, omdat het gerucht zich verspreidde, dat er twee jonge profetessen waren opgestaan, die op Gods bevel ieder aanwezen, die van zijne schatten het een of ander had achtergehouden. Met dit bevel begon MATTHIJSSEN zijne pogingen tot het stichten eener gemeenschap van goederen in werking te brengen. De huizen der

¹⁾ Zie HAST, a. a. O. S. 342.

verdrevenen werden hun gegeven, die slecht gehuisvest waren; renten en interessen werden afgeschaft, en tot de overbodige kleederen toe moesten ten gerieve der armen worden afgestaan. De schatten, door het bijeenbrengen van alle kostbaarheden verkregen, gebruikte men tot het aankoojen van allerlei levensbehoefden, tot het aanwerven van soldaten en het afzenden van boden met de opdracht aan alle Wederdoopers, om naar *Munster* te trekken, de stad te bevrijden en zich met hunne broeders te vereenigen. Gedrukte zendbrieven van zoodanige strekking werden bij menigte, vooral in *Holland*, rondgezonden. Zonder verwijl moesten, zóó luidden zij, alle ware Christenen zich naar het nieuwe *Jeruzalem* begeven, dat de Heer den Zijnen bereid had; want God wilde de aarde straffen; een ontzettend oordeel zou over haar voltrokken worden, waarvan reeds JEREMIA gesproken had met de woorden: „Gaaf uit mijn volk! uit het midden van Babel, opdat uw hart misschien niet week worde, en gij vreest van het gerucht, dat gehoord zal worden in het land“ ¹⁾. Dertig schepen, vol Wederdoopers — die, naar deze belofte luisterende, zich uit *Noord-Holland* naar *Overijssel* wilden begeven, om van dáár tot ontzet van *Munster* op te trekken — werden aangehouden, al hunne goederen buitgemaakt, en een ieder, die zijne stellingen niet verkoos af te zweren, zonder genade om het leven gebragt.

Intusschen zat MATTHIJSSEN in *Munster* niet stil. Wat gedaan kon worden, om de stad in staat van tegenweer te stellen, werd verrigt, en verscheidene kleine, maar welgeslaagde uitvallen vuurden den moed der belegerden aan. Door dit goed gevolg verblind, meende MATTHIJSSEN plotseling geroepen te zijn, om met eene kleine Gideonsschaar

¹⁾ JEREM. LI : 45. 46.

den vijand aan te vallen en te verjagen. Als om het zegel te zetten op geheel zijn avontuurlijk leven, trok hij met weinige manschappen de *Ludge* poort uit, in de vaste overtuiging, dat God zelf met hem was. Plotseling door vijanden omringd, zag de kleine bende die met hem was, haar heil alleen in eene overhaaste vlugt, en voordat de profeet, die te vergeefs getracht had, hen weder tot staan te brengen, hun voorbeeld volgen kon, werd hij door een soldaat nedergestooten, en zijn lijk in stukken gehouwen.

Aan MATTHIJSEN'S opregtheid te twifelen, laat zijn dood niet toe. Overtuigd van de waarheid zijner zaak was hij, maar zóó heilig was zij hem niet, of hij gebruikte haar tot hefboom voor zijne eierzuchtige bedoelingen. Op den ladder der zedelijkheid staat hij ver beneden ROTHMANN, maar toch niet zóó veel lager, dat wij in hem meer den wel bewusten misdadiger dan den door eigenwaan en godsdienstigen waanzin verblinden dweeper zouden hebben te zien. Op dien trap van zedelijke laagheid staat niet hij, maar zijn opvolger, JAN VAN LEIDEN. ROTHMANN, MATTHIJSEN, JAN VAN LEIDEN — zóó is terecht gezegd — vormen eene afdalende reeks ¹⁾.

Zich beroepende op hooger openbaring, reeds te voren aan KNIPPERDOLLINCK medegedeeld, maakte JAN VAN LEIDEN dadelijk aanspraak op de regten van profeet. Zijne krachtige en toch bevallige houding, zijn gemak in het spreken, zijne groote ervarenheid in de Heilige Schrift, hadden hem reeds lang te voren tot een lieveling van het volk, vooral van de vrouwen, gemaakt. Zonder geleerdheid, beschaving of zedelijkheid, wist hij door den indruk zijner persoonlijkheid, door zijnen niets ontzienden ondernemingsgeest, bovenal door de geslepenheid, waarmede hij

¹⁾ WEISZÜCKER, *Real. Encyc.* van HERZOG i. v. BOCKHOLD.

onmiddellijk na MATTHIJSEN'S dood alles wist aan te wenden, wat de gemoederen des volks gunstig stemmen, of tot vertrouwen in hem opwekken kon, zonder veel moeite de plaats van zijnen voorganger voor zich te verkrijgen. MATTHIJSEN'S val schreef hij daaraan toe, dat deze te veel op eigen kracht had gesteund, en niet alleen op God had gebouwd. Daarom had God hem verlaten en overgeleverd aan zijne vijanden. Acht dagen te voren was hem, JAN VAN LEIDEN, dit door den Vader reeds bekend gemaakt, gelijk KNIPPERDOLLINCK kon getuigen, en hem tevens opgedragen de weduwe van den gesneuvelden profeet tot vrouw te nemen. Het volk geloofde alles. JAN VAN LEIDEN rigtte dadelijk zijne staatsregeling naar het voorbeeld van het O. Verbond in. Twaalf oudsten werden gekozen, de Israëlitische *theocratie* in alle dingen tot voorbeeld genomen. Een edict der gekozene oudsten, diè den vroegeren raad en de burgemeesters vervangen hadden, stelde een lijst op der misdaden, die onder de heiligen niet mogten gevonden worden, en waarop derhalve de uitroeiing van nit het midden des volks, de doodstraf, gesteld werd. Een afschuwelijk schrikbewind trad op, nog verergerd door de omstandigheid, dat JAN VAN LEIDEN zich weldra boven het gezag der twaalf oudsten begon te verheffen. Met plegtigen eed verklaarde hij op eens, dat God hem bevolen had in *Munster* onder de heiligen de veelwijverij in te voeren. De predikanten boden eenen flauwen tegenstand, maar eindigden spoedig met toe te geven. En zóó voegde zich weldra bij de uiterste verwarring en verblinding des geestes, nog de grootst mogelijke ontaarding en verdierlijking van den zinnelijken mensch. Eene poging van enkele betergezinden om den gruwel, nu ten minste, in zijnen voortgang te stuiten, werd in het bloed der ongelukkigen, die het gewaagd

hadden, zich tegen den profect te verzetten, gesmoord; ongestoord holde van toen af de ongeragtheid voort.

Tot het toppunt van zijne magt steeg JAN VAN LEIDEN door het optreden van een nieuwen profect, JOHANN DUSSENSCHUER, een goudsmid uit *Warendorf*, die verklaarde van God de opdracht ontvangen te hebben om den profect en man Gods te zalven tot koning over *Sion* en over de geheele aarde, opdat hij zou heerschen over alle koningen, vorsten en magtigen. Want hij moest het rijk bezitten, en den troon innemen van DAVID, zóólang totdat God het rijk wederom van hem zou terugvorderen. Niemand verzette zich tegen de zalving, en met Oostersche pracht en weelde, werd de hofhouding van den nieuwen vorst ingerigt. JAN VAN LEIDEN gaf zich daarop over aan de ergerlijkste buitensporigheden en gewelddadigheden, en op zijn voorbeeld deden zijne volgelingen desgelijks. De *polygamie* voldeed eerlang niet meer, gemeenschap van vrouwen werd ingevoerd. De ruwe menigte ontdeed zich van alle banden van pligt, orde en zedelijkheid. Door dol-len waanzin verblind, opgewonden door de overtuiging, dat het rijk van geluk, bij de profeten voorspeld, thans was aangebroken, beging men misdaad op misdaad en onzinnigheid op onzinnigheid, en dat gedurende een vol jaar, alsof de fortuin aan hunne razernij de gelegenheid wilde aanbieden, om niet ééne misdaad ongedaan te laten. Alle dwaasheden en euvel daden hier op te noemen, is voor ons oogmerk overbodig; het is genoeg te wet-en, dat aan de zedelijkheid niet één slag in het aangezicht gespaard bleef.

De stad bleef intusschen ingesloten, en gebrek aan levensmiddelen begon zich te doen gevoelen. Dit gaf aanleiding tot eene nieuwe poging om zich ontzet van buiten te verschaffen. Zeven en twintig zendelingen werden naar de omliggende streken afgevaardigd met de lastgeving het Evan-

gelie overal te verkondigen. Zij kwamen gelukkig door de vijandelijke liniën, maar werden allen in de steden, waarheen zij zich begaven, gegrepen en ter dood gebracht, met uitzondering van HENDRIK GRAES, die van den bisschop genade ontving, op voorwaarde, dat hij naar *Munster* terugkeeren, en van alles, zoodra het noodig was, bericht zou brengen. Nieuwe zendelingen traden in de plaats der eersten, en wisten hier en daar werkelijk vrij ernstige beroeringen te verwekken (vooral te *Amsterdam*), zonder dat hunne pogingen echter met eenen gunstigen uitslag bekroond werden. Ook ROTHMAN bleef niet werkeloos. Met de overige predikanten van *Munster* en onder goedkeuring van JAN VAN LEIDEN, vervaardigde hij verscheidene *apologiën*, die tegelijk strekken moesten om in de omliggende landen verspreid te worden, en nieuwe proelyten voor de Munstersche zaak te winnen ¹⁾.

Maar ook de bisschop spande thans alle krachten in, om aan den gruwel, die reeds te lang geduurd had, een einde te maken. Gedurende den winter van 1534—35, had hij de stad enkel ingesloten gehouden, maar tegelijkertijd gezorgd, dat hij in het voorjaar het beleg met afdoende magt zou kunnen hervatten. Daar het Munstersche oproer zóó in hevigheid toegenomen was, dat niet alleen stad en bisdom, maar zelfs het Duitsche rijk en de geheele Christenheid ernstig bedreigd werden, werd den 13^{en} December 1534 een rijkskrediet van 90,000 gulden toegeestaan, om de verdere kosten der belegering te bestrijden, en op den rijksdag te *Worms* den 4^{en} April van het volgende jaar, werden verdere maatregelen vastgesteld. De aartsbisschop van *Keulen*, de hertogen van *Gulik* en *Kleef* en Landgraaf PHILIP van *Hessen*, ondersteunden

¹⁾ Daar deze geschriften voor ons onderwerp van groote waarde zijn, komen wij er spoedig in het breede op terug.

den bisschop met geld en troepen. Eenen krachtigeren bondgenoot vond FRANZ VAN WALDECK echter in den hongersnood, die hoe langer hoe meer in de ongelukkige stad zijne pijniging gevoelen deed. Wel beloofde JAN VAN LEIDEN hulp en ontzet vóór 28 Maart, maar Paschen kwam en bragt geene uitkomst. Honderden inwoners, ten einde raad, verlieten de stad, en vielen den meêdoogenloozen belegeraars in handen. De geheele stad kwam in een toestand van gisting en verzet, maar de profeet ontzag zich niet, zijne eigene vrouw tot een straffend voorbeeld voor allen te stellen. Zij had haar medelijden betuigd met het arme, lijdende volk, dat van honger en gebrek omkwam, terwijl de hofhouding zich nog altijd in overvloed baadde. Eigenhandig sloeg de koning haar, tot straf voor deze misdaad, het hoofd af, en trad haar lijk met voeten. Vrees beving allen die het vernamen en van geen verzet werd langer gehoord; integendeel tweemalen ontving de bevelhebber der bisschoppelijke troepen, bij het op-eischen der stad, een trotsch en hoonend antwoord. JAN VAN LEIDEN was vast besloten, liever de stad in brand te stoken en met mannen, vrouwen en kinderen zich door den vijand heen te slaan, of den dood te vinden, dan haar over te geven. Daartoe kwam het echter niet. Een overlooper, HANS VAN DE LANGESTRAAT, liet den bisschop aanbieden, tegen belofte van genade, hem de stad over te leveren. Zijn voorslag werd aangenomen. Met vier honderd uitgelezene manschappen wist hij onbemerkt in de stad te dringen; daarop vermeesterde hij het domein, en hield den aanval der te wapen geloopene Wederdoopers zóó lang tegen, tot dat het leger des bisschops de bijna van verdedigers ontbloote wallen had bezet en van alle zijden de stad binnenstormde. Een afschuwelijk bloedbad volgde. Acht dagen werd de stad aan plundering en moord overgeleverd, als eene bloedige

boete voor haren waanzin. De hoofden der Wederdoopers werden deels gedood, deels gegrepen. ROTHMANN vond in den strijd den dood ¹⁾. KNIPPERDOLLINCK en JAN VAN LEIDEN werden met anderen in afwachting der straf, die voor hen bepaald zou worden, in verzekerde bewaring gehouden. De stad werd geheel leeggeplunderd. De nog overgeblevene Wederdoopers, „spookachtig uitgemergelde gedaanten, werden in lange rijen opgehangen.“ Hunne vrouwen werden de stad uitgejaagd, zonder dat het iemand geoorloofd was, haar op te nemen, op straffe van zelf voor Wederdooper te worden gehouden. De vroeger gevlugte inwoners keerden terug, ongeveer een derde der voormalige bevolking. De stad verloor hare vrijheden; alle kerken werden aan de katholieken teruggegeven; de kloosters weder tot hunne vroegere bestemming aangewend. Door dweeplucht en overdrijving had het Protestantisme voor goed in *Munster* zijn bestaan en zijne magt verloren.

Niet alleen in *Munster*, maar overal werden de Wederdooper. thans te vuur en te zwaard uitgeroeid. De edele en gematigde PHILIP van *Hessen* was de eenige vorst, die in geloofszaken de doodstraf weigerde toe te passen. Overal vloeide in stroomen het bloed der *Anabaptisten*; hun getal werd kleiner en kleiner, en met het verminderen van hun invloed, verminderden ook langzamerhand de straffen, op den wederdoop gesteld.

In het verhoor, dat JAN VAN LEIDEN, KNIPPERDOLLINCK en KRECHTING, de drie hoofden der Munsterschen, ondergingen, bleven zij aan hun verleden getrouw. De vroegere koning herriep zijne dwalingen, aangaande het duizendjarig rijk en de overheid, maar bleef met opzicht tot den wederdoop en het avondmaal onverzettelijk. Wilde

¹⁾ Volgens andere berigten ontkwam hij en leefde hij nog geruimen tijd in *Friesland*. Zie HAST, S. 399.

men hem echter het leven schenken; dan beloofde hij binnen weinig tijd, alle Wederdoopers tot zwijgen te brengen. Voor het overige antwoordde hij op de tot hem gerigte vragen meest spottend — een nieuw bewijs, dat het hem ook toen aan allen zedelijken ernst ontbrak. Met meer moed of liever onverschilligheid, dan men verwacht zou hebben, onderging hij met zijne beide gezellen eenen afgrijselijken marteldood. Aan de Lambertuskerk te *Munster* hangen, nog heden ten dage, de ijzeren kooijen, waarin hunne verminkte lijken gesloten werden, als een lidteeken der wonden, aan de stad eens geslagen, door de „avonturiers, die het gewaagd hadden een ontzaggelijk beeld der phantasie op zich zelven over te dragen en de uitvoering er van met bloedige hand voor te bereiden.“

Na deze schildering der verwarringen en buitensporigheden, waartoe in *Munster* de leer van een duizendjarig rijk aanleiding had gegeven, blijft ons over na te gaan, in welke vormen die leer zelve optrad. Te gemakkelijker kan dit geschieden, omdat gelijk wij reeds meldden, gedurende het beleg door ROTHMANN, in samenwerking met de overige predikanten, verscheidene geschriften uitgegeven zijn, wier voornaamste strekking was, de meeningen der Wederdoopers in het algemeen, en hunne leer van het duizendjarig rijk in het bijzonder, voor andersdenkenden te regtvaardigen, en deze bij de voorstanders en geheime aanhangers van den wederdoop meer en meer ingang te doen vinden. De waarde dier werken is voor ons onderwerp van eene verhoogde beteekenis, omdat zij opgesteld zijn door ROTHMANN, den geleerdsten en meest eerlijken woordvoerder der *Munstersche* partij. Het tot werkelijkheid geworden *Chiliasme* toch, is gelijk wij zagen, niet de zuivere uitdrukking dier leer; egoïsme, zinnelijkheid, heerschzucht geven het

eene bijzondere rigting, die het uit zich zelve misschien niet aangenomen zou hebben. Zóó zou het onbillijk zijn ter kenschotsing van het *Chiliasme* gebeurtenissen aan te voeren als het koningschap van JAN VAN LEIDEN of het invoeren der meest grove zinnelijkheid in het op aarde gestichte rijk Gods. ROTHMANN's geschriften bieden ons eenen meer zuiveren en rechtvaardigen maatstaf, bij het beoordeelen der chiliastische verwachtingen, die den fanatieken moed der Wederdoopers zóó lang hebben staande gehouden. Voornamentlijk komen hier in aanmerking „Eyne Restitution edder Eine wedderstellinge rechter und gesunder Christlicher leer, gelovens unde levens uth gades genaden durch de gemeynte CHRISTI tho *Munster* an den Dach gegeven. . . *Munster* 1534 Yn den tienden maendt October geheyten“¹⁾. Voorts: „das Büchlein von der Rache“: „Eyn gantz troestlich bericht van der Wrake unde straffe des Babilonischen gruwels, an alle ware Israeliten und Bundtgenoten CHRISTI hir unde dar vorstroyet, durch de gemeinte CHRISTI tho *Munster*. Anno 1534 yn Decembre“, door BONTERWEK naar een te *Dusseldorf* zich bevindend, waarschijnlijk eenig exemplaar, uitgegeven. Eindelijk: „Van verborgenheit der Schrift desz Rykes CHRISTI unde van dem daghen des Heeren durch de ghemeynte CHRISTI tho *Munster* Im Yare 1535. In der II. Maendt.“ Het eschatologische gedeelte dier geschriften komt hier natuurlijk alleen in aanmerking. Daarvan wensch ik eene korte analyse, voor

¹⁾ Dit werk zelf heb ik niet ter inzage kunnen krijgen. Ik heb mij daarom bediend van het vrij uitvoerige bericht en overzicht door KARI WILHELM BONTERWEK, „Zur Literatur und Geschichte der Wiedertauter besonders in den Rheinlanden,“ meestal in de woorden van het origineel gegeven. ARNOLD deelt allen de eerste Hoofdstukken, niets wat op de *eschatologie* betrekking heeft, mede.

zoo ver het noodig is met de eigen woorden van ROTHMANN, te geven. De oorspronkelijke volgorde kan en moet hierbij behouden worden, omdat de schrijvers zelven vrij nauwkeurig en stelselmatig zijn te werk gegaan. Uit het onderzoek zal blijken, dat SEMISCH door zijne be-
weering dat onder de Chiliasten tijdens de Reformatie geen naam van beteekenis zich opdoet, ROTHMANN met een onverdiend stilzwijgen is voorbij gegaan.

De drie bovengemelde werken zijn allen gedagteekend van na den tijd, toen ROTHMANN nog aan het hoofd der beweging stond. Het nieuwe *Sion* was reeds opgerigt, en nam het grootste deel der gedachten van allen in. Om het Godsrijk, zoo als het op aarde gevestigd was, bewogen zich alle voorstellingen, alle denkbeelden, alle uitzigten. De gruwelen van *Babel*, de anti-christelijke wereld, waren te niet gedaan in het midden der heiligen; de dwaalleer van *Rome* en LUTHER was als zoodanig erkend; de eeuwen heugende misbruiken waren afgeschaft; het oude was voorbij gegaan, alles was nieuw geworden, en door God weder in den eenig waren, normalen toestand teruggebracht. („gerestitueerd“). Aan deze wijze van beschouwing sluit zich de titel der „Restitution“ aan, die een overzicht geeft van de verschillende stukken der christelijke leer, die aldus *gerestitueerd* zijn in het nieuwe *Jeruzalem*¹⁾. In Cap. I. volgt daarop een bewijs uit de geschiedenis van Gods volk, hoe de Almagtige telkens na iederen afval eene *restitutie* heeft laten volgen. De eerste afval was die van ADAM, de tweede die kort vóór den zondvloed. De voornaamste *restituties* daarna werden noodzakelijk gemaakt door *Israël's* afval van de wet van MOZES, en door den spoedigen

¹⁾ „Godt [heft] by uns alsulcke stücke als hyr ynne begreppen synt, sunder alle menschelicke weysheytt gherestituert un̄ up dat alder rechste gesat.“

achteruitgang der Kerk. ISRAEL viel af van de wet; in CHRISTUS gaf God eene *restitutie*. Maar ook deze duurde niet lang en naarmate de herstelling in JEZUS CHRISTUS verhevener was, dan al de vorige, naar die mate was ook de ontrouw grooter, en de val dieper. Deze afval is de laatste; daarna volgt de eeuwige *restitutie aller dingen*, waarvan reeds PETRUS sprak. Alle profeten en Apostelen hebben voorspeld, dat na de verschijning van den Heer en zijnen bloedigen kruisdood, alles achteruitgaan, de kennis verminderen, de liefde verkoelen zal. Het pausdom heeft een bewijs van de waarheid dier voorspelling gegeven. De groote afval begon kort na den tijd der Apostelen ¹⁾. De geleerden naar de wereld, de Paus, de universiteiten hebben de christelijke leer en daardoor ook het leven bedorven. De heilige christenheid is geëindigd met afval van Hem, die haar in het leven geroepen had ²⁾.

Die afval is nu echter ten einde. Met LUTHER is de *restitutie* van CHRISTUS' rijk begonnen, hoewel deze, „helaas, niet verder wil gaan en in zijn eigen trots en vuil blijft liggen“ ³⁾. LUTHER was de man, die het eerst aangewezen heeft, wie de Antichrist was. MELCHIOR HOFFMAN, MATTHIJSSEN en JAN VAN LEIDEN echter hebben eerst het ware licht ontstoken. In *Munster* is het rijk Gods begonnen, en de waarheid op heerlijke wijze inge-

¹⁾ „By der Apostelen tidt [ys], de düsternisse mit dem licht vast yn arbeide unde stryde gewesen, unde hefft sick de Antichristische rotte wedder de schaepken CHRISTI heftich upgerichtet.“

²⁾ „Alsus ys de hillige Christenheit, de durch den othmodigen Christum unde sine slechten ungeleerden Apostelen mit krafftiger Warheit upgericht was, durch der geleerden unde werit wyszen under vundische wyszheit..... mit der tidt all afgevört unde affuellich geworden.“

³⁾ „[LUTHER] blyfft yn siner egener stoltheit und dreck liggen.“

voerd. Aangewezen zal nu worden wat daarbij „gerestitu-eerd“ is.

In dit eerste Hoofdstuk vinden wij: een sterke tegenzin tegen Rome en den Paus ¹⁾ die den afval van CHRISTUS en den gruwel der verwoesting veroorzaakt hebben, — het uitgangspunt van alle reformatorische stroomingen, van welke ook het *Anabaptisme* éene was — voorts het denkbeeld der oprigting van een zuiver Godsrijk; in de derde plaats de vermelding van MELCHIOR HOFFMANN, als een bewijs hoe groot diens aanzien ook in *Munster* was, en eindelijk het nog ontbreken van den uitgedrukten wil om de goddeloozen uit te roeijen, eene zaak, die te bevreedender is, omdat er in *Munster* zelf reeds meermalen sprake van was geweest; hetwelk wel aanduidt, dat, in den beginne ten minste, ROTHMANN zich van die overdrijving heeft vrijgehouden.

In Gods koningrijk dan te *Munster* waren gerestitu-eerd: de Heilige Schrift (cap. 2), het regte inzicht in de Schrift (cap. 2, 3), het juiste verstand van CHRISTUS' menschwording (cap. 4), van de verlossing en verzoening (cap. 5), van de ware leer van Christus (cap. 6), van den doop (cap. 7), van de ware kerk (cap. 8), van de goede werken (cap. 9), van den vrijen wil (cap. 10), van de zonde (cap. 11), van het gemeenschappelijk bezit (cap. 12), van het avondmaal (cap. 13), van het huwelijk (cap. 14, 15, 16), van het rijk van Christus (cap. 17), van de overheid (cap. 18).

Met betrekking tot het *Chiliasme* vinden wij daarin het volgende: Veertienhonderd jaar is de waarheid Gods vervalscht, voornamentlijk door den Paus en zijnen ahang. Noch het Pausdom, noch de Protestantsche kerk

¹⁾ „Want yn dussen ys de rechte affvall geschen und wert by demsulven de rechte gruwel der verwöstunge gevonden.“

is de ware, heilige gemeente Gods. Door des Heeren genade is zij nu te *Munster* hersteld (cap. 8). Vroeger had men, hetgeen tot haar in betrekking stond, niet begrepen, tengevolge van een gebrekkig onderzoek der Heilige Schrift. Wat geschreven stond van het rijk van CHRISTUS op aarde, had men uitgelegd alsof het sloeg op den jongsten dag en het hemelsche rijk van CHRISTUS. Uit *Matth.* XXIV blijkt echter helder en duidelijk, dat CHRISTUS nog eenmaal op aarde verschijnen moet; dat Hij Zijn rijk innemen, Zijne vijanden ombrengen en Zijne vrienden verheerlijken zal.

CHRISTUS is een waarachtig Koning; PILATUS heeft het getuigd en de profeten hebben zijne aardsche heerlijkheid voorspeld, door te zeggen, dat Hij gezet was tot een Koning over *Sion*; dat de heidenen en alle einden der aarde, hem tot een erfdeel waren geschonken. De profetische beloften nu moeten in hare volle kracht en beteekenis worden aangenomen. Tot nog toe echter kan men niet zeggen, dat CHRISTUS Koning is over deze aarde; de magt des duivels is daarvoor nog te groot. Deze heeft CHRISTUS uit Zijn rijk verdreven en is — hoewel zonder regt — vorst dezer wereld geworden. Daarom zal de dag van de vervulling der beloften nog komen. Dan zal de Heer, aan het hoofd zijner „weluitgeruste“ dienaren, den duivel en alle goddeloozen vernietigen en uitroeijen. Dan is het „de dach der wrake.“ De duivel heeft den menschen ingeblazen, dat de „wrake“ eerst bij gelegenheid van den jongsten dag, of wel in de hel volvoerd zou worden, en daarom begrijpen zij niet, dat deze aarde er eenmaal het tooneel van wezen moet. Alles moet worden ééne kudde en één herder; alle schepselen moeten onder éénen koning vrij worden. Gods volk zal de aarde bezitten en CHRISTUS, zijnen Heer, dienen. De

Psalmen, de parabellen van Jezus en de *Apocalypse* bewijzen dit volkomen. Woordelijk moet derhalve opgevat worden, wat de profeten spreken van vergelding en heerlijkheid. Het gaat niet aan, wat de Bijbel „duidelijk“ verzekert, geestelijk en figuurlijk te verklaren.“ In één woord, de Heilige Schrift is vol en meer dan vol van bewijzen daarvoor ¹⁾. — Met een vrij uitgebreid slot, over hetgeen te *Munster* geschied was, en met de belofte, dat binnen kort een ander „traktaat“ volgen zou, waarover de lezers zich met vreugde verwonderen zouden, eindigt dit werk. Tot aan het slot is van verdelging der ongeloovigen, anders dan door CHRISTUS zelf, geene sprake. De bewijsvoering voor de waarde der, in de *restitution* voorgedragene, chiliastische denkbeelden komt nagenoeg hierop neder: Aan den Heer is in de profetische schriften van O. en N. Testament eene luisterrijke, aardse heerschappij beloofd. Aangezien Hij die tot nog toe niet bezit, moet zij Zijn deel nog worden. Over de vraag, hoe en wanneer dit geschieden moet, laat de *restitution* zich nog niet uit.

Wat in de *Restitution* nog slechts aangestipt was, wordt nader ontwikkeld in het „boekje over de wraak“, dat zich daaraan, zooals reeds de eerste regels aanduiden, naauw aansluit. Het is gerigt aan „alle waarachtige Israeliten en bondgenooten in CHRISTUS JEZUS“, en gerigt tegen allen, die deelhebben aan den Babylonischen gruwel, waardoor in het bijzonder *Rome* en in meer algemeenen zin de onregtvaardigen en goddeloozen, d. i. alle niet-Wedersdoopers, worden bedoeld. De lezers worden in de inleiding gewezen op het wonderbare licht der genade Gods, dat, in *Munster* opgegaan, alleen door hen, die het met eigen oogen zien, gewaardeerd, en niet met „inkt en papier beschreven kan worden.“ Reeds was een geschrift

¹⁾ „Summa de heele Schrift ys vol unde vul dar van.“

daarover „van verborgenheid“ enz. onder handen genomen, maar op last des Heeren moest met dat over de „Wrake“ meer spoed worden gemaakt. Aanleiding daartoe was de vrees, dat vele broeders, uit onbekendheid met den stand der zaken in *Munster*, zich ditmaal aan de heerlijkheid van CHRISTUS zouden ergeren, even als de Joden zich eens aan zijn krais geërgerd hadden. Een ieder wordt derhalve aangemaand, om vlijtig datgene na te gaan, wat geschreven zal worden over de straf, die den vreesachtigen en goddeloozen te wachten staat. Want dat de „Babylonische gevangenschap en de tyrannie der goddeloozen gewroken en niet alleen met enkele, maar met dubbele maat vergolden zullen worden, leert het Oude, zoowel als het Nieuwe Testament te duidelijk, dan dat het noodig zou wezen, dit nog opzettelijk aan te wijzen. Daarom zal alleen aangetoond worden, dat de tijd der wraak gekomen is, en beschreven worden, hoe zij volbragt zal worden. Twee deelen dus: „Van der tijdt der Wrake“ en „wo de Wrake geschehen sall.“ — In het eerste deel wordt, met blijkbaeren terugslag op de *Restitution*, gezegd, dat, gelijk er een tijd van afval geweest is, er zóó ook een tijd van wraak en herstel komen moet. Niets hebben CHRISTUS en de profeten den Joden zóó zeer verweten, als de verwaarloozing der hun geschonkene *restitutie* in CHRISTUS. Te meer past het den Christen derhalve opmerkzaam te zijn, nu een dergelijke tijd ook voor hem is aangebroken. Dat zulks nu het geval is, blijkt uit de teekenen des tijds, door CHRISTUS aangegeven: Matth. XXIV: 15, en door PAULUS I Thess. II: 3. De gruwel der verwoesting, de mensch der zonde, het kind des verderfs zijn gekomen. Van den Apostolischen tijd af, hebben zij zich tegen het rijk van CHRISTUS verzet. Vraagt men, waarom Gods wraak niet eerder gekomen, en het

juist nu haar tijd is, het antwoord ligt eensdeels in Gods vrijmagtige beschikking, anderdeels in zijne „lankmoedigheid“, die niet dadelijk den zondaar heeft willen straffen, maar eerst den „tuchtmeester van zijn vaderlijk bestuur, den Heiligen Geest“ heeft gezonden. Ook deze evenwel heeft den mensch niet kunnen wederhouden van met leugens en onwaarheden de kracht en de heerlijkheid van den duivel te aanbidden ¹⁾. Derhalve zal CHRISTUS nu eindelijk in volle magt verschijnen, en Zijn rijk innemen, zoodra de afval voleindigd en de mate der boosheid vervuld zullen zijn. Met lankmoedig geduld heeft God alles gedragen; nu evenwel zal hij ELIA op aarde zenden — gelijk voorspeld is — om de valsche profeten om te brengen, en alle ongeloovigen te dooden. Dan zal eene volkomene, verschrikkelijke vergelding plaats grijpen ²⁾, en God zich wreken op Zijne vijanden. Wie Gods dienaar zijn wil, ruste zich toe met denzelfden zin en moed, en handele gelijk God wil, dat gehandeld zal worden. Daarbij mag voorts geen uitstel geduld worden, nu is de tijd; alle medebroeders getuigen het, en de Heilige Schrift bewijst het. Het nieuwe *Sion*, waar Gods oordeel begonnen is, is een beeld van de geheele wereld, waarover dat oordeel zonder dralen zal voltrokken worden. ³⁾

Ten einde dit nu verder op onomstootelijke wijze aan te toonen, wordt een nieuw bewijs uit de geschiedenis van Israël bijgebracht. Als onwedersprekelijke waarheid wordt op den voorgrond gesteld, dat de lotgevallen, aan

¹⁾ „Sich te laten gelusten mit loegenen en falscheiden der Düvels kraft unde herlicheit anthobeden.“

²⁾ „De gerechten [sullen] den ungerechten weder thometen, als en van denzelven gemeten ys worden . . . yn geliker ya dubbelder maten.“

³⁾ „Nu even [ys] de tyt vorhanden, by ons yn den belde allrede begunnen, overste (maar) yn den weszen der gansen werlt sunder soemen aenstaende und vorhanden.“

het „vleeschelijke“ Israël wedervaren, eene voorafschaduw-
 wing van de lotgevallen der kerk tot aan het einde der
 wereld zijn, en dat de voorspellingen der profeten ten
 tijde van CHRISTUS nog niet in al haren luister en in
 hare volle beteekenis zijn vervuld. Zóó weten wij, dat
 MOZES een type was van CHRISTUS. Gelijk hij de Isra-
 ëliten uit de Egyptische slavernij, zóó verloste CHRISTUS
 het geestelijke ISRAËL uit de slavernij der zonde. IS-
 RAËL viel af van de door MOZES gegevene wet, en werd
 gestraft met de Babylonische gevangenschap, die zeventig
 jaar duurde, en heenvijst op die andere gevangenschap,
 die over de Christenen gekomen is, omdat zij CHRISTUS,
 hunnen MOZES, hebben verloochend. Hoe lang zal de
 verdrukking der Christenheid echter duren? Naar welke
 maat zijn de *zeventig* jaren van verdrukking, die over
 haar gekomen zijn, te meten? Gods woord geeft ons weder
 hier het antwoord. Ook de Babylonische gevangenschap
 der Joden heeft hare antitype gehad. Toen het volk, van
 God afvallig geworden, alleen den valschen profeten het
 oor leende, voorspelde ELIA eenen hongersnood van *drie en
 een half* jaar, op zijne beurt voorafschaduwing der *zeventig*
 jaren van gevangenis in *Babylon*. Derhalve: de Babylonische
 gevangenschap heeft ¹⁾ twintig maal langer geduurd dan de
 straf tijdens ELIA; dus moet de tijd des afvals van CHRISTUS
 ook twintig maal langer dan de Babylonische gevangenschap
 zijn. Deze berekening geeft hier voor *veertien honderd* jaren.
 Van waar het tijdstip, waarop die *veertien honderd* jaar
 begonnen zijn, te rekenen is, bleek uit de restitutie.
 Tijdens de Apostelen worstelde de duisternis reeds met
 het licht, en veilig kan men stellen, dat *honderd* jaar na de

¹⁾ „De Babylonische gevekenisse ist XX maal lengher, dan de straf
 by HELIAS tyden... also is de gevekenisse des afvals van CHRISTO...
 noch XX maal lengher dan de Babylonische geweest.“

hemelvaart van CHRISTUS, de Christelijke Babylonische gevangenschap haar begin genomen heeft.

Zóó is dan de tijd dáár ¹⁾. Reeds vangen de goddeloozen aan „verschrikt te worden;“ iedereen erkent, dat de waarheid met geweld onderdrukt wordt, dat de gruwel der verwoesting gezeten is in de heilige stad. — Den geloovigen betaamt het, gereed te zijn om werktuigen Gods te worden, ten dage, dat Hij roept ²⁾. Toch, hoewel het oordeel over de goddeloozen nadert, het uur van den aanval heeft nog niet geslagen. Eerst moet God van den hemel een zeker teeken geven, maar dan mag ook niemand langer talmen. Wanneer toch de feiten zullen spreken, zullen vele ongeloovigen zich bekeeren, „maar hun zal God alsdan geen dank weten.“

Na aldus den tijd der wrake vastgesteld te hebben, gaat het „tractaat„ over, tot het aangeven der wijze, waarop zij volvoerd zal worden. Ook hieromtrent geeft de Schrift berigt. Dat de wraak gewis komen zal, betuigt *Jeremia XXX: 18—24, XXXI: 1*. Bijzonder gewigt wordt nog afzonderlijk gelegd op vs. 24: „In het laatst der dagen zult gij dit verstaan.“ Hoe de wraak geschieden zal, duidt dezelfde profeet aan met de woorden ³⁾: „Het zal te dien dage geschieden, zegt de Heer der heerscharen, dat Ik mijn juk van uwen hals verbreken en uwe banden verscheuren zal, en vreemden zullen zich niet meer van hem doen dienen. Maar zij zullen dienen den Heer, hunnen God, en hunnen koning DAVID, dien ik hun verwekken zal.“ Dit alles is nu geschied. De Heer heeft

¹⁾ „So loept alle handel so, dat wy moten bekenen dat de tyt der wrake hyr is.“

²⁾ „So werden wy doch desulve niet angripen.“

³⁾ JEREM. XXX: 3.

zijn volk eenen DAVID verwekt, „dien zij naast God dienen moeten. Die hertog en vorst is reeds verschenen en heeft den troon van DAVID ingenomen“ ¹⁾, Wel weten de schrijvers van de *Wrake*, dat tot huu tijd door den DAVID der profetie CHRISTUS verstaan is, maar dit gevoelen berust volgens hen op eene vergissing. Niet DAVID, maar SALOMO, de vredevorst, is een type van CHRISTUS. En gelijk DAVID, figuurlijk ²⁾, met wraak en straf aan SALOMO een vreedzaam rijk heeft bereid, en datgene verzameld heeft, wat noodig was tot den bouw van den heerlijken tempel Gods, en daarna de „vredelievende“ ³⁾ SALOMO in vrede en heerlijkheid heeft geregeerd en den tempel heeft gebouwd; evenzoo zal ook, voordat de regte SALOMO-CHRISTUS verschijnt, God voor zijn volk een DAVID verwekken, die het rijk bereiden zal voor CHRISTUS. Daarom heeft de Heer zelf ook gezegd: „Mijn rijk is niet van deze wereld.“ Hij regeert derhalve niet in deze wereld, integendeel hij lijdt, en lijden is geen regeren. Eerst dan zal Hij, gelijk voorspeld is over deze aarde, kunnen heerschen, „wanneer alle ongerechtigheid door den regtvaardigen DAVID van de aarde is uitgeroeid,“ en de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, waarop gerechtigheid wonen zullen gekomen, zijn. Die beloofde DAVID, voorlooper der parousie, is nu verschenen; ieder kent hem als zoodanig, terwijl hij te voren, even als DAVID, slechts een veracht bedrijf uitoefende. En is hij dan

1) „Dem se naest Godt denen solden De Hertoch unde Furste ist schon herover getreden und in dat Ryck DAVID gesath.“ Men houde in het oog, dat de *Wrake* in December geschreven, en JAN VAN LEIDEN reeds in Augustus tot koning gezalfd was. De nieuwe vorst wordt hier derhalve, niet zonder vernuft, uit de Schrift, gelegitimeerd.

2) „In dem belde.“

3) „Wanner de ungerechticheit is van der erden durch den gerechten DAVID uithgeraddeth.“

nu door God als DAVID gezonden, wie kan er aan twijfelen, of hij moet het ambt van DAVID, in den volsten zin des woords, uitoefenen ¹⁾?

Ook over de bepaalde uitoefening der wraak geeft JEREMIA berigt ²⁾. Het volk Gods zal DAVID dienen, als de van God ingestelde overheid. Daarna zal de Heer Zijnen toorn uitstorten op het hoofd der goddeloozen, en Hij zal niet ophouden, totdat Hij volbragt heeft, al wat Zijn wil is; God zal de goddeloozen angstig maken en hun hunne magt ontnemen. De hand DAVID's zal Hij versterken; zijnen vingers zal Hij den strijd leeren; Hij zal Zijn volk ijzeren klauwen geven en ijzeren hoeven, ploegijzers en houweelen zullen ze tot spiesen en zwaarden slaan ³⁾; eenen hoofdman zullen ze kiezen, de banier doen wapperen en de bazuin doen weêrklinken. Zij zullen *Babylon* vergelden, al wat het voorheen misdreven heeft; ja dubbel zal die vergelding zijn. Dit is de raadslag Gods, dien Hij tegen *Babylon* en de gansche aarde besloten heeft, en alzoo zal Zijne hand uitgestrekt worden tegen alle Heidenen, want indien de Heer iets voorneemt, wie zal het verbreken? en wanneer Hij Zijne hand uitstrekt, wie zal haar afweeren? Van het Noorden zal een rook opstijgen, dien niemand zal kunnen verdragen. Geene verontschuldiging of genoegdoening, door de ongeloovigen gebragt, zal kunnen baten ⁴⁾. Hunne magt wordt ver-

⁴⁾ „De vorhen under uns by den deneren des Evangelie ein schoettelwasscher gewesen ys wo DAVID ein schapherde..... So nu DAVID under den volcke Gades erweekt ys, we twivelt dan dar an, dat ampt DAVID moete in synē swange gaen?“

⁵⁾ JEREM. XXX: 18.

⁶⁾ Met beroep op MICHA (IV: 13) en JOËL (III: 40).

¹⁾ „Wat sollen dan de Legaten der heiden voer genoechdoinge mogen bybrengen?“

nietigd, maar *Sion*, wijkplaats der armen, zal door God bevestigd en versterkt worden.

Wanneer *Babylon* alsdan gestraft zal zijn, en de straf voorbij is, zal alles ééne kudde en één Herder worden. Als uit éénen mond zal de geheele aarde Gods lof verkondigen. De volheid der Heidenen en geheel Israël zullen zalig worden. Hemel en aarde zullen verbranden, en de elementen zullen „kraken,“ om plaats te maken voor den nieuwen hemel en de nieuwe aarde. Vrode zal heerschen over de geheele wereld; vrij gemaakt zullen worden tot de heerlijkheid der kinderen Gods, alle creaturen, die nu nog der ijdelheid onderworpen zijn, en „met zuchten en kermen ijdel geweld moeten dulden.“ In vrede plant ieder met dankbaar hart zijnen wijnstok; de kleine kinderen gaan om met de wilde dieren; leeuwen en wolf weiden te zamen met het lam; goud, zilver en edelgesteenten dienen niet langer tot on-dankbare ijdelheid, maar tot de heerlijkheid der kinderen Gods; de zachtmoedige beërven, volgens CHRISTUS' belofte, het geheele aardrijk.

Zulk eene vergoeding, zoodanig eene kroon is *hun* weggelegd, die voor Gods eer dapper strijden zullen, nu de tijd der *wraak* gekomen is, en God den beloofden DAVID heeft verwekt. Het boek eindigt daarom met eene vermaning aan alle lezers, om zich uitte rusten tot den strijd, niet langer deemoedig te lijden als de Apostelen, maar DAVID's harnas aan te gorden, goed, vrouw, kind en eigen leven te verloochenen, de goddeloozen te verdelen en zich te verzamelen om de banier Gods. „Voorwaar,“ roept de schrijver aan het slot zijnen lezers toe: „Wat zij u gedaan hebben, moogt gij hun wederom doen; maakt u geene zonde, uit wat geene zonde is, weest niet wijzer dan God in Zijn woord zelf is! God, de Heer der heerscharen ruste u toe en zijn geheel Israël, tot

Zijne eer en de vermeerdering Zijns rijks! Amen."

Aan de *Restitution* voegt het „het boek der wraak“ eenige karakteristieke momenten toe. In het eerste was van een DAVID, die CHRISTUS in Zijn rijk vóóraf zou gaan, nog geene sprake. In den tijd tusschen het verschijnen van beide schriften, werd JAN VAN LEIDEN tot koning gezalft, en onder den indruk dier gebeurtenis veranderen de chiliaristische voorstellingen der *Munstersche* predikanten dadelijk. Bij hunne groote bijbelkennis viel het hun tevens niet moeilijk, plaatsen aan te halen, die schijnbaar het bewijs inhielden voor deze nieuwe toevoeging aan de som van Gods raadsbesluiten. Ook de wraak, eerst door CHRISTUS uit te oefenen, wordt hier aan Zijnen voorganger, den koning van *Sion*, opgedragen. Het uitroeijen der goddeloozen wordt een lievelingsdenkbeeld, en de schrijvers ontzien zich niet, ten einde dergelijke gezindheid ook bij anderen op te wekken, gebruik te maken van een der laagste drijfveeren: het werken op de wraakzucht hunner lezers.

Op „das Buchlein von der Rache“ volgde den 9^{en} Februari 1535 het beloofde „Van verborgenheit der Schrift desz Rykes CHRISTI unde van dem daghe des Heeren.“ Dit werk bestaat behalve uit eene voorrede, uit dertien hoofdstukken meest aan de behandeling der eschatologische vraagstukken gewijd en eene uitlegging van Psalm LXVIII. In de voorrede wordt melding gemaakt van de beide vroeger uitgegevene geschriften ¹⁾. Tevens wordt weder voor later een

¹⁾ „Derhalve hebben wy yn der Restitution, van dem Ryke CHRISTI wyder tho schriuen, belavet, dan wy menden dar van wider tho wettē, weer allcine noch vorhanden gewest. Darna in dem bericht vader wrake, dar hebben wy den regten Tittel gesehen, unde belavet wy wolden mit Gades hulpe op ein koert van Verborgenheit der schrift des Rykes CHRISTI und van dem dage des Heren wat sunderlinges an den daeh geven.“

nieuw werk beloofd ¹⁾). De lezers moeten zich echter voors- hands met het bijgaande tevreden stellen.

Daarna handelt Cap. I over de verborgenheid der Heilige Schrift ²⁾); Cap. II over den juisten sleutel tot regt verstand der Schrift; Cap. III over de Schrift als getuigenis van CHRISTUS ³⁾); Cap. IV over het ware geloof en de ware kennis van CHRISTUS; Cap. V over de wijze, waarop God in den beginne alle dingen in CHRISTUS geschapen en geordend heeft; Cap. VI over de beelden en de waarheid der Schrift; Cap. VII over de voleinding der wereld; Cap. VIII over de vervulling der Heilige Schrift op aarde ⁴⁾); Cap. IX over de uitlegging der Schrift ⁵⁾); Cap. X over de voleinding dezer wereld; Cap. XI over de tijd der *restitutie*; Cap. XII over den dag des Heeren; Cap. XIII over het rijk van CHRISTUS en de derde wereld.

Voor ons onderwerp komen meer bijzonder in aanmerking Cap. VII, VIII, Cap. X- XIII.

Daaruit deelen wij het volgende mede:

Geene tijd noch handeling is in de Schrift zóó duidelijk aangewezcn, en wordt zóó menigvuldig beschreven, als die van den jongsten dag en de voleinding der wereld. Nogtans is sinds den tijd der Apostelen de onachtzaamheid der menschen zóó groot geweest, dat niemand der tegenwoordige schrijvers van die zaken iets meer af weet. Diegenen,

¹⁾ „Wilt de Heer, zo werden wy hyr namals hoger wiszheit spreken unde dē vullenkömnen.“

²⁾ „De schrift ys gelick eyne schreine edder kasten, dar ynne de schatte der erkentnisse Gades unde CHRISTI verborgen und verslatten synt.“

³⁾ „De hillige schrift ys eygentlick eyne getuchnisse van CHRISTO, und van dem wat Godt mit em, dorch em, und ym em, tho werden und tho gescheyne van anfangē geschapen, und verordent hefft.“

⁴⁾ „Dat alle schrift hyr up erden sal und moth vullenbracht werden.“

⁵⁾ „Vom geystlickē Verstande der schrift, und van dem datt men de schrift mit figuren der Rethoriken utleggen wil.“

die vroeger zich in deze zaak aan de H. Schrift gehouden hebben, zijn, met name de Chiliasten, zóó IRENAEUS, TERTULLIANUS, LACTANTIUS, e. a. voor kettters uitgemaakt. Door onvermoeid hen, die getuigenis van de waarheid aflegden, te dooden, is het der „Romeinsche en Babylonische kerk“ gelukt, om de regtvaardigen eindelijk tot zwijgen te brengen.

In allen nood is het der heiligen vreugde, hoop en troost geweest, dat zij hebben verwacht de eindelijke overwinning van den leeuw uit JUDA's stam. Zij wisten, dat alsdan hun kroon en hun loon hun niet onthouden zouden worden. Te levendiger moet nu die hoop worden, nu de laatste tijden aanstaande zijn, en de schriften der profeten op heerlijke wijze zullen vervuld worden. Van dit laatste overtuigd te zijn, is voor ieder christen van het hoogste belang. „Een ieder neme derhalve waar, en zie toe; hij proeve met vlijt en oordeele met het juiste oordeel.“

Twee dwalingen moeten daartoe allereerst uit den weg geruimd worden. De eerste dwaling is deze, dat velen meenen, dat waar de Schrift spreekt van de heerlijke overwinning van het Lam, van den Leeuw uit JUDA en van de regtvaardigen, zulks geestelijk moet worden verstaan, zoodat die overwinning niet hier op aarde, maar in den hemel behaald zal worden. Daarbij komt de tweede dwaling. Is namentlijk de letter der Schrift te duidelijk, om haar zóó te kunnen verdraaijen, zoo schuiven velen, hetgeen zij niet willen aannemen, op het Grieksche of Hebreeuwsehe taaleigen, of wel, zij spreken van *Hyperbole*, *Metathesis* en *Alloosis*. Tegen deze twee hinderpalen, die het regt verstand der Schrift in den weg staan wordt daarop in Cap. VIII en IX gewaarschuwd. — Cap. VIII wederlegt de eerste dwaling. De Papisten en ook andere geleerden verstaan de belofte, aangaande het rijk van CHRIS-

rus, in dien zin, dat dit rijk na de opstanding, in den hemel zal gevestigd worden. Op zulk eene verklaring moeten krachtig en luid ~~neen~~ antwoorden. Wat in den hemel geschieden zal, heeft geen oog gezien, geen oor gehoord en is in het hart des menschen niet opgeklimmen (I Cor. II: 9). Geen mensch zou kunnen uitspreken of begrijpen, wat dáár omgaat; zoo is er dan ook geene Schrift gegeven, die daarover handelt. Het tegenovergestelde bewijzen eene menigte plaatsen, als Luc. XXI: 32, waar de Heer zelf zegt: dit geslacht zal geenszins voorbijgaan, totdat alles zal geschied zijn; *Hand.* III: 19 waar PETRUS spreekt van tijden der verkwikking, die nog op aarde voor Gods volk zullen aanbreken; *Hand.* XV: 26, *MATTH.* XXIV, *LUC.* XXI: 34, *I PETR.* III, *I Cor.* I: 8, *DAN.* VII: 27, *MATTH.* XIX: 28, *MAL.* IV: 1—4, *LUC.* XII: 32. Dit alles toont aan, dat deze aarde nog eenmaal het schouwtooneel van Gods heerlijkheid zijn moet, en zij, die de zaak anders opvatten, verduisteren de Schrift met hunne schoonsprekende maar leugenachtige *Rhetoriek*. In den laatsten tijd zijn er velen geweest, die dit weder hebben beproefd, maar er is niets, dat hunne meening regtvaardigt.

Wij komen thans tot de ontvouwing der chiliastische denkbeelden in Cap. X—XIII. Er zijn „drie hoofdwerelden“¹⁾. De eerste is tijdens den zondvloed in water ondergegaan. De tweede, nog tegenwoordig, moet door het vuur gereinigd worden. De derde is de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, op welke gerechtigheid wonen zal. Deze drie werelden zijn „afgebeeld“²⁾ in de drie afdeelingen van den tabernakel, terwijl ook ieder der drie werelden weder in drie deelen gesplitst kan worden, hetwelk weder

¹⁾ »Dryerley principael werlden.»

²⁾ »Aff geconterfeytet und aff gemalet.»

met de drievondige verdeeling van den tabernakel overeenkomt. Alleen over de eerste onderscheiding, niet over de onderverdeelingen, zal gesproken worden.

Het eerste deel van den tabernakel was de voorhof, welken men binnentrad door een voorhang, aan 60 zuilen met koperen voet en zilveren kapiteel opgehangen. Zóó treedt men ook den voorhof, die naar het waarachtige leven en de gemeenschap der heiligen geleidt in door den voorhang van Gods woord, door Apostelen en profeten gedragen. Maar de voorhof is niet slechts eene afbeelding van wat met den enkelen mensch voorvalt; hij is ook van toepassing te maken op de eerste wereld, die van ADAM tot NOACH geduurd heeft. Gelijk de voorhof het heilige nog niet is, zóó bezaten ook die eerste menschengeslachten wet en Evangelie nog niet. Daarom spreekt PETRUS van een vaster profetisch woord en maakt PAULUS melding van zaken „te voren niet geopenbaard.“ Voorts stond in den voorhof het koperen waschvat; niemand mogt het heilige, intreden vóórdát hij daarin zijne voeten had gewasschen. Desgelijks wiesch CHRISTUS de voeten zijner jongeren, voordat hij hen in de volkomenheid van Zijn rijk opnam. Desgelijks heeft God de ongerechtigheid der geheele wereld in het water van den zondvloed gewasschen, en alleen de regtvaardigen laten overblijven, die waardig waren om tot de tweede wereld te worden toegelaten.

Deze tweede wereld is afgebeeld in het heilige; want daarin heeft God Zijnen genadigen wil door MOZES en de profeten bekend gemaakt. Daarenboven heeft Hij Zijnen Zoon gezonden, opdat niets van al wat tot het heilige behoort, verborgen zou blijven. De derde wereld nu is afgespiegeld in het heilige der heiligen. Kon niemand in de tweede wereld komen dan na gewasschen te zijn door

het water van den zondvloed, zoo zal niemand der derde wereld deelachtig worden, die niet gelouterd is door het vuur, waarmede de tweede zal gereinigd worden. En was het waschvat een type van den zondvloed; het rookwerk vóór het heilige der heiligen ontstoken, wijst op dien wereldbrand. — Duidelijk is het einde van de tweede wereld in vuur trouwens aangeduid en beschreven 2 PETR. III. Wie aandachtig dit Hoofdstuk overleest, kan zich van de waarheid van al het gezegde overtuigen.

God, die „alle dingen met orde en wijsheid verrigt,“ heeft niet gewild, dat zóó groote gebeurtenissen zonder eenige voorbereiding zouden intreden. „Daarom ontwerpt de Heer te voren, wat aanstaande is, en rust Hij, ten tijde van het eerste, het tweede toe.“ Daarom heeft Hij, zicnde dat de boosheid der menschen in de eerste wereld een beletsel zijn zou, om hen in de tweede toe te laten, hun te voren NOACH, den prediker der gerechtigheid verwekt. De wereld heeft op hem echter geen acht geslagen, en is omgekomen, als regtvaardige straf voor hare zonden. De geloovigen alleen heeft het water niet gedeerd. Een soortgelijke zifting staat ook de tweede wereld te wachten, ditmaal door het vuur. En het zal niet gemakkelijk zijn, daaraan te ontkomen, want indien de regtvaardige nauwelijks zalig wordt, waar zal de goddelooze en zondaar verschijnen ¹⁾? Alleen een rein en vlekkeloos volk, in wit gewaad ²⁾ gekleed, kan het Lam volgen in Zijn koningrijk.

Aan het einde dezer wereld dan, zal CHRISTUS verschijnen, om te oordeelen en een iegelijk te vergelden naar zijne werken. Maar eerst moet de mensch der zonde ³⁾ geopenbaard zijn, en zijne heerschappij van hem

¹⁾ 1 PETR. IV : 18.

²⁾ Apoc. VII : 9.

³⁾ 1 Thess. IV.

genomen wezen, het Evangelie gepredikt worden tot eene getuigenis aan alle volken en de gevallen troon van DAVID weder worden opgericht. Dit alles is nu geschied, gelijk PETRUS zelf ons duidelijk maakt, waar hij zegt: „God heeft alzoo vervuld, hetgeen hij door den mond van al zijne profeten te voren verkondigd had, dat de CHRISTUS lijden zoude. Betert u dan, en bekeert u, opdat uwe zonden mogen uitgewischt worden, wanneer de tijden der verkoeling gekomen zijn van het aangezicht des Heeren, en hij gezonden zal hebben JESUS CHRISTUS, die u te voren gepredikt is, welken de hemel moet ontvangen tot de tijden der wederoprigting aller dingen, die GOD gesproken heeft door den mond van Zijne heilige profeten van ouds af¹⁾). PETRUS onderscheidt derhalve, na de hemelvaart van CHRISTUS, drie tijden: 1° de tijden van verdrukking, die de „verkoeling voorafgaan, 2° de tijden der wederoprigting, 3° de eeuwige toekomst. Zorgvuldiglijk moet men toezien, wat van deze drie tijdperken in de Heilige Schrift geschreven staat, niet onderling te verwarren²⁾) Het eerste tijdperk zal duren totdat de mate der boosheid vervuld en de mensch der zonde verschenen is; in het tweede zal de gruwel der verwoesting in de heilige stad gezien, alle onregtvaardige magt en geweld verdelgd, de troon van DAVID weder opgericht worden. Een vernietigingsoorlog tegen de goddeloozen zal gevoerd worden. CHRISTUS beval PETRUS, het zwaard in de scheede te steken, niet, het weg te werpen. De tweede wereld is „twierley“, eerst lijden en afval, daarna vergelding en wederherstelling. Dit laatste „zijn de tijden, die nu begonnen zijn.“ Want heeft de afval reeds spoedig na den dood der Apos-

¹⁾ *Hand.* III: 48—22.

²⁾ Z66, meldt de Schrijver, handelde PERUS, toen hij het zwaard, voordat het tijd was, uit de scheede wilde trekken. Eerst nu mag dit geschieden.

telen zijn begin genomen, het is ook duidelijk, dat nu allcrwege verzet zich toont tegen het antichristelijke *Babylon*. Hoe de *restitutie* geschieden zal, leeren alle profeten en in het bijzonder de *Apocalypse*, EZRA en de parabelen van CHRISTUS. Alles wat in de Schrift daaromtrent vermeld staat, op te geven, zou te uitvoerig zijn; daarom in één woord: „alle planten, die de hemelsche Vader niet geplant heeft, zullen uitgeroeid worden ¹⁾; de Babylonische gevangenis zal omkeeren en alle waarheid en gerechtigheid Gods worden opgebouwd; de vijanden van CHRISTUS tot een voetbank zijner voeten gemaakt, en de dood zelf overwonnen worden ²⁾. Zóó grijpen dan ten tijde der *restitutie* twee zaken plaats; de ware gerechtigheid wordt namentlijk opgebouwd — daarom zijn het tijden der *restitutie* — en de ongerechtigheid wordt afge-maaid — daarom noemt CHRISTUS het tijden van den oogst.“

Op de *restitutie*, die nu genoeg beschreven is, volgt de dag des Heeren. „Deze dag is het eenige einde der wereld, waarin alles door het vuur gelouterd, beproefd en vernieuwd zal worden.“ PAULUS spreekt van dit vuur 1 COR. III: 13. Op dien dag krijgen alle regtvaardigen hun loon en worden alle goddeloozen naar regt en billijkheid gestraft. In den vollen glans Zijner heerlijkheid verschijnt dan CHRISTUS, de eersteling dergenen, die opstaan. Plotseling zal zijne komst zijn, onvoorzien, gelijk die van den dief in de nacht, maar voorafgegaan door ontzaggelijke teekenen en gruwelijke beroeringen ³⁾. Wanneer de dag des Heeren komt, weet God alleen.

¹⁾ Met beroep op MATH. XV: 13.

²⁾ Verscheidene plaatsen worden hierbij ten bewijze aangehaald uit JESAJA, JEREMIA, de XII kleine profeten, de *Apocalypse*, EZRA en de parabelen.

³⁾ LUC. XXI.

De dag des Heeren is het begin der derde wereld, van het volkomen rijk van CHRISTUS. Hiervan is de geheele Heilige Schrift vol; overal lezen wij, dat CHRISTUS koning van een heerlijk rijk hier op aarde zijn zal. Niettemin zijn er twee grove dwalingen onder de menschen in omloop, die, voordat men alles wèl doorzien kan, uit den weg moeten worden geruimd.

De eerste dwaling is die der Joden. Deze ontkennen, dat de CHRISTUS reeds eenmaal op aarde zou verschenen zijn. De aan het kruis gestorvene is volgens hen de ware, beloofde, door God gezalfde CHRISTUS niet. De profetie, aangaande de aan den Heer toekomende heerlijkheid en magt, zou, indien de Messias verschenen ware, vervuld moeten zijn. Dus is Hij naar hunne meening nog niet geboren. „Deze arme blinde lieden“ begrijpen niet, dat CHRISTUS eerst door lijden tot die heerlijkheid komen kon, dat Hij de zonden van zijn volk met den smadelijksten kruisdood wegnemen, en den doornigen weg der gerechtigheid met eigen voet afleggen moest. Het kruis is hun eene ergernis en een steen des aanstoots geworden. Zij hebben CHRISTUS verworpen, omdat Hij niet als koning kwam en zullen daarom, wanneer Hij als koning komt, ook aan Zijn rijk geen deel hebben. Voor het overige hebben de Joden gelijk, in zooverre CHRISTUS, volgens de beloften der profeten, Zijn rijk nog op aarde vestigen zal; dit zal echter niet in de tegenwoordige wereld geschieden, maar in die wereld, waarvan de Heer tot PILATUS gesproken heeft.

De tweede dwaling is die van de „Papisten en andere naamchristenen“¹⁾. Zooals de Joden zich geërgerd hebben aan het kruis van CHRISTUS, zóó stooten dezen zich aan

¹⁾ „Papisten und de anderen vermeynten Christen.“

Zijne heerlijkheid. „Zij willen namentlijk niet, dat CHRISTUS' rijk anders op aarde zich openbare, dan geestelijk, dat is in den mensch. Gelijk reeds aangewezen is, leggen zij de beloften der profeten geestelijk uit. CHRISTUS heeft volgens hen op aarde geheerscht, en heerscht van dien tijd op geene andere wijze dan vroeger. Eerst in den hemel zal hij in volle heerlijkheid koning zijn 1).“

Deze dwaling wordt op dezelfde wijze als in Cap. VIII wederlegd, waarna eene uiteenzetting volgt van wat wij onder het rijk van CHRISTUS dan wel te verstaan hebben.

Dat rijk dan is, in de eerste plaats, niet van deze wereld. Eerst in de derde wereld zal de ware SALOMO in eeuwige wijsheid, vrede en magt verschijnen. Tot PILATUS antwoordde JEZUS op de vraag, of Hij een Koning was: „Gij zegt het,“ en elders: „Mijn koninkrijk is niet van deze wereld.“ Eerst in de wereld, die op de tegenwoordige, tweede wereld volgt, zal het koninkrijk van CHRISTUS tot stand komen 2).

Voorts is het een rijk van vrijheid voor alle creaturen; van vrede over de geheele aarde, zoodat geen volk tegen een ander het zwaard trekt; van kennis, want allen zijn

1) „Dusse willen nicht, dat Christus Ryke anders solle up Erden thogaen, dan geystlick, dat is inwendich, dat wy in den Hertzen geystlick alle unrechte Gewalt, Duvel, Sunde, Doit und Helle verachten und avertinnen koennen, und darua, wo baven gesacht is leggen se de beloofften der Profeten geystlicke uth, und willen dan Christus hebbe geherschet unde syn Ryke up erden gehat, van sinen lyden an, dan alle geystlike, unde he en werde ock up erden geyn ander Ryke hebben, dat anders thogae, dan under dr cruce, Dan in dem Hemmel, dar sal he aller erst in herliker groitmechticheyt koeninek zyn.“

2) In deze wereld, »besz an de erscheininge siner (van CHRISTUS) wederkumst, duert sin lyden, und he wert den hemmel inholden, bezz dat de Restitution gescheen is,..... desgeliken PAUL. II TIMO. III, dar vermaent he TIMOTHEUM durch de thokumst, und durch dat Ryke dan de beyden horen tho hope..... Alsus gehört dat Ryke CHRISTI nicht in dusse werlt, sunder in de anstaende und de derde werlt.“

van God gelcerd en verstaan de heilige Schrift zonder eenige moeite; van vernieuwing en van gelijkheid.

Is het rijk van CHRISTUS niet van deze wereld, daarmede is nog niet gezegd, dat het geen aardch rijk zou zijn. JEZUS zelf heeft het tegendeel bewezen, zeggende, dat Hij van de vrucht des wijstoks niet drinken zou, totdat Hij die nieuw zou drinken in het koningrijk Gods. In de *derde* wereld, op de vernieuwde aarde alleen kan dit geschieden. Het rijk van CHRISTUS is derhalve ook aardch.

Hiermede eindigt het werk, na eerst eene opwekking tot de lezers gerigt te hebben, waarin het volgende nog opmerkenswaardig is. CHRISTUS verschijnt eerst, wanneer alle dingen gerestitueerd zijn, en al Zijne vijanden tot voetbank Zijner voeten gesteld zijn. Dit is de reden, waarom de Christenen nu het zwaard hebben te trekken. En voorts CHRISTUS-SALOMO verschijnt niet, voordat zijn troon en de tempel hem door den beloofden DAVID bereid zijn. Deze nu is gekomen en zal den mensch der zonde ombrengen, DAVID's rijk en troon opbouwen. „De Heer der heerscharen dan, die vol genade den tempel van Zijn heiligdom heeft geopend en een begin gemaakt heeft met het oprigten van den vervallen troon van DAVID onder een veracht volk, strekke Zijnen sterken arm met geweld uit; Hij leere Zijnen DAVID en Zijn volk strijden; Hij rigte hunne vingers tot den krijg, opdat Zijne heerlijkheid aan Zijn volk bekend worde tot aan de einden der aarde! Amen.“

In dit laatste der drie genoemde werken bereikt het *Chiliasme* der schrijvers zijn toppunt, evenwel niet zoozeer ten gevolge eener inwendige ontwikkeling, als veelmeer om de uitvoeriger behandeling van onderwerpen, die met de geheele *eschatologie* in de naauwste betrekking

staan. Over het geheel komt het werk „Van verborgenheit“ tot in kleine bijzonderheden met de beide voorgaande geschriften overeen. In het oogvallend is — ten minste voor zoover de hoofdstukken aangaat, die hier meer naauwkeurig zijn nagegaan — eene zekere matheid, een even noodeloos als oneindig vervallen in herhalingen, soms zelfs in tegenstrijdigheden, een gebrek aan kracht van uitdrukking, aan levendigheid van voorstelling, een gevoel van uitputting, waardoor dit geschrift ongunstig afsteekt bij het met gloed, warmte van overtuiging en vertrouwen op den goeden uitslag der zaak geschrevene *boek der wraak*.

Ter verduidelijking van het medegedeelde, laten wij hier een schema der voorgedragen denkbeelden, omtrent den loop der wereldgeschiedenis van de schepping af tot de voleinding der eeuwen, volgen:

1e wereld — *voorhof* — ADAM. 1e *afval*, 1e *restitutie*,
2e *afval*, 2e *restitutie*,

NOACH.

| Zondvloed-reiniging door water,
| overgang tot de 2e wereld.

2e wereld — *het heilige* — NOACH.

MOZES. 1e *afval*,

CHRISTUS. 1e *restitutie*,

2e *afval*, de wereld verwerpt CHRISTUS.

Satan is de vorst
der wereld.

2e *restitutie*.

Zij begint met LUTHER, HOFFMAN, enz.
de beloofde DAVID verschijnt;
vreesselijke beroeringen ontstaan;

de gruwel der verwoesting wordt
gezien;
de regtvaardigen verzamelen zich in
Sion;
de goddeloozen worden uitgerocid,
het Godsrijk opgerigt.
 { Wereldbrand-reiniging door vuur,
 parousie, opstanding, eindgerigt.
 } Dag des Heeren, overgang tot de
 3^e wereld.
 3^e wereld — *heilige* — *Christocratie* op aarde,
 der geluk en heerschappij der geloovigen.
heiligen.

Overgave van het koningrijk aan God door Christus.

Het duizendjarig rijk behoort tot de derde wereld. Over den bepaalden tijdsduur van 1000 jaar wordt weinig gesproken. Toch maakt het laatste hoofdstuk „van de Verborggenheit“ er met een enkel woord melding van. Er zijn, zóó heet het daar, eenige vragen over, die nog niet geheel behandeld zijn, in het bijzonder „aangaande de opstanding der dooden, evenzoo aangaande het rijk van CHRISTUS, van wien geschreven staat dat hij *duizend* jaren regeeren moet“. De *Munstersche* predikanten schijnen dus voor de derde wereld een duur van *duizend* jaren aangenomen te hebben.

Het *Munstersche Chiliasme* steunt of tracht te steunen — wij zagen dit telkens — op de uitspraken der profeten, van JEZUS en de Apostelen. Toch is het van het apocalyptische *Chiliasme* eenigzins onderscheiden. Het

millennium van *Openb. XX* is hier de tijd der laatste *restitutie*, en het duizendjarig rijk, waarvan de *Munstersche* predikanten spreken, is de nieuwe hemel en de nieuwe aarde van *Openb. XXI*. Men schijnt derhalve in *Munster* verwacht te hebben, dat de stad ontzet en de belegeraars verdreven zonden worden — hetzij door bovennatuurlijke tusschenkomst (zooals MATTHIJSEN reeds had gemeend) hetzij door eenen algemeenen opstand van alle Wederdoopers op de geheele aarde — dat vervolgens JAN VAN LEIDEN, de beloofde DAVID, en zijne aanhangers, met „tweesnijdende zwaarden“ gewapend, een algemeenen vernietigingsoorlog tegen alle ongeloofigen voeren, en zóó het rijk voor den verwachten Vredevorst bereiden zouden. Het reinigingsvuur, op den dag des Heeren ontstoken, zou daarna hun aangevangen werk voltooijen en, onder de heerschappij van den wedergekomen CHRISTUS-SALOMO, zou voor de uitverkoren heiligen een duizendjarige tijd van onbepaalde rust en zaligheid aanbreken. Eindelijk zou de almachtige God alles in allen worden.

Op dit eschatologisch stelsel, indien wij het zóó noemen mogen, hebben de omstandigheden, waarin de opstellers verkeerden, gelijk reeds opgemerkt is¹⁾, eenen grooten invloed uitgeoefend, en omgekeerd is het *Chiliasme* der Wederdoopers een der redenen geweest, waaraan de gebeurtenissen van 1534 en 1535 moeten worden toegeschreven. Dat het *Anabaptisme* in *Munster* tot zulke uitersten oversloeg, moet verklaard worden uit verschillende samenwerkende oorzaken. Wij noemen als zoodanig in de eerste plaats den vurigen wensch om het reine Godsrijk gesticht te zien, mitsdien het *Chiliasme*; voorts de gunstige gelegenheid, die *Munster* daartoe aan-

¹⁾ Zie bl. 167, 169.

bood¹⁾); de tegenstand der overheid, die niet krachtig genoeg was om het kwaad te beteugelen, maar volkomen voldoende om tot verder verzet te prikkelen; de tegenwoordigheid van verscheidene niets ontziende, eerezuchtige onruststokers, die opgewonden genoeg waren om zelfs hun leven op het spel te zetten, waar het gold alles te winnen; eindelijk, en niet het minste, de zinnelijke natuur des menschen, die, wanneer de band der wet hem niet tegenhoudt, altijd tot het kwaad en van kwaad tot erger vervalt. Onregtvaardig zou het zijn met CORRODI alle schuld aan het *Chiliasme* te wijten, en over het hoofd te zien, dat de overdrijving van iedere stelling, wanneer zij tot eene diep gewortelde hartstogt in het hart des volks is geworden, tot even gruwelijke buitensporigheden leiden kan. Dat zulks b. v. met het *Communisme* het geval kan zijn, heeft onze eeuw bewezen. Tevens moest, toen men in *Munster* een voorgevoel begon te krijgen van het verderf, dat boven de stad zweefde; toen alle hoop op verlossing in rook opging, juist het besef, dat geen terugtreden mogelijk was noch baten zou, onwillekeurig een prikkel worden, om niet éénen wensch der zinnelijkheid onbevredigd te laten, en in den zwijmel van verboden genot verdooving te zoeken voor de aanstaande, onvermijdelijke vergelding.

Was het *Chiliasme* alzoo ééne der hoofdoorzaken van wat in *Munster* plaats gegrepen heeft, de eigenaardige vormen, waarin het zich aldaar vertoonde, zijn omgekeerd voor een groot deel afkomstig van de indrukken, die het van buiten ontving. Moge een ruwe goest, als die van MATTHIJSEN, het denkbeeld, om andersgezinden zonder genade om het leven te brengen, reeds van den beginne gekoes-

¹⁾ Men denke aan het groote aantal Wederdoopers, aan de twisten tusschen de stad en den Bisschop, aan het weifelend gedrag der overheid, aan den vorm, waarouder de Reformatie optrad, enz.

terd hebben, de betergezinde ROTHMANN — en wij gelooven velen met hem — bleef aanvankelijk ¹⁾ vrij van zulk eene bloeddorstige zienswijze. Onder den drang der omstandigheden evenwel veranderde zelfs ROTHMAN geheel. Wist de vijand van geene genade, ook hij zou die niet meer bewijzen. — Een ander bewijs van den invloed der omstandigheden levert het „boek der wrake.“ JAN VAN LEIDEN was tot koning over *Sion* gezalfd. Onmiddellijk wordt het nieuwe denkbeeld van eenen DAVID, die CHRISTUS in Zijn rijk vóór moet gaan, in de chiliastische beschouwingen opgenomen en zonder moeite uit de H. Schrift geregvaardigd. De „Restitution“ kende dien DAVID nog niet; het „boek der Wrake“ verhaalt niet alleen, dat hij komen moest, maar omschrijft zelfs naauwkeurig zijne heerschappij en zijnen werkkring.

Het *Chiliasme* der *Munstersche* Wederdoopers was derhalve het voortbrengsel eener eenzijdige opvatting van het rijk van CHRISTUS; eenzijdig, — omdat zij de vrucht was van bepaald zinnelijke, aardse verwachtingen en van een *dualisme*, waarbij aan het geluk des geestes en de heerschappij van CHRISTUS in de harten der geloovigen al zeer weinig waarde werd gehecht. Die opvatting ontwikkelde zich te midden van eenen strijd — niet des geestes alleen — bij menschen, wier godsdienstig gevoel, in de woelingen des tijds, tot fanatisme was opgedreven. Leer en leven droegen te *Munster* van dat fanatisme het kenmerk.

Iedere poging om Gods koningrijk uit te breiden, den mensch te heiligen, het geluk der menschheid te bevorderen, verdient onze aandacht en onzen eerbied. De oorspronkelijke bedoelingen van het *Anabaptisme* streefden daarnaar. Maar reeds dadelijk was het eene misvatting

¹⁾ Men denke aan hetgeen bij de *Restitution* opgemerkt is.

om dat verheven oogmerk langs den verkeerden weg der afscheiding te willen bereiken, en, in plaats van het mogelijke, een onbereikbaar ideaal, met alle magt en zonder eenig beletsel te tellen, te willen achtervolgen. Ontaarding kon niet uitblijven, en toen het *Anabaptisme* in *Munster* beteekenis verkreeg, was de zedelijke achteruitgang reeds in meer dan één opzicht te bespeuren. Die het wèl meenden met de zaak des Heeren, in eenvoud en oprechtheid des gemoeds, traden spoedig terug achter anderen, wier gedrag de sporen toonde van het bederf, dat zich algemeen onder de Wederdoopers begon te openbaren. ROTHMANN werd medegesleurd door de dweepzicke vreemdelingen, die naar *Munster* overkwamen, toen hij zich nog op een standpunt bevond, waarop, zoo al niet terugkeer, dan toch bezadigde matiging mogelijk zou zijn geweest. Aan hen gaf hij zich meer en meer over, onder hunnen invloed nam zijn *Chiliasme* telkens andere onzuivere bestanddeelen in zich op, en werd het ten laatste tot eene karikatuur, waarin de goede en edele denkbeelden nagenoeg geheel waren verdwenen. En zóó werd de overtuiging, dat God zijne kinderen geroepen had, om hier op aarde heilig en zalig te zijn, ten slotte bij ROTHMANN en de zijnen omgezet in eene leer, die niets predikte, dan wraak over andersgezinden en niets aanbood aan hare voorstanders dan bandeloos, zinnelijk genot.

§ 5.

David Joris.

Munster's val was de doodslag voor de Wederdoopers. De beloofde DAVID had onder het gloeiende ijzer des

benls eenen even smartelijken als smadelijken dood gevonden; de kern der aanhangers van het nieuwe koningrijk was zonder genade in een achtdaagsch bloedbad om het leven gebragt. En wie het geluk had gehad, om te ontsnappen aan de scherp zoekende vijanden, durfde den schuilhoek naauwelijks verlaten, waarin hij zich verborgen hield. Met de inneming van *Munster* was aan het bestaan der *Munsterische* Wederdoopers voor goed een einde gemaakt. Op het hemelsche *Jeruzalem*, op aarde nedergedaald, had zich het oog der geheele secte, binnen en buiten de stad, gevestigd gehouden. Toen de korte luister, waarin het gestraald had, getaand was, en *Sion* zelf gelijk gemaakt was aan den gruwel der verwoesting, dien het over anderen bad voorspeld, scheidden zich de verschillende bestanddeelen, die in den wil, een aardsch koningrijk op te rigten, eene hoogere eenheid hadden gevonden, weder van elkander af. De meer gematigden gingen of tot de Protestantsche kerk over, of werden volgelingen van MENNO SIMONS en van OBBE PHILIPS. Deze beiden kwamen in hunne stellingen met de Wederdoopers — nochtans zonder de betreurenswaardige overdrijving dezer laatsten — vrij wel overeen, met uitzondering evenwel der *eschatologie*. MENNO SIMONS schreef zelfs een afzonderlijk werk tegen de chiliastische dwalingen der Munsterschen. Volgens hem was, — hierin stemde hij met de Protestanten overeen — het rijk van CHRISTUS in geen een deele een wereldlijk maar een zuiver geestelijk koningrijk. Dat hij van uitroeijing der goddeloozen, ongelooovigen, andersgezinden — deze termen waren in *Munster* synoniem — niets wilde weten, vloeit hieruit reeds van zelfs voort.

Een ander deel der Wederdoopers keerde tot de partij van MELCHIOR HOFFMAN terug, terwijl de meest radikalen zich om den persoon van DAVID JORIS of van JAN DIRK

VAN BATENBURG, den fanatieken burgemeester van *Steenwijk*, schaalden. VAN BATENBURG had uit het *Munstersche* treurspel niets geleerd; als de Gideon Gods trachtte hij het kleine hoopje verstrooiden bijéén te verzamelen, om aan hun hoofd den oorlog aan alle orde, overheid en zedelijkheid te verklaren. Reeds in 1537 boctte hij zijne misdaden met het leven. Zijne aanhangers verspreidden zich, en velen hunner maakten nog lang door moord, straatroof en brandstichting, het land onveilig. Meest allen stierven op het schavot, en zóó eindigde de uiterste linkerzijde der anabaptistische beweging met de misdaden der meest gevaarlijke booswichten ¹⁾.

Wij noemden vóór BATENBURG den naam van DAVID JORIS. Zijn stelsel is het eenige, dat voor ons nog te onderzoeken overig blijft. Eene korte schets van zijn leven ga ook hier weder vooraf.

Omtrent het geboortejaar, de geboorteplaats en den eigentlichen naam van DAVID JORIS, bestaan verschillende berigten. Voor het eerste wordt aangenomen 1501 of 1502; voor het tweede *Delft*, *Brugge* of *Gent*; voor het derde DAVID JORIS, JAN JORIS of JAN VAN BRUGGE. Den naam van DAVID heeft hij waarschijnlijk ontvangen, omdat hij als knaap bij het opvoeren der zinne-

¹⁾ Dat de nawerking der *Munstersche* beroerten zich ook nog later openbaarde, bewijst de poging van JOHAN WILHELMOSEN, eenen schoenmaker uit *Roermond*, om de overgeblevene Wederdoopers te verzamelen en een nieuw *Sion* te stichten. Zoo mogelijk, ging hij in zijne verachting van alle wet en zedelijkheid nog verder dan JAN VAN LEIDEN. Stelen was voor hem geene zonde; alle goederen der aarde kwamen CHRISTUS toe, en deze had ze aan JOHAN WILHELMOSEN en de zijnen gegeven. WILHELMOSEN gaf o. a. ook eene *restitutie* uit, waarschijnlijk eenen nadruk der vroegere, waarin verdelging der goddeloozen en oprigting van een zinnelijk aardsch rijk, wederom de hoofdogmen waren. Zijne aanhangers, driehonderd in getal, en hij zelf, werden achtereenvolgens van 1574—80 gevangen genomen en verbrand.

spelen of geestelijke komedies door zijn vader, een „kamerspeelder“ of roderijker, dikwerf de rol van koning DAVID vervulde. Aan die naamsverandering hechtte hij later groot gewicht. Ook schijnt het voorstellen van den buitengewonen levensloop van den Israëlitischen koning op het ontvankelijke gemoed van den jongen knaap van grooten invloed geweest te zijn.

Van zijne jongelingsjaren is weinig bekend. Hij is waarschijnlijk op zeer eenvoudige en strenge wijze groot gebracht. Zijn gestel was teeder, tot dweepzucht geneigd en hoogst prikkelbaar. Zijne vorderingen op school waren gering. Van de leugen had hij reeds als kind een onbeperkten afschuw. Later legde hij zich toe op het glasschilderen, waarin hij het tot eene niet onbeduidende hoogte bragt. Na onderscheidene reizen, naar *Engeland* en *Frankrijk* voornamentlijk, vestigde hij zich in 1524 te *Delft* en trad daar in het huwelijk met eene zekere DIRKJE WILLEMS. Van groot belang voor zijne latere ontwikkeling werd zijne vroege aansluiting aan de algemeene reformatorische beweging des tijds. Hij bezocht de gevangenen om des geloofs wille, gaf verscheidene werkjes in evangelischen geest uit, en verzette zich zelfs eenmaal tegen de priesters, die in processie met de gewijde hostie over straat gingen. Een en ander had eene zeer gevoelige straf en verbanning voor drie jaren ten gevolge. Kort daarna sloot hij zich, ofschoon weifelend, aan de in *Holland* en *Friesland* talrijke Wederdoopers aan, in het bijzonder aangetrokken door de blijmoedigheid, waarmede zij het martelaarschap ondergingen, en het hooge gewigt, dat zij op de goddelijke natuur van CHRISTUS legden. Tot de Munsterschen stond hij in geene betrekking ¹⁾; wel verkreeg hij grooten invloed onder de ver-

¹⁾ Vg. NIPPOLD, a. a. O. S. 43—45. CRAMER, t. a. p. bl. 24.

strooide aanhangers dier partij, vooral onder de zoodanigen, die, hoewel uit de verwoesting van *Munster* veel geleerd hebbende, toch de denkbeelden van een aardsch rijk bleven koesteren, en nog altijd met hogere ingevingen dweepten. Van overdrijving bleef *DAVID JORIS* aanvankelijk vrij; van de anabaptistische woelingen te *Poeldijk* en *Hazerwoude* betoonde hij zijnen afkeer; tegen *BATENBURG* en de zijnen verzette hij zich bij onderscheidene gelegenheden, vooral omdat hij het denkbeeld van het uitroeijen van andersdenkenden niet verdragen kon. Onder *DAVIDS* geestverwanten steeg zijn aanzien intusschen voortdurend; zijn innig, vurig bidden en zijne welsprekende, overtuigende taal bewogen velen hem voor een Godsgezant te houden. Op het internationaal Wederdoopers-convent te *Bockholt* speelde hij daardoor eene hoofdrol bij de pogingen, die aangewend werden, om eene algemeene verzoening en vereeniging van alle Wederdoopers te bewerkstelligen. Trotsch op den aanvankelijk gunstigen uitslag zijner bemoeijingen, gaf hij nu een werk in het licht over de te *Bockholt* behandelde punten. De zelfverheffing, daarin aan den dag gelegd, bracht hem echter bij alle partijen gelijkelijk in verdenking. Op zijne denkwijze en zijn verderen levensloop werkte deze overgang van waardering tot verwerping aanmerkelijk in. Het plan om eene eigene secte te stichten ontstond van dat tijdstip in zijne ziel, en een, sterk met eschatologische verwachtingen gekleurde brief van zekere *ANNEKE JANS*, bevestigde hem in dit voornemen. Reeds vroeg schijnt hij de levendig gevoelde bewustheid gehad te hebben, door God tot eene hooge bestemming geroepen te wezen, en aan die roeping hoe langer hoe meer geloof te hebben geslagen. *ANNEKE'S* brief was een keerpunt in zijn leven. Twee jaren later verklaarde hij, dat in dien brief — waarin hij, onder anderen, de voerman

Israëls, de wijngaardonier Gods, de sterkste onder de helden DAVID's genoemd werd — het ambt, hetwelk hij bekleeden moest, hem met duidelijke woorden voorgesteld was. Uit dezen tijd dagteekenen tevens de visioenen, die DAVID JORIS eene plaats geven onder de ekstatische dweeppers, en die tevens aangaande zijn zinnelijk karakter voldoende getuigenis afleggen. Zelf hechtte hij daaraan groot gewicht, en hij wilde er reeds toen bijzondere leerstellingen aangaande het huwelijk uit afleiden. Ook met betrekking tot zijne zending of gezag, beriep hij zich, met uitsluiting der H. Schrift, op bijzondere openbaring. „De dood,“ schrijft hij, „zal verslonden worden in de overwinning van den man JEZUS CHRISTUS, den Heilige uit Israël, die nu, zoo als de geest mij openbaart, ook plaats hebben zal door een jongen knecht en kind, DAVID, dien de gebenedijde God ter Zijner tijde openlijk zal doen verschijnen, in een nieuw leven. Op hem zal krachtig de geest des Heeren rusten, tot vreugde van het huis van ISRAËL en van JAKOB, wier woning de Heer opbouwen en aan wie Hij gunst bewijzen wil. Niemand verwondere zich daarover te zeer, want in drieën heeft iedere zaak hare volkomenheid. De eerste DAVID geeft een duidelijk beeld van den almachtigen God, die één en drie is. Daarom moet men drie DAVIDS verwachten, die tot één gebracht worden; ten eerste: DAVID, Koning van Israël, in wien Gods geest en kracht was; ten tweede: CHRISTUS, in wien de geheele Godheid volkomen was; ten derde, den DAVID, op wien de geest van CHRISTUS rusten zal, die het minste, ofschoon schijnbaar het meeste verrigten zal... Hij, die in het midden staat, blijft de grootste, de eerste was Zijn type, en den derde zendt Hij zelf. Voorzeker,

1) Men zie GRAMER, bl. 31, NIPPOLD, S. 66, CORRODI, IV, 283.

Hij blijft Heer, de anderen zijn slechts dienaren; let daarop."

Hiermede stelt DAVID JORIS zich als gezant Gods op denzelfden rang als Christus, want de voorrang Hem toegerekend, „die in het midden staat“, neemt hij dadelijk daarop weder weg, door verscheidene Messiaansche voorspellingen op zich zelf van betrekking te maken, en o. a. te zeggen: „Let op den jongen, kleinen DAVID, die de Geest des Heeren is, in zijne volle kracht, die alle vleesch vernietigen en de wereld voor haar ongeloof straffen zal.“ Dat DAVID JORIS zich zelf met dezen derden DAVID bedoeld heeft, lijdt wel geen twijfel en zal overigens nog verder blijken.

In een ander gezigt, verhaalt hij voorts, zou God hem bij de hand gegrepen en tot hem gezegd hebben: „Gij zijt mijn knecht, ja mijn zoon, die al mijnen wil volbrengen, en mijn werk, van den aanvang begonnen, uitvoeren zal.“¹⁾

Spoedig nam DAVID JORIS' secte aanmerkelijk toe. Velen zijner aanhangers kregen visioenen en ingevingen van den zelfden inhoud als die des meesters. Ook DAVIDS eigene moeder behoorde tot de zoodanigen. De gezigten zijner leerlingen bewijzen, dat zij in het hoofd der secte den Messias zagen, die komen zou om de wereld te verlossen en alles te voleindigen. Vooral die van LEONARD VAN DAM zijn in dit opzigt merkwaardig. Dat ook zij allen het met de zaak ernstig meenden, en in DAVID JORIS geloofden *kan niet* betwijfeld worden. Men denke, om niets anders te noemen, aan de blijmoedigheid, waarmede verscheidenen hunner — zooals ANNEKE JANS en JURRIAAN KETTEL — trots brandstapel en folterpaal, hun geloof niet wilden verloochenen.

²⁾ NIPPOLD, S. 68.

¹⁾ CRAMER, bl. 32. NIPPOLD, S. 73.

Toen de secte zich begon uit te breiden, begon het oog der overheid zich op haar te vestigen. Verzette zich DAVID ook persoonlijk tegen het plegen van gruwelen, het feit, dat hij eenen aanhang om zich heen verzamelde, was genoeg, om hem met BATENBURG op ééne lijn te doen plaatsen. Een aanzienlijk bloedgeld werd op zijn hoofd gesteld; er werden edikten uitgevaardigd, waarbij op straffe des doods verboden werd, den bedrieger te huisvesten, die niettegenstaande zijne strenge *ascese* en zijne uiterlijke heiligheid zich toch hoogst ergerlijke zinnelijke uitspattingen veroorloofde. Ook zijne volgelingen werden opgespoord, en waar men bewijzen vond, zonder genade ter dood gebracht als Wederdoopers. Zóó JORIS' eigene moeder, en vele anderen. Hij zelf dwaalde in *Haarlem, Utrecht, Deventer, den Haag, Breda, Leiden, Dordrecht, Antwerpen* rond, of was onbeschaamd genoeg, zich onder allerlei vermomming in *Delft*, waar de vervolgingen juist het hevigste waren, op te houden. Het proces tegen de *David-Joristen*, bragt verscheidene zaken aan het licht. Aan den eenen kant een blijmoedig ondergaan van den marteldood, dat ons zekere bewondering afdwingt, en het aannemen door allen van de navolgende drie stellingen: de kinderdoop is verwerpelijk; brood en wijn in het avondmaal zijn symbolen; DAVID JORIS is door God tot profeet geroepen, zijne leer is goddelijke ingeving. Aan den anderen kant legden vele Wederdoopers voor de regters getuigenis af van eene zedeloosheid, waarbij de veelwijverij nog niets was. Zóó bekende zekere GEERTJE CORNELISZ, dat men onder de broeders en zusters de gewoonte had, in het midden van een talrijk gezelschap onder den maaltijd aan meer dan ergerlijke uitspattingen deel te nemen. Strenge *ascese* ging, vreemd genoeg, hiermede gepaard.

Toegeven aan zinnelijke lust en het kastijden van het

ligchaam waren volgens hen middelen, om de afsterving van het vleesch te bevorderen. Of wij nu onder de Joristen twee rigtingen aan te nemen hebben — de eene fanatich, maar ernstig, godsdienstig en zonder vleeschelijke buitensporigheden, de andere met de onzedelijke stellingen der Adamieten — of dat wij zoowel de zinnelijke uitspattingen als de meer edele verschijnselen, bijv. de getrouwheid tot in den marteldood, als kenmerk van de geheele secte hebben te beschouwen, moet onbeslist blijven. DAVID JORIS zelf was asceet en voerde met zijn vleesch eenen onophoudelijken strijd; van den anderen kant was zijne verbeelding voortdurend bezig met het scheppen van wellustige voorstellingen. Tevens schijnen de beschuldigingen tegen zijne wijze van leven ingebracht, maar al te gegrond. Wel leeren zijne geschriften uit dien tijd voorts de *bigamie* niet, en wekken zij evenmin met bepaalde woorden tot onzedelijkheid op, maar geschikt om van die beide gruwelen terug te houden, waren zij in geen geval. Zóó konden ook zijne aanhangers, waarvan velen hem zelfs niet gezien hadden, òf het onedele opnemen in hunne overtuiging òf het verwerpen, zonder den meester ontrouw te worden. Voor het overige is de geschiedenis dáár, om met menige bladzijde te bewijzen, hoe fanatich-godsdienstige gevoelens zeer ligt met onzedelijk-antinomistische rigtingen gepaard gaan.

Ondertusschen was BATENBURG, JORIS' bitterste vijand, op het schavot omgekomen, en velen zijner aanhangers voegden zich bij de Joristen, ten gevolge van eene voorspelling van BATENBURG zelf, dat binnen korten tijd òf hij òf JORIS om het leven zou komen, en daarmee bewezen zou worden, wie de ware profeet was. Ook eene aansluiting aan de Munstersch gezinde Wederdoopers in *Oldenburg* werd door DAVID tot stand gebragt, waarbij niet te ontkennen valt, dat hij van zijnen kant meer dan eene

concessie deed, om aan zijne leer gereederen ingang te verschaffen. Deze vereeniging was echter van korten duur. Nog geen jaar na de aanvankelijke aansluiting, verklaarden de Oldenburgers bezwaren te hebben tegen het aannemen van de volgende stellingen van DAVID JORIS. „Naaktheid, aflegging van alle schaamte, openlijke schuldbekentenis in tegenwoordigheid der geheele gemeente zijn noodzakelijk; de band des huwelijks is niet meer bindend; booze engelen bestaan niet; Gods volk heeft behalve JEZUS CHRISTUS, den toekomstigen regter, nog eenen anderen nieuwen schutsmann en leider te wachten; deze nieuwe leer van DAVID JORIS behoeft niet uit de leer der profeten of apostelen bewezen, noch door teekenen bevestigd te worden” ¹⁾. Deze artikelen hebben alle kenmerken der eechtheid.

Toen DAVID JORIS zag, dat zijne zaak in *Oldenburg* geene nieuwe proselyten maken zou, wendde hij pogingen aan om de nog altijd talrijke aanhangers van MELCHIOR HOFFMAN in *Straatsburg* voor zich te winnen. Tot dat doel hield hij met hen een gesprek, dat geruimen tijd duurde. De *Straatsburgers* echter weigerden, zijne leer aan te nemen, zoolang hij de waarheid daarvan niet uit de Heilige Schrift wist te bewijzen. DAVID verklaarde dat voor onnoodig en ongepast, daar zijne leer hem onmiddellijk uit den hemel was geopenbaard. Ook hiervoor echter werd bewijs gevraagd. De plaatsen, daarop door hem als *dicta probantia* aangehaald, werden niet als vaneenige waarde beschouwd ter regtvaardiging van DAVIDS denkbeelden, daar de zin der woorden zich ten sterkste bleef verzetten tegen iedere verklaring in zijnen geest. Zóó liep dit gesprek zonder eenig gevolg af, en een afzonderlijk onderhoud met enkele Wederdoopers te *Straatsburg* had

¹⁾ Vg. NIPPOLD, S. 402.

geen gunstiger uitslag. Intusschen werd de acte der vergadering met wederzijdsch goedvinden opgesteld. Uit het officieele berigt daaromtrent blijkt, dat **DAVID JORIS** de geldigheid zijner leer lijnregt stelde naast die der Schrift; dat hij het voor onnoodig hield met de verborgenheden der Triniteit zich bezig te houden; dat hij het huwelijk, de schaante en dergelijken voor verkeerde dingen hield; dat hij beweerde, dat met zijne komst de toekomstige wereld en het rijk der waarachtige ver-eerders van God begonnen was.

Dit laatste denkbeeld ontwikkelt hij eveneens in eenen, omstreeks dien tijd aan het Hof van *Holland* geschreven brief. Als afgezant des hemels rigt hij scherpe bestraffingen en geweldige bedreigingen tegen hen, die het wagen Gods kinderen te vervolgen. Hij vermaant verder tot boete en spoedige bekeering, want weldra zou het Lam verschijnen in Zijnen toorn, en de Koningen verschrikken, al schenen zij ook heeren der aarde te zijn. Het nieuwe *Sion* Gods werd reeds opgericht, de dag des oordeels en der vergelding was nabij. Daarna rigtte **JORIS** zich schriftelijk tot den landgraaf van *Hessen*. In den brief aan dien vorst heerscht een bedaarder en omzigtiger toon. Hij wacht er zich wel voor, onbewimpeld er voor uit te komen, dat hij tot de Wederdoopers behoort; integendeel hij verzoekt den landgraaf de lasterlijke geruchten, die omtrent hem in omloop zijn, niet te gelooven. Hij vermaant hem, onderzoek te doen naar het nieuwe licht der waarheid, dat hem en den zijnen opgegaan is, naar de plaats, van waar de Zoon komen moet. Bij dezen brief was een schrijven gevoegd aan den Duitschen Keizer met verzoek, dat hij, **DAVID JORIS**, zich op een concilie tegen de Roomschen en Evangelischen zou mogen verdedigen. Hij verklaart daarin, dat „zijne getuigenis grooter

is, dan dat van iemand ter wereld; hem heeft de Zoon den Vader geopenbaard, en niemand anders kent Hem. Wanneer de Keizer en de overige vorsten wisten, wat hij aanschouwd en ondervonden had, zij zouden moete noch kosten sparen, hem tot zich te roepen." Eene niet onbelangrijke plaats levert een gelijktijdig aan de stenden des rijks gezonden brief op. DAVID verklaart dáár: „Niemand weet, wie of waar de Zoon is, dan hij in wien hij op nieuw geboren, en als het ware vleesch geworden is." Uit denzelfden tijd is voorts, voor de kennis zijner meeningen, van belang eene apologie, aan de gravin van *Oostfriesland-Oldenburg* gezonden, waarschijnlijk met het doel om zijn verblijf in *Frieland*, waarwaarts hij zich wenschte te begeven, veilig te maken. Daar hij hierin de verschillende hoofdstukken zijner leer achter elkander behandelt, is dit stuk vrij kenschetsend, al moet niet uit het oog verloren worden, dat het geschreven werd, met gemeld oogmerk, en dat derhalve alles er met bewonderenswaardige zorg op ingerigt is, zijne stellingen zóó te verkondigen, dat zij oogenschijnlijk evangelisch en in geen geval gevaarlijk voor orde en zedelijkheid waren. Een aandachtig lezer heeft echter weinig moeite, op meer dan ééne plaats den adder onder de bloemen te bespeuren. Voornamentlijk komt dit uit bij de bepaling der plaats, die hij zich zelve toekent. Hij schijnt namentlijk te onderscheiden tusschen zijne natuur en zijn geest, tusschen JORIS en DAVID. Zóó kan hij ontkenen dat hij zich (DAVID JORIS) ooit voor den derden DAVID uitgegeven, of met Christus zou hebben gelijk gesteld; zijn streven is veel meer door de wedergeboorte (een woord van hoogst onbestemde beteekenis) hem gelijk te worden. Zóó kan hij verzekeren nooit gezegd te hebben, dat het gerigt door hem (DAVID JORIS) zou worden voltrokken;

toch kan hij niet nalaten te wijzen op het woord door PAULUS gesproken, dat de Christenen zelfs de engelen zullen oordeelen. Door de wedergeboorte hoopt hij tot die uitverkoren regters te behooren. Wel heeft hij voorts beweerd, dat men een oplettend oor leenen moest aan den derden DAVID, den geest der waarheid, maar hij heeft dit niet van toepassing gemaakt op DAVID JORIS, maar op den gezalfden DAVID. Nooit heeft hij de zaligheid in DAVID JORIS maar steeds in Christus gesteld. Verre van daar, hij ziet in Christus zijn Heer en Hoofd (uit het vroegere gezegde blijkt, dat hij niet ver was van de meening eener reïncarnatie van God gelijk in JEZUS, zoo ook in hem: „Niemand weet, wie of waar de Zoon is, dan hij in wien hij op nieuw geboren, en als het ware vleesch geworden is.“ Zóó kon hij gemakkelijk aan den CHRISTUS DAVID, die in DAVID JORIS was, den voorrang toekennen boven den enkelen DAVID JORIS. Op dezelfde wijze gaat de geheele brief door. DAVID JORIS zegt daarin verder, dat hij nooit het gezag der H. Schrift heeft verworpen, maar niet ieder verstaat de Schrift even juist. Men moet tot recht begrip, haar in geest en waarheid kunnen verstaan. ¹⁾ Voorts, dat hij nooit de leer van PAULUS „stukwerk“ heeft genoemd, wèl dat PAULUS (zeker niet een zijner minst listige zetten) die zelf (1 Cor. XIII: 9) zoo genoemd heeft. Het bestaan der booze geesten en van Satan ontkent hij niet, maar hij zegt: „deze zaak is zóó op te vatten, dat ieder zich zelf ten duivel is.“ ²⁾

¹⁾ Merkwaardig is ter verduidelijking hiervan DAVID's gesprek met de Straatsburgers, waar wij hem dezelfde meening, hoewel met weinig gevolg, zagen verdedigen.

²⁾ Hij berceft zich hierbij op het woord van JEZUS, waar deze PETRUS een Satan noemt. Dat evenwel bij zóódanige verklaring het begrip duivel wegvalt, spreekt wel van zelf.

Het zou ons te ver afleiden, wanneer wij òf den brief hier naauwkeuriger onderzochten, òf nog bij andere punten bleven staan. Het is voldoende hier nog alleen te letten op DAVID'S opvatting van den kinderdoop en van het *Chiliasme*. Hij had steeds met betrekking tot het eerste den bejaarden doop als den alleen geldigen doop beschouwd. Hier echter laat hij zich verleiden tot de *concessie*, dat de kinderdoop wel zonder gevolg, maar daarom niet zondig is. — Wat het *Chiliasme* aangaat, openlijk verklaart hij die leer toegedaan te zijn.

Hij zegt namentlijk: „Dat het rijk van CHRISTUS uitwendig op aarde verschijnen zal, houd ik in zeker opzigt voor waar, want DANIEL en de geheele Schrift betuigen dit. Evenzoo *Openb.* XII, XX, XXI. Ik moet er echter bij zeggen, dat het eeuwig en in den hemel zijn zal. Het rijk van CHRISTUS, of zijn *gezalvde* (eene allermerkwaardigste uiting) is niet alleen geestelijk, inwendig in ons maar ook zichtbaar. ¹⁾ Dat de zaligheid der heiligen hier op aarde en niet in den hemel zijn zal, heb ik niet gezegd (hierin ligt weder een dubbele zin). Wanneer het rijk Gods *in* ons is, zijn wij overal in den hemel. Eindelijk zullen ik en al degenen, die het gelooven, tot schande gemaakt worden, wanneer CHRISTUS niet komen zal volgens zijne belofte, om ons, ongelukkigen, zalig te maken, onder ons te wonen, en naar hetgeen hij toegezegd heeft, de aarde in bezit te nemen. ²⁾ Hoedanig DAVID zich nu dit rijk van CHRISTUS of van zijn *gezalvde* voorstelde, wordt niet duidelijk. Wel ontkenf hij gemeenschap van vrouwen gepredikt te hebben, maar hij beroept zich toch op het woord van JEZUS: de kinderen dezer eeuw huwen en geven ten huwelijk, maar die waardig zullen geacht zijn, die

¹⁾ *Apol.* § 15.

²⁾ ARNOLD deelt den geheelen brief mede II, S. 1495—1500.

eenw te verwerven en de opstanding uit de dooden, zullen noch trouwen, noch ten huwelijk uitgegeven worden... want zij zijn den engelen gelijk¹⁾. Hierin ligt oogen-schijnlijk niets, wanneer men ten minste niet weet, wat hij onder het huwelijk der engelen verstond.²⁾ Even dubbelzinnig zijn zijne verklaringen tegenover andersdenkenden. „Ik heb nooit gezegd, dat degenen, die buiten de gemeente van DAVID JORIS zich bevinden, katten en honden zijn, maar wel neem ik volkomen aan, wat de Schrift zegt van hen, die buiten de ware gemeente van CHRISTUS zijn.“

Na in dezen brief eerst gezegd te hebben, wat hij niet leert, geeft DAVID zijne eigene stellingen op, die gelijk zich verwachten liet, van zuiver ethischen aard zijn. Zijn doel schijnt hij met zijn schrijven bereikt te hebben; ten minste men liet hem in *Oost-Friesland* met rust.

Wij komen thans aan een werk van DAVID JORIS, waarin hij bijna schijnt af te wijken van zijne gewoonte, zich slechts zeer bedektelijk uit te geven voor dengene, die komen moest. Wij bedoelen het schrijven, dat door zijnen trouwen JURJAAN KETEL naar *Regensburg* (waar het bekende *Regensburger* colloquium zou gehouden worden) werd overgebracht.³⁾ Het bestond hoofdzakelijk in eene toepassing van Psalm LXXVI en LXXVII op hem zelf en de zijnen. DAVID JORIS tracht te bewijzen, dat de beloften in die psalmen gedaan, nog niet vervuld zijn, maar het nog in dezen tijd zul-

¹⁾ Luc. XX: 34—36.

²⁾ In een zijner visioenen zag D. J. verscheidene ontkleede vrouwen, die in engelen veranderden. Hij zelf werd toen een doffer. Hetgeen verder volgde, noemde hij „huwelijk der engelen.“

³⁾ Wanneer men bedenkt, dat 's keizers doel met het bijeenroepen van den Rijksdag te *Regenberg*, het tot stand brengen was van eenheid in de verschillende rigtingen, zóó begrijpt men ligt, welke DAVID'S bedoelingen waren.

len worden. Hij haalt nogmaals het woord aan, dat niemand den Vader kent, dan de Zoon, enz. Hij vermaant derhalve onderzoek te doen, van uit welk land en op welke wijze de Zoon zou optreden. De aardschgezinden toch zouden hem niet aannemen; van hen zou hij wederom veel te lijden hebben, vóór dat hij in zijne heerlijkheid kon ingaan, zooals reeds in den Christus naar het vleesch getoond was. Daarom wijst hij aan, dat hij even als JOSEF en JEZUS uit *Egypte* komen moest; *Egypte* nu was een type van *Nederland*. Aan deze verklaringen mag niemand aanstoot nemen, want juist nu is het eeuwige leven geopenbaard, en het Godsrijk geopend. De brief eindigt met het aanhalen van verscheidene Messiaansche plaatsen en de toepassing daarvan op den nieuwen verlosser.

Duidelijker dan hier heeft DAVID JORIS zich nergens uitgelaten. Vereenigen wij al de bijgebragte bewijzen, zoo kan er geen twijfel blijven bestaan, of DAVID JORIS heeft zich uitgegeven voor den DAVID CHRISTUS, van wien hij vroeger gesproken had. En zeker is het, dat zijne aanhangers zijne woorden ook in den bedoelden zin hebben opgevat.

DAVID schreef voorts nog een waarschuwend profetisch woord aan LUTHER. Al zijne pogingen om zich bij de godgeleerden ingang te verschaffen, leden "natuurlijk" schipbreuk. Toch nam zijne secte zeer toe, en zijne discipelen waren den meester zóó genegen, dat hij niet alleen van sommigen aanzienlijke geldsommen ten geschenke ontving, maar dat enkelen zelfs aan hem al hunne bezittingen schonken. Zóó werd DAVID JORIS buitengemeen rijk. Op zijn karakter had dit eenen hoogst nadeeligen invloed. Met uitzondering zijner uitspattingen van wellustigen aard had hij steeds eenen buitengewoon strengen leefregel gevolgd. Dezen liet hij nu varen om zich zonder eenige terughouding aan al-

lerlei bandeloosheid en vleeschelijken lust over te geven. Was hij tevens vroeger meer *fanaticus* dan bedrieger geweest, ook dit veranderde en van lieverlede maakte de vervolgde en steeds vervolgd, ernstige dweeper plaats voor den rijken kwakzalver. Reeds uit de uitgave van zijn *Wonderboek* blijkt dit. Een jaar te voren zond hij, om de lezers te prikkelen en nieuwsgierig te maken eerst een uitvoerige inhoudsopgave in het licht, terwijl het boek zelf eerst later volgde.

Een stelsel is in dit boek evenmin als in de andere geschriften van DAVID JORIS te vinden. Zonder samenhang worden de meest uiteenlopende zaken er in behandeld, naarmate zijne hoogst zinnelijke, onthustastische phantasie hem die ingaf. Verscheidene platen of teekeningen luisterden het werk op, of liever ontsieren het, al komt het ons voor, dat NIPPOLD's gestreng oordeel over de daarbij ten toon gestelde onzedelijkheid, wel eenigzins overdreven is. Het *Wonderboek* werd gedrukt in het jaar 1542. Intusschen bestreed MENNO SIMONS verscheidene dwalingen der Wederdoopers en wikkelde hij zich ook in eene schriftelijke gedachtenwisseling met DAVID, die even weinig gevolg had als de pogingen van JOANNES à LASCO, om den begaafden dweeper van zijne leer terug te brengen. DAVID verklaarde tegenover den laatste rondweg, dat hij even ver boven PAULUS stond als de man boven den knaap, „en,“ zeide hij, „wanneer de dag aankomt, bluscht men de lamp uit.“ Kortens tijd daarna schreef à LASCO aan zijnen vriend HARDENBERG, dat hij van zijne bemoeijingen, aangaande DAVID JORIS, afzag, omdat deze voor den IMMAMUEL wilde gehouden worden, wat hij voor zich voor eene godslastering hield.

Den eersten April 1544 vinden wij DAVID JORIS te *Bazel* onder den naam van JOHAN VAN BRUGGE. Eene

zeldzame verandering had bijna in allerlei opzigten met hem plaats gegrepen; van den vervolgdten ketter was hij een aanzienlijk welgezeten burger geworden; van profeet, die niets liever verlangde, dan zijne leer over de gansche aarde te prediken, werd hij de stille man, in wien niemand te *Bazel* DAVID JORIS vermoedde; van eerlijk dweeper werd hij rijk bedrieger. Het bewustzijn, van door God gezonden te zijn, behield hij; geene redenen veroorloven ons daaraan te twijfelen, maar de man, die bereid was voor zijne overtuiging alles op te offeren, was hij niet meer. Hij had zich tot den raad der stad gewend en om het burgerregt verzocht, als een vervolgde om des geloofs wille. Zijne bede werd toegestaan, en sinds leefde hij, tot zijnen dood, als een rijk burger, die veel wel deed, kranken bezocht, getrouw de godsdienstoefeningen bijwoonde, en op wien in één woord niemand iets aan te merken had. Toch verminderde zijne werkzaamheid in het verborgene niet. Maakte hij al met opzet in *Bazel* geenen enkelen proseliet, onophoudelijk volgde toch het eene geschrift het ander, terwijl hij zelf met zijne, hier en daar verspreide maar zeer talrijke, gemeente door boden en zendingen in voortdurende aanraking bleef. Zijn zedelijk leven was voor het uitwendige hoogst geregeld en ingetogen, maar bij onderzoek valt er menige aanmerking op te maken. Het verwijt van bigamie is vrij wel gegrond; zijne huichelarij tegenover de geestelijkheid is bewezen; aan zijn egoïsme is geen twijfel.

Voor ons onderwerp heeft zijn verder leven geen belang, daar hij tot aan zijnen dood toe op dezelfde wijze als een geacht ingezetene te *Bazel* geleefd heeft, en dáár, 1556, zonder herkend te zijn, gestorven is. Welke de redenen zijn geweest, die hem bewogen hebben om zijne persoonlijke zendingswerkzaamheid te staken, is nog niet uitge-

maakt. NIPPOLD, in zijn uitnemende artikelen over DAVID JORIS, noemt als zoodanig de zware vervolgingen, die hij voorzag, dat in *Oost-Friesland* over hem en de zijnen zouden uitbreken, en het volkomen mislukken zijner pogingen, om zich bij anderen dan het volk ingang te verschaffen. Daardoor zou hij er dan toe gebragt zijn om, ziende dat zijne grootsche verwachtingen vooreerst wel niet vervuld zouden worden, liever een rijk en gemakkelijk leven in *Bazel* te leiden, dan zich voortdurend aan allerlei gevaar en ongemak bloot te stellen. Maar wat het eerste aangaat, DAVID JORIS was de man niet, om voor vervolgingen uit den weg te gaan, vooral niet, wanneer zij nog niet gekomen waren, en met betrekking tot het tweede, hoe moet dan zijne voortdurende uitgestrekte werkzaamheid verklaard worden? Onwillekeurig dringt zich de gedachte aan ons op, dat hij met een bepaald doel zich van het tooneel verwijderd heeft, om straks wanneer de gelegenheid er gunstig voor zou zijn, van uit het duister in den vollen glans zijner waardigheid te voorschijn te treden. Dit blijft trouwens zeker, dat zijn ijver vrij wat bekoeld was, sinds hij als rijk burger aan alle begeerten van zijn hart kon toegeven.

Eerst den 21^{en} Maart 1559 werd te *Bazel* ontdekt, wie DAVID JORIS geweest was. Ofschoon hij gestorven was, werd zijn proces opgemaakt; hij en zijne boeken werden voor godslasterlijk verklaard en ten vure gedoemd; het lijk werd daarna opgegraven en met zijne beelden en zijne aanwezige geschriften op den houtstapel verbrand. Zijne bloedverwanten en allen, die verdacht werden, tot zijne secte in verband te hebben gestaan, moesten de *David-Joristische* dwalingen afzweeren, waarna zij op plegtige wijze den 6^{en} Juni weder in de Hervormde gemeente werden opgenomen. In *Holland, Fries-*

land en *Holstein* stierf de secte eerst zeer langzaam uit.

Uitermate moeilijk is het DAVID JORIS' stelsel met eenige juistheid terug te geven. De dubbelzinnigheid, waarvan hij zich doorgaande bedient, de duisterheid zijner uitdrukkingen, de ontzettende menigte geschriften van allerlei aard, door hem uitgegeven, zijne persoonlijkheid, waarin nu eens de dweeper, dan weder de bedrieger de hoofdrol speelt, zijn bezwaren van niet geringen aard. Bovenaan staat de vraag: gaf DAVID JORIS zich voor DAVID CHRISTUS uit, en zoo ja, op wat wijze? Dat hij werkelijk zulke meeningen, niet alleen verkondigd, maar ook zelf gekoesterd heeft, is voldoende gebleken. In den eersten tijd evenwel had alleen het duister besef van door God, gelijk de brief van ANNEKE JANS hem verzekerd had, geroepen te zijn tot voerman *Israëls*, wijngaardenier Gods, sterkste onder de helden DAVIDS.

Spoedig daarna begon hij zijne merkwaardige parallel te trekken tusschen de drie DAVID's, van wie de middelste vooralsnog de hoogste in rang blijft. Bindelijk noemt hij zich dengene, op wien de geest des Heeren in zijne volle kracht rust, den beloofden regter, die alle vleesch vernietigen en de wereld voor haar ongeloof straffen zal, den knecht Gods, die al Zijnen wil volbrengen zal, wien de Vader door den Zoon op buitengewone en geheel ecnige wijze is geopenbaard, en die daardoor eene getuigenis heeft, hoog boven elke andere verheven. Lijnregt stelt DAVID JORIS zijne verklaringen dan ook tegenover de Heilige Schrift. In PAULUS ziet hij slechts den knaap, wiens werk bij dat van den volwassen DAVID CHRISTUS *stukwerk* is, en van zich zelve verzekert hij, dat hij eene kennis bezit, waarvan God de onmiddellijke bron en geen levend mensch deelgenoot is.

Plaatste DAVID JORIS zich op zóó verhevene hoogte, de reden zijner zelfverheffing was gelegen in de hooge betee-

kenis, die hij aan zijn eigen persoon toeschreef, als aan eene reïncarnatie van het goddelijk levensbeginsel. In JEZUS was God vleesch geworden, en deze was daarom CHRISTUS JEZUS geworden. Op dezelfde wijze was CHRISTUS DAVID het in DAVID JORIS vleesch geworden goddelijke.

Dat wij JORIS' meeningen werkelijk in dien zin op te vatten hebben, blijkt uit zijnen brief aan de stenden des rijks, waarin hij, zooals wij zagen verklaart: „Niemand weet, wie of waar de Zoon is, dan hij, in wien hij op nieuw geboren en als het ware vleesch geworden is.“ Evenzoo valt dit op te maken uit zijne „Apologie aan de gravin van Oostfriesland,“ waarin hij melding maakt van het rijk van CHRISTUS of van diens gezalfde. ¹⁾ En niet minder uit zijn schrijven, bij gelegenheid van den Rijksdag te *Augsburg*, waarin hij JEZUS CHRISTUS den CHRISTUS naar het vleesch noemt.

DAVID JORIS schijnt gemeend te hebben, dat hij spoedig in zijne volle waardigheid zou kunnen optreden. Daarom maande hij het Hof van *Holland* tot voorzigtigheid aan, omdat de dag der verschijning van CHRISTUS nabij was. Zóó ook zag hij in een zijner visioenen de overwinning van CHRISTUS, die zeer spoedig (nu) plaats zou hebben, en gaf hij aan den Rijksdag te *Regensburg* de verzekering, dat het eeuwige leven geopenbaard en het godsrijk geopend was.

Hiermede is genoegzaam aangecuid, welke JORIS' meeningen, aangaande het *Chiliasme*, waren. Hij zou heerschen in een rijk van oneindig geluk en genot, in een aardsch koninkrijk, waarin het huwelijk en alle schaamte afgeschaffd en alle vleesch gedood zouden zijn, waarin de kinderen der heiligen telkens nieuwe, reine, zondeloze geslachten zouden voortbrengen. DAVID JORIS was een

¹⁾ § 15.

chiliast en maakte daarbij zijn eigen persoon tot het middelpunt van zijn *Chiliasme*, dat — ofschoon hij zelf dit ontkend zou hebben — eene uitsluitend zinnelijke rigting had. De Munstersche Wederdoopers hadden hunnen JAN VAN LEIDEN in elk geval nog slechts den wegbe-reider genoemd. DAVID JORIS maakte de mate der dwaasheid vol, door zich zelven in de plaats van CHRISTUS te stellen.

DERDE HOOFDSTUK.

DE VROEGSTE BESTRIJDERS VAN HET CHILIASME TEN TIJDE DER HERVORMING.

De afkeer van het *Chiliasme*, dien de Protestantsche kerk, tegenover de Wederdoopers niet onduidelijk had te kennen gegeven, ¹⁾ verminderde niet, toen de gruweldaden, in *Munster* bedreven, en de onzinnige beweringen van eenen DAVID JORIS een nieuw bewijs leverden van de gevaren, waaraan, in die tijden van algemeene beweging, het aannemen van die leer kerk en staat blootstelde. En niet alleen in de Protestantsche kerk veroordeelde men het *Chiliasme*, als een voortbrengsel van dweepzieke overdrijving, ook buiten haar stonden velen ovcreen in de verwerping van het geloof aan een duizendjarig rijk. Zelfs bleef het bij die verwerping niet; allerwege begonnen zich stemmen te verheffen, die de stellingen der Wederdoopers hieromtrent, met wapenen aan het gezond verstand en bovenal aan de Heilige Schrift ontleend, bestreden ²⁾ — Wij achten het niet overbodig, hierbij een oogenblik stil

¹⁾ Verg. bl. 58 volg.

²⁾ Anderen, zooals LAMBERTUS HORTENSIVS in zijn „*Tumultuum Anabaptisticum*“ of HERESBACH in zijne „*Historia Anabaptistica*“ vergenoegden zich tegen de Wederdoopers alleen de geschiedenis als getuige te laten optreden. Het enkele verhaal der feiten scheen hun voldoende ter wederlegging en ter veroordeeling. Anderen, zooals GUIDO DE BRES of BUL-

te staan en ook de bestrijding van het *Chiliasme*, zooals het zich tijdens de Hervorming openbaarde, eenigzins van naderbij gade te slaan.

Zoowel in de Luthersche als in de Hervormde kerk vond het *Chiliasme* dan geen gunstigen bodem. Daarbij kwam het vrij sterke gevoel van onverschilligheid, zoo al niet van afkeer, dat beiden, LUTHER en ZWINGLI, voor de *Apocalypse* koesterden ¹⁾, en waardoor in hun oogen aan de tegenpartij een harer meest hechte steunpunten ontviel. In den beginne evenwel, toen de Wederdoopers zich begonnen te vertoonen, viel hun *Chiliasme* — dat gelijk wij gezien hebben toen nog niet geheel ontwikkeld was — niet genoeg in het oog om er meer bepaaldelijk de aandacht op te vestigen. Eerst na de gebeurtenissen van *Straatsburg* en *Munster*, en na het verschijnen der in de laatste dier beide steden uitgegeven verweerschriften, moest de Protestantsche kerk antwoord geven op de bezwaren, in gemelde werken tegen hare eigene overtuiging ingebracht, en moest zij bewijzen leveren, dat het herhaalde beroep door ROTHMAN en de zijnen op de H. Schrift gedaan, in geen deele kon worden toegelaten, om het onbeschaamde optreden der Wederdoopers met hunne alle zedelijkheid en orde verstorende stellingen te regtvaardigen. — Voornamentlijk deed zij dit bij monde van MELANCHTHON en URBANUS RHEGIUS.

In meer dan één geschrift, van grooteren of kleineren omvang, verzette zich MELANCHTHON tegen de anabaptis-

LINGER, in hunne opgegevene werken, bestrijden wel de overige anabaptistische meeningen, maar maken van het *Chiliasme* niet dan zeer ter loops melding. De redenen van de betrekkelijk geringe bestrijding, die het eigenlijke *Chiliasme* vond, zijn door ons reeds, bl. 59, opgegeven.

(¹) Deze afkeer schijnt trouwens op andere gronden berust te hebben; dan op den steun dien de Wederdoopers er voor hunne leer in meenden te vinden. Men vergelyke hieromtrent LÜCKE, a. a. O. s. 455 fig.

tische beweeringsen, en in zijne „Locī“ wijdde hij een afzonderlijk hoofdstuk „de regno CHRISTI“ aan de wederlegging der „Joodsche en Anabaptistische“ dwaalleer, aangaande een aardsch rijk van CHRISTUS. De heerschappij die de Verlosser, volgens MELANCHTHON, uitoefent, is eene zuiver geestelijke. Van uit den hemel regcrt Hij in de harten der geloovigen. Het is eene verfoecijelijke dwaasheid te gelooven, dat de kerk des Heeren hier op aarde tot eene staatsregeling worden zou, waarin de goeden zouden heerschen en de boozen verdelgd zouden worden. Voorts wijst MELANCHTHON er op, hoe gevaarlijk het *Chiliasme* wordt, door alle andere, geestelijke troostgronden op den achtergrond te plaatsen, door alle gedachten te vestigen op aardsehe vooruitzigten, met volkomene uitsluiting der dingen, die boven zijn, en door eindelijk de ongelukkigigen, wier hoop ten laatste toch altijd teleurgesteld moet worden, aan onvermijdelijke wanhoop ten prooi te laten ¹⁾. Plaats op plaats haalt hij aan uit de H. Schrift om te bewijzen, dat de Apostelen, en derhalve ook de herders en leeraars, alleen gezonden zijn om te onderwijzen, en geenszins om het zwaard te trekken ter grondvesting van het Godsrijk; dat zij wèl het regt hebben ontvangen de ongelooovigen en goddeloozen uit de

¹⁾ „Est execrandus et damnandus error ille Judaicus Anabaptistarum, qui fingunt ecclesiam ante novissimum diem politiam quandam mundanam futuram esse, in qua regnent pii et armis deleant omnes impios..... Nam error ille Judaicus praeter caetera incommoda hoc quoque habet, quod obscurat et prorsus obruit consolationes spirituales et delet exercitia spiritualia, quia mentes humanae expectantes tantum illa nova imperia obliviscuntur rerum spiritualium, et opprimuntur desperatione cum non contingit illud speratum oecium, quod somniarunt.“ MELANCHTHON, „Opera Omnia“. *Witebergae* 1601, pars I. Loci Theologici, de regno CHRISTI.

gemeenten te stooten, maar zonder hun lichamelijk geweld aan te doen. ¹⁾

Hij wijst er op, hoe de Schrift overvloedig van bewijzen, dat er tot den jongsten dag goeden en boozen zullen bestaan, zonder dat te voren de laatsten door de eersten worden uitgeroeid. — Ook van het beroep, dat de Wederdoopers op den Bijbel, en voornamentlijk op de profeten doen, tot staving hunner denkbeelden, maakt MELANCHTHON melding. De geldigheid hunner bewijsvoering ontkent hij door te wijzen op de beelddpraak, waarvan de profeten zich bedienen, en die alleen in het licht van het Evangelie op afdoende wijze verklaard kan worden. Leert het Evangelie, dat het rijk van CHRISTUS geestelijk is, dan moeten de uitspraken van het O. Testament ook in dien geest worden opgevat, en dit te meer, omdat verscheidene profetische plaatsen duidelijk genoeg op eene geestelijke en volstrekt niet op eene aardse heerschappij wijzen ²⁾.

Met meer kracht nog dan MELANCHTHON kwam URBANUS RHEGIUS tegen het Munstersche *Chiliasme* op ³⁾, in

¹⁾ „Sine vi corporali“, *ibid.*

²⁾ „Quod vero Judaei et Anabaptistae citant Prophetas, qui cum de regno Christi loquantur, saepe figuris utuntur, sumtis ab imperiis mundi. Ad hoc primum respondeo: Evangelium est interpretatio Prophetarum. Cum igitur Evangelium clare doceat regnum CHRISTI esse spirituale,.... debemus et Prophetas intelligere juxta Evangelium..... Et CHRISTUS reprehendit ipse Apostolos, cum haberent Judaicam persuasionem, ac putarent se occupaturos esse mundi imperia.

Secundo: Prophetae ipsi quamquam variis utuntur figuris, tamen interim etiam discrete testantur, regnum CHRISTI fore spirituale.... Praeterea affirmant regnum CHRISTI esse aeternum, nulla autem corporalis politia est aeterna in hac vita.“ MELANCHTHON, l. l.

³⁾ „Widderlegung der Münsterisel en newen Valentianer und Donatisten bekenntnis, an die Christen zu Osnabrugh jnn Westfalen, durch D. URBANUM REG. Mit einer Vorrede Doctor MARTINI LUTHERS. Willen-

twee met grooten bijval ontvangen werken. Aan het eene daarvan, dat meer bepaaldelijk over de *eschatologie* handelt, ontleenen wij het volgende, als kenschetsend voor de wijze van RHEGIUS' bestrijding. Zeer juist kenschetst hij de leer van het duizendjarig rijk bij de Wederdoopers als het geloof aan „de wederoprigting van het Israëlitische rijk, naar hetwelk de Apostelen hadden gevraagd, en dat in deze wereld (in hoc seculo), vóór den dag der verlossing, vleeschelijk en geenszins geestelijk (*carналiter non spiritualiter*), ter vervulling der profetiën, aangaande het rijk van CHRISTUS, moest worden opgericht, nadat te voren de burgerlijke overheid uitgeroeid en alle goddeloozen op aarde verdelgd zullen zijn.“ Tegen dat geloof, voert RHEGIUS 105 theses aan, waarvan velen nog heden ten dage alle opmerkzaamheid verdienen, daar — zoo als met volle regt gezegd is — de hoop op een duizendjarig rijk telkens weder te voorschijn komt, en in schijnbaar kinderlijke onbevangingheid eene dweepzieke verwachting van zinnelijk genot voor een krachtig geloofsleven in de plaats treden laat.

„Het rijk van den Messias is een verborgen rijk des geloofs,“ zegt RHEGIUS, „onzigtbaar, geestelijk en verborgen regeert CHRISTUS in onze harten. Tot aan den dag van het jongste gericht duurt de tijd des kruises, gedurende welken men den lijdenden en demoedigen CHRISTUS heeft na te volgen. Eerst na de voleinding der wereld openbaart zich het rijk Zijner hemelsche heerlijk-

berg 1535.“ en »De restitutione regni Israëlitici, contra omnes omnium seculorum *Chiliasas*: in primis tamen contra Miliarios Monasterienses disputatio. Per URBANUM RHEGIUM, respondente GUILIELMO CLEVENO, *Aulae Ducalis* concionatore, 1536.“ Hetgeen wij aan dit tweede werk ontleenen, is genomen naar de vrij uitvoerige uittreksels van BOTTRWIK in zijn meermalen aangehaald geschrift.

heid. Dit rijk heeft derhalve nimmer een einde, ook niet na duizend jaren. — Wat de *Munstersche* heethoofden verhalen van een tijd van lijden, en een tijd van wrake, van eene restitutie, van drie werelden, zijn verzinsels van SATAN, den menschenmoorder. Want aan de bloedige tooneelen, die het gevolg zijn van zoodanige leer, heeft deze, van den beginne af, zijne vreugde gehad. Daardoor toch verderft hij het ligchaam door het zwaard en de ziel door de dwaalleer.“

„De christenen hobben hunnen Vader in den Hemel, en weten, dat zij hier op aarde slechts vreemdelingen zijn. Geen rijk van vleeschelijk, aardsch geluk is hun beloofd, maar een rijk van strijd en kruis, een rijk door de wereld geminacht, maar heerlijk voor de uitverkorenen, aangezien zij te midden der stormen van alle wereldsche ellende, naar den Geest, in CHRISTUS, meester zijn over alles, gelijk DAVID reeds zeide: „Heersch onder uwe vijanden.“ Ps. 109.“

Met alle kracht komt RHEGIUS op tegen de dwaashoid, dat schoenmakers, wevers, kleedermakers of bontwerkers het rijk voor CHRISTUS behoeven te bereiden, door vóór Hem te heerschen, of dat Hij aan zulke menschen Zijne heerschappij zou overgeven. Een gruwel is hem voorts het denkbeeld, dat de uitverkorenen Gods de ongeloofigen met het zwaard zouden moeten dooden.

CHRISTUS regeert dus, volgens RHEGIUS, geestelijk in de harten der geloovigen. Bij den dag van de parousie en van het regtvaardige eindoordeel, ondergaat de Christus-regering geene verandering, maar, gelijk CHRISTUS vroeger op aarde geestelijk heerschappij voerde, zal Hij ook dan in den hemel geestelijk blijven heerschen. Aan God den Vader zal Hij eindelijk het rijk overgeven, d. i. Hij zal alle Christenen, die door den Vader aan den Zoon gege-

ven, en in Hem vóór de grondlegging der wereld uitverkoren zijn, als de bruid „zonder vlek of rimpel“ voor het aangezicht des Vaders stellen, wanneer hij hen van de hoop tot de werkelijkheid van het rijk der geopenbaarde heerlijkheid geleid heeft.“

De beide werken van RHEGIUS werden met ingenomenheid ontvangen, en geen wonder — zij zijn eene verkwikkende tegenstelling tegen de overspannen, dweepzieke droomerijen der *Munstersche* chiliasten. Aan de voorstellingen, aangaande het rijk van CHRISTUS en het einde der wereld, zooals die door MELANCHTHON en URBANUS RHEGIUS werden opgevat, heeft zich de Protestantsche kerk gehouden, nagenoeg zonder noemenswaardige veranderingen.

Tegenover de overdrijving der Wederdoopers, werd met kalme waardigheid gewezen op de eischen van het door het Evangelie verlichte verstand, op den geest des Christendoms en de letter der Heilige Schrift, zooals die onpartijdig en zonder overspanning moest worden opgevat.

Maar niet in de Protestantsche kerk alleen werd krachtig verzet vernomen tegen de karikatuur, waartoe de Munsterschen enkele uitspraken des Bijbels verwrongen hadden. Ieder, die niet onder den invloed van de fanaticke anabaptistische opgewondenheid verkeerde, moest onverhopen zijnen afkeer uitspreken van de bedrevene gruwelen, zoowel als van de wijze, waarop de Heilige Schrift tot dekmantel der ongerechtigheid werd vernederd. En vooral zij moesten zich daartoe gedrongen gevoelen, op wie, om deze of gene reden, maar al te gereedelijk de verdenking vallen kon van met de Wederdoopers in meer of minder nauwe aanraking te hebben gestaan. Wij hebben hier vóór anderen het oog op MENNO SIMONS. Hoczeer het voor de hand lag, dat juist hij luide zijne afkeuring moest te kennen geven over gruwelen, waarvan anders ligtelijk

een schijn van medepligtigheid ook op hem zou kunnen vallen, behoeft waarlijk wel geene nadere aanwijzing, wanneer men de eigenaardige betrekking tusschen MENNO SIMONS en zijne volgelingen en het *Anabaptisme* nagaat, en bedenkt, dat het algemeene oordeel in hen niets anders dan Wederdoopers meende te kunnen zien. Trouwens de geheele rigting van MENNO SIMONS was juist op die punten, waarin de Munstersche overdrijving zich kenbaar maakte, reeds van den beginne af, daarmede in de meest volkomene tegenspraak geweest. Zocht hij, even als het oorspronkelijk *Anabaptisme*, het christelijk leven te doen worden, wat het werkelijk wezen moest; wilde ook hij het geestelijk koningrijk Gods in volkomenheid opgerigt zien, de latere overdrijving, in het *Chiliasme* van ROTHEMAN tot haar toppunt gekomen, bleef buiten zijnen weg. „Niet met wapenen“ is zeer juist gezegd ¹⁾, „wilde hij de wereld dwingen Christelijk te worden; hij leerde haar vrijwillig te verlaten en te verzaken, om zóó eene heilige gemeente te verzamelen, die door de kracht des geestes telkens meer leden uit de wereld trekken, en haar eindelijk overwinnen zou.“ Komt aan MENNO SIMONS juist de eernaam van Hervormer der Wederdoopers toe, hetgeen hij onder hen te hervormen vond, lag juist ten grootsten deele in hun fanatiek *Chiliasme*.

Reeds bij de eerste gelegenheid, dat hij met hen in aanraking kwam, waarschuwde hij anderen tegen hunne beweeringen, waarin hij niets dan godslastering zag. En na de inneming van het klooster *Bloemkamp*, hield hij niet op „een iegelijk voor der Munsterschen gruwelen, als voor koning, veelheid van vrouwen, rijk, zwaard etc. trouwelyk“ te

¹⁾ „Onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Nederlandsche Doopsgezinden“, door S. GORTER, bl. 29.

waarschuwen. 1) Tegen de aanmatigingen van JAN VAN LEIDEN trad hij daarenboven met een afzonderlijk geschrift op, omdat hij de lastering niet verdragen kon, dat een mensch zich in de plaats van CHRISTUS stelde, en omdat de geestdrijvende Wederdoopers hunne leer uit de II. Schrift trachtten te staven. 2) De inhoud van dit werk komt op het volgende neder:

De Christenen hebben zich te wachten voor de valsche leeraars, die de reine leer van CHRISTUS vergeten, hunnen meester verlaten, en het verbond Gods niet in gedachtenis houden. Vooral in den laatsten tijd heeft men deze vermaning ter harte te nemen. MENNO SIMONS behandelt daarna de twee punten, die hem in de *Munstersche* leer het meest aanstootelijk voorkomen: de hooge plaats, die JAN VAN LEIDEN zich zelve toeschrijft, en het gebruik, dat hij maken wil van het zwaard, ter vestiging van het koningrijk Gods. Daartegenover stelt hij de waarde van de persoon van CHRISTUS in het regte licht, en ontzegt hij den Christenen alle regt ter handtering van het zwaard. Hij beroept zich hierbij telkens op een overgroot aantal bijbelplaatsen, die, even als zulks in de *Munstersche* geschriften het geval was, grootendeels aan het O. Testament ontleend zijn.

Met betrekking tot het *eerste* punt, plaatst MENNO op

1) Verg. CRAMER, t. a. p. bl. 52, en TER HAAR, „De geschiedenis der Kerkhervorming“. II, bl. 205.

2) De titel van dit werk luidt aldus: „Een gantsch duydtlyek ende klaer bewys uit de Heylige Schriftaure... tegens de grouwelicke ende grootste blasphemie van JAN VAN LEYDEN, eertyts geschreven aan allen waren Broeders ende Bontgenooten, hier ende daer verstroyt.“ - Uitverschaidene plaatsen laat zich het vermoeden regtvaardigen, dat het tegen de uit *Munster* rondgezondene schriften en met name tegen het werk „over de wraak“ gericht is. Is dit inderdaad zóó, dan is het tussehen December 1534 en Juni 1535 geschreven.

den voorgrond, dat het eene onwedersprekelijke waarheid is, dat God CHRISTUS tot Koning gesteld heeft, zoowel over de geheele aarde, als over Zijne gemeente. Hoe kan JAN VAN LEIDEN zich dan „een blijde Koninck overal, der ellendiger vreughde geworden“ noemen? De H. Schrift bewijst duidelijk, dat geen enkel mensch het regt heeft, om zich zóó eervolle titels aan te matigen. CHRISTUS alleen is onze koning en onze vreugde. En ook hierin wederstreeft JAN VAN LEIDEN de Schrift, dat hij zich den beloofden DAVID durft noemen. Dit is een bewijs, dat hij waarlijk een Antichrist is. De beloofde DAVID is CHRISTUS. Er is één Herder, door God gegeven, namentlijk CHRISTUS, één DAVID, één eeuwige DAVID, wiens rijk immer duren zal, gelijk zoowel het Oude als het Nieuwe Verbond getuigt. Die zich, als UZIA, vergrijpen aan de magt Gods, zullen hunne regtvaardige straf niet ontgaan.

Na aldus de getuigenis des Bijbels tegen JAN VAN LEIDEN ingeroepen te hebben, gaat MENNO SIMONS over tot de behandeling van het *tweede* punt. Hij wenscht te bewijzen, dat het den Christenen niet geoorloofd is, met het zwaard te strijden. Ook voor dit betoog ontleent hij zijne wapenen uitsluitend aan de H. Schrift. Israël, zegt hij, streed met het zwaard; wij zijn echter het geestelijke Israël en moeten daarom wel strijden met het zwaard, maar met het geestelijke zwaard, dat is met het zwaard des woords. Voorts heeft de Christen zich alleen aan het woord Gods te houden, en dit leert, dat wij alleen het zwaard des geestes mogen gebruiken. Ook CHRISTUS bezigde geen ander wapen, en Hem moeten Zijne volgelingen in alle dingen gelijkvormig worden. De geest des Christendoms predikt liefde, geen broedermoord, lijdzaamheid, geen verzet. CHRISTUS wilde liever lijden (Phil. II),

dan de aangebodene hulp des zwaards aannemen. Te strijden met „vleeschelijke wapenen“ is ons verboden; de Christen moet geduldig zijn en ongemak willen lijden tot aan de toekomst des Heeren. (Jac. V: 7.)

Te vergeefs wordt tegen deze wijze van beschouwen aangevoerd, dat „de Heer *Babylon* toch moet straffen en dat de Christenen hierbij Zijne werktuigen moeten wezen.“ Men moet aan God Zijn eigen werk overlaten, en niet trachten te weten, wat ons niet geopenbaard is. Zij die zich telkens op het woord: Hand. 1: 6 ¹⁾ beroepen, moesten een weinig meer denken aan het antwoord, door JEZUS op de vraag der Apostelen gegeven: „Het komt u niet toe de tijden of gelegenheden te weten, die de Vader in Zijne eigene magt gesteld heeft.“ Dit vergeten zij en houden niet op te roepen; God zal *Babylon* straffen. Dit zij dan zoo; maar op alle plaatsen, waar de Bijbel van zoodanige straf spreekt, zijn de Heidenen, en geenszins de Christenen, Gods werktuigen tot volvoering Zijner oordeelen. Zóó blijkt ook weder hieruit, dat de uitroeijing der goddeloozen niet het werk der Christenen is. ²⁾

De Schrift toont aan, dat, als CHRISTUS wedergekomen is, Hij dan Zijne vijanden straffen zal. Eerst moet Hij derhalve van den hemel op de aarde wederkeeren, op de wijze, als voorspeld is: MARC. XIII, LUK. XVII, *Openb.* I en HAND. II. Na de terugkomst van CHRISTUS, niet eerder, zullen de goddeloozen hunne vergelding ontvangen. En de magt om te straffen is enkel aan CHRISTUS gegeven (Dan. VII), zoodat de beweering van sommigen,

¹⁾ „Heer, herstelt Gij in dezen tijd het Koninkrijk voor Israël?“

²⁾ „Soo is het nu klaerlick uyt deze woorden te verstaen, dat niet door de Christenen, de Babilonische Hoere sal verdestruueerd werden, dat oock de Christenen niet sullen uytroeyen.“

dat die magt aan Jan van Leiden opgedragen zou zijn, niets is dan eene „gruwelijke verleiding.“¹⁾

Na nog de tegenwerping ontzenuwd te hebben, alsof onder de engelen (MATTH. XIII: 39), die de maaijers zijn in den oogst der Heeren, de Christenen te verstaan zouden zijn, eindigt MENNO met zijnen lezers de ernstige vraag voor te leggen, of zij op het zwaard of op het kruis gedoopt zijn, en hen te vermanen zich in alle zaken aan de uitspraak van Gods woord te houden en daarvan in niets af te wijken.

Zoowel MENNO SIMONS' werk, als dat van URBANUS RHEGIUS dragen de duidelijkste sporen van opgesteld te zijn met het oog op de behoeften des tijds. Eene grondige, volledige bestrijding van het *Chiliasme* bieden zij ons niet aan. Tegenover de dwalingen van *Munster* vergenoegden zij zich uit den Bijbel tegenbewijzen aan te voeren, en voor het overige grootendeels de overdrijving te wederleggen, die eigenlijk niet tot het wezen van het *Chiliasme* behoort. Voorts is de bewijsvoering van beiden niet altijd even afdoende, en ook hunne exegese is dikwerf niet van willekeur vrij te pleiten.

Ons blijft thans nog over het oog te vestigen op een man, wiens bestrijding van het *Chiliasme* een geheel ander karakter vertoont, dan wij bij MELANCTON, MENNO SIMONS of RHEGIUS hebben opgemerkt. Wij bedoelen SEBASTIAAN FRANK VON WÖRD, die buiten alle partijen levende, zich eene geheel eigenaardige wereldbeschouwing

¹⁾ „Eenen gruwelijken verleydinge..... dat sommige seggen, dat JAN VAN LEYDEN soude 't Rijk innemen, ende als hy dat ingenomen hadde, dan soude hy dat CHRISTUM overleveren als DAVID het Rijk SALOMON overleverde.“ Deze plaats is tevens een terugslag, naar wij meenen, op de beweringen van het werk „over de wraak“. Verg. bl. 166.

had gevormd, waarmede ook zijne *eschatologie* ten naauwste te zamen hing. Deze laatste kwam ons merkwaardig genoeg voor, om haar in verband met FRANK'S persoonlijkheid en geheele denkwijze, eenigzins uitvoerig mede te deelen. Te meer meenden wij hiertoe gerechtigd te wezen, omdat zij, voor zoover ons bekend is, nog niet naauwkeurig onderzocht is.

SEBASTIAAN FRANK VON WÖRD werd, waarschijnlijk in het jaar 1500, te *Donauwörth* geboren. Van zijne jeugd is weinig bekend. Hij heeft zich, in allen gevalle, met ijver op het verkrijgen eener uitgebreide kennis toegelegd. Zijn eerste werk was eene vertaling der „*Diallage*“ van ALTHAMMER, een orthodox Luthersch geestelijke ¹⁾. Na het jaar 1530 namen zijne geschriften, hoewel meest van geschiedkundigen aard, eene bepaald pantheistische kleur aan. In 1528 bevond hij zich te *Neurenberg*, de vrije, aanzienlijke rijksstad, waar een levendig verkeer, een bloeiende handel en eene tamelijk groote verdraagzaamheid menschen van velerlei aard en denkwijze te zamen had gebragt. Dáár schijnt FRANK de aanleiding tot, en de kicmen van zijne latere overtuiging gevonden te hebben. Van 1530—32 hield hij zich te *Straatsburg* op, en dáár gaf hij eene „*Chronika, Zeitbuch und Geschichtsbibel von Anbeginn bis 1531*“ uit. Dit, in eenen goeden stijl geschreven werk, leverde de bewijzen van zijne zeldzame belezenheid, maar tevens op vele plaatsen van een groot gebrek aan *kritisch* oordeel. De voornaamste verdienste er van was, dat het als de eerste geregelde bewerking der wereldgeschiedenis in het *Duitsch* kon worden beschouwd.

FRANK schijnt te *Straatsburg* in minder aangename verhouding met BUGER gestaan te hebben, en hij verliet, waarschijnlijk om die reden, die stad, om zich als zeept-

¹⁾ C. A. HASE, „SEBASTIAN FRANK VON WÖRD, der Schwarzengeist,“ s. 5.

zieder te *Eszlingen* en te *Ulm* te vestigen. Te *Ulm* werd hem niet alleen het verblijf in de stad toegestaan, maar ook weldra het burgerrecht geschonken. Toen hij evenwel, 1535, zijne 280 „*Paradoxa*“ in het licht zond, waarin zijn *pantheïsme* weder sterk op den voorgrond trad, drong men op zijne verwijdering aan. Vooreerst kwam het daartoe nog niet, en stelde de raad van *Ulm* zich tevreden met zijne belofte van niet meer te zullen schrijven. Toen hij zijn woord echter later brak, verdreef men hem voor goed. Sinds dwaalde hij rond, hield zich nu eens te *Bazel* dan weder te *Straatsburg* op, gaf zijne „*Sprichwörter*“ en andere werken uit en stierf 1545 te *Bazel*.

Zijn stelsel, tegelijk met dat van SCHWENKFELDT te *Schmalkalden* als kettersch veroordeeld (1540), was pantheïstisch-mystiek. De stof is volgens FRANK eeuwig; al wat bestaat is onderworpen aan een eeuwigcn cirkelloop. God is het wezen aller dingen, in alles en in allen. In den mensch komt God, de hoogere eenheid van alles, tot bewustzijn. Hij is derhalve iets subjectiefs. Ieder mensch bezit God in zijne eigene individualiteit. In den mensch is God het inwendige woord, de Heilige Geest en de ware Bijbel. Goed en kwaad vormen eene noodzakelijke tegenstelling; kwaad is iets betrekkelijks, een *accid ns.* De beteekenis der Christusverschijning is het aan het licht brengen der eeuwige verzoening en vergeving.

Met betrekking tot de verschillende rigtingen op godgeleerd gebied streefde FRANK voortdurend naar onpartijdigheid. Ook tegenover *Rome* deed hij dit, maar toch bleef de Paus ook voor hem de Antichrist. In krachtige taal wederlegde hij al de misbruiken en instellingen der Roomsche hiërarchie. In het Protestantisme zag FRANK eene nieuwe, door God gczondene kracht. Zacht en billijk was zijn oordeel over de verschillende reformatische

verschijningen. Tot de Wederdoopers stond hij in geene betrekking. Hij misprees hunne gebondenheid aan de letter der H. Schrift en hunne zucht om zich van de kerk af te zonderen. En daarom, al naderde FRANK in verscheidene punten de leer van het *Anabaptisme*, hij beschouwde alle zaken ook hier te onpartijdig van beide zijden, dan dat hij, hetzij vóór, hetzij tegen de Wederdoopers hartstogtelijk partij zou hebben gekozen. Kracht tot *initiatief*, geestdrift, eenheid en vastheid van karakter, bezat hij voorts in zeer geringe mate. Onvoorwaardelijk verklaarde hij zich tegen alle maatregelen van geweld in zaken des geloofs; straffen, vooral de doodstraf, op andersdenkenden toe te passen, kwam hem voor, een gruwel te zijn.

FRANK was niet alleen een *mysticus*, maar tevens een naauwlettend en fijn opmerker, en een grondig kenner der geschiedenis. Daardoor bevond hij zich nu eens in de sfeer der in zich zelve teruggetrokkene beschouwing, in de wereld der ideën, dan weder in de werkelijkheid der feiten en van het leven.

Deze omstandigheid veroorzaakte in zijn wezen zeer eigenaardige tegenstrijdigheden. Zóó bijvoorbeeld in zijne overtuiging aangaande het *communisme*. Zijn pantheïsme deed hem het *communisme* wenschelijk voorkomen. Alle bezit toch is gevaarlijk voor hem, wiens eenige begeerte het is, om zich volkomen in God te verliezen. Wil het ik volkomen in God opgaan, zoo moet het zich van zijne zelfstandigheid zoo veel mogelijk ontdoen. Daarmede is het denkbeeld bezit voor den pantheïstischen *mysticus* reeds dadelijk veroordeeld. Als zoodanig moesten FRANK'S wenschen zich naar het *communisme* rigten.

Daartegenover toonde hem de geschiedenis, bijvoorbeeld in den boerenkrijg, datzelfde *communisme* als een schrik-

beeld, en een ongeluk voor de volken. En zóó kon FRANK er niet toe komen, die leer te prediken en bepaalde hij er zich toe, eene hoogere eenheid te zoeken en het bezit voor iets uitwendigs te verklaren. „Kan de *mysticus*,” vroeg hij, „niet rijk zijn, zonder veel te bezitten? Kan hetgeen de arme zijn eigendom noemt, hem niet volkomen voldoende zijn? Worden honger en dorst door brood en water niet genoeg gestild?“ — Zóó voerde FRANK datgene, wat zijne leer, bij consequent doorredenen, medebragt, niet door, omdat hij niet met die leer alleen, maar ook met de behoeften en indrukken van het werkelijke leven rekende.

Eene soortgelijke tegenstrijdigheid vertoont zich bij FRANK op het gebied der *eschatologie*. Volgens zijne wereldbeschouwing was de wereld de afspiegeling der ééne, eeuwige Godheid. Zij heeft haar bestaan in God, is eeuwig even als Hij, en ontwikkelt zich in de langzame, voortgaande ontvouwing der in haar gelegde krachten. Naast deze beweesring vinden wij bij FRANK, de verwachting van het aanstaande einde der wereld. Zóó bijvoorbeeld aan het slot van zijn „*Kriegsbüchlein des Friedens*“. De vele oorlogen en geruchten van oorlogen waren hem een gewis teeken van den jongsten dag en van de toekomst des Heeren; het wereldgerigt en de verlossing der regtvaardigen konden niet lang meer uitblijven — zóó meende hij. Evenzoo in een ander werk, waarin de achteruitgang der zeden hem een waarborg is voor het naderende einde der wereld ¹⁾.

¹⁾ Aan het slot van zijn werk tegen de dronkenschap, „Von den greulichen Laster der Trunkenheit“ zegt hij namentlijk: „So in diesen letzten Zeiten erst mit den Franzosen aufkommen, was Füllerei, Saufen und Zutrinken für Jammer und Uurath, Schaden der Seele und des Lebens anrichte und mit sich bringt.“ — Na over alle zonden, die het gevolg zijn der dronkenschap, gehandeld te hebben, eindigt hij met te zeggen, dat al deze verkeerdheden een onbedriegelijk teeken zijn van den jongsten dag.

Wat FRANK aanleiding gegeven heeft om te meenen, dat het einde aller dingen gekomen was, ligt voor de hand. Bij eene vroegere gelegenheid maakten wij opmerkzaam op de mismoechtigheid, die zich van LUTHER in de laatste jaren zijns levens meester maakte, wanneer hij dacht aan de betrekkelijk geringe vruchten, die de Hervorming gegeven had voor de waarachtige heiliging der duizenden, die haar omhelsd hadden. LUTHER hoopte daarom, dat de wederkomst van CHRISTUS zich niet lang zou laten wachten. Een soortgelijk verschijnsel doet zich bij FRANK voor. Met ronde woorden komt hij in de voorrede van zijnen „Geschichtsbibel“ er voor uit, dat hij geene redding weet uit de ellende, waarin de wereld gedompeld is. Hij zag in, dat „het met de wereld gedaan was“. Slecht en boos was zij altijd geweest, maar deze „allerergste, laatste tijd“ is zóó dolzinnig en zóó verwaaten geworden, dat de boosheid rijp, en de oogst gereed is om vergaderd en in het vuur geworpen te worden. Eerst met den jongsten dag zal alles veranderen. „Joden, Heidenen, Papien, zullen slechts tot den tijd des avonds bestaan“.

Zóó bleek ook hier de natuur weder sterker dan de leer te zijn. Al beschouwde FRANK het kwaad ook nog zoo zeer als een *accidens*, dat *accidens* was toch van genoeg belang, om, waar het zich in hevige mate vertoonde, hem het einde van alles, met andere woorden een plotseelingen schok, een onverwachten overgang in de wereldontwikkeling te doen voorspellen, en hem zoodoende in lijnrechte tegenspraak te brengen met zijn gheele stelsel.

Hoedanig FRANK het rijk van God en CHRISTUS, voor het overige, opvatte, blijkt uit zijne schriften „van het

„Hie helfe, wer helfen mag, die Frommen mit Gebet, die Obrigkeit mit Gewalt, Gott mit Seiner Gnade und Zukunft.“

rycke Christi“ en „Van de beloftenissen des nieuwen Testaments ende van het rycke Christi.“¹⁾ Daaruit blijkt, dat het rijk Gods voor FRANK iets inwendigs was, geheel tegenovergesteld aan wat men in de wereld door het woord rijk verstaat. Het is de magt, die God in ons uitoefent. Het is God in ons.²⁾ Daarom is het rijk en de heerschappij van CHRISTUS ook volstrekt niet van deze wereld. FRANK onderscheidde verder twee koninkrijken Gods, die evenwel *potentiëel* niet verschilden. „Het eerste is het rijk der genade, hier op aarde, waarin God alles door CHRISTUS regeert, en zal blijven regeeren, totdat CHRISTUS aan zijnen Vader alles onderworpen zal hebben. Want CHRISTUS is het middel, waardoor God alle dingen weder tot zich wil brengen, gelijk ADAM het middel was, waardoor alle schepselen van God zijn verwijderd.“

1) De volledige titel van het tweede werk is: „Van de beloftenissen des nieuwen Testaments ende van het Rycke CHRISTI, of die beloftenissen der Joden inde Profeten (dat sy wederom in dat beloofde Landt souden comen oock lichameluyck geschieden) ofte alleen gheesteluyck sullen verstaen werden.“ — C. A. HASE voegt aan zijne uitnemende schets van FRANK'S leven en leer eene bibliographische uitweiding toe. Daarin geeft hij op onder de werken, die hij niet geraadpleegd heeft: „Von der tausendjährigen Glückseligkeit der Kirche,“ volgens hem hetzelfde als het „Von Reiche CHRISTI,“ te *Göttingen*, in Hollandsche vertaling, op de Bibliothek, aanwezig. ARNOLD spreekt alleen over het eerste en deelt mede, dat het door den remontrant TOMBERG in het Hollandsch is overgezet. Waarom HASE het te *Göttingen* aanwezige werk niet gebruikt heeft is mij onbekend. Juist het eschatologisch deel van FRANK'S leer is trouwens uiterst karig ontwikkeld. — Bovengemelde werken van FRANK bevinden zich op de Doopsgezinde Bibliothek te Amsterdam. Daar beide vertalingen waren, heb ik de titels in het Hollandsch opgegeven. Is mijn vermoeden juist, dan is het tweede de vertaling van het bij HASE genoemde: „Von der tausendjährigen Glückseligkeit“ enz., en dit laatste dus niet hetzelfde als het werk »Vom Rycke Christi.“

2) „Vom Rycke,“ Cap. I. »Godes rycke hier in deser tijt en is niet anders dan dat Regiment Godes, door CHRISTUM, in onsen geest ende herte.“

Het tweede rijk . . . is het rijk der heerlijkheid, na de opstanding, waarin God alles in allen zijn zal, ten tijde, wanneer wij Hem van aangezicht tot aangezicht zien zullen, gelijk Hij is." ¹⁾

Wat FRANK aangaande het *Chiliasme* dacht, kan, na al het gezegde, moeilijk twijfelachtig zijn. De toekomst der Christenheid was het volkomen in God opgaan, en in God zijn. Hij was derhalve afkeerig, van al wat in de *eschatologie* aan het aardse, zinnelijke, tijdelijke denken deed. Als bewijs geven wij een overzigt, of liever een uittreksel uit zijn werk „Van de beloftenissen."

FRANK begint met de letterlijke opvatting der H. Schrift ter zijde te stellen. „God" zegt hij „schrijft zijne handelingen veel dieper in de harten der menschen, dan men die op papier brengen of daarop behouden kan." ²⁾ Daarom baat „uitwendige" godgeleerdheid niet. „Met Zijnen eigenen vinger moet God den Heiligen Geest in onze harten hebben ingegrift." In de Schrift worden ons Gods handelingen medegedeeld en voorgesteld, maar wij zijn daarvan geene meesters, voordat wij scholieren van den waren Heer en Leeraar geweest zijn. Ook bij het lezen der profetische Schriften moet dit in het oog gehouden worden. CHRISTUS wordt ons in het Nieuwe Testament altijd voorgesteld als een geestelijk koning, nooit als een aardsch. Daarom mag niemand van CHRISTUS een aardsch „regiment" verwachten. Zóó doen de Joden, die nog op de komst des Heeren hopen, en zich voor het uitverkorene volk houden, terwijl zij hunne rust in deze wereld zoeken. Wij, Christenen, weten echter, dat al het oude voorbijgegaan

¹⁾ „Vom Ryeke," Cap. II.

²⁾ «Vande beloftenissen.» «Godt schrijft sijne handelingen veel dieper inder herten der menschen als men haer op het Papier brengen ende behouden can.»

is, en dat alle dingen nieuw geworden zijn. Zóó is ook het lichamelijke voorbij gegaan en vervangen door het geestelijke, dat eeuwig blijft. „In het nieuwe verbond van God in CHRISTUS, is niets lichamelijks. Komt CHRISTUS weder, om op aarde te regeeren, zoo kan hij aan Zijn volk, het ware, beloofde, hemelsche land niet geven; maar geeft CHRISTUS den zijnen het eeuwige land des eeuwigen levens, wat zou het dan beteekenen, dat Hij met Zijn volk in een erger land vleeschelijk zou moeten regeren?“ Welke vreugde — zóó vraagt FRANK verder, zou het voor de heiligen zijn, nu weder van den hemel naar de aarde gezonden te worden?

De beloften der profeten komen niet den Joden, maar den Christenen toe, die, als een geestelijk volk, ook geestelijke toezeggingen hebben ontvangen. Alleen hij, die CHRISTUS bezit, bezit ook Zijne beloften, maar moet die beloften dan ook „na zijnen aert“ verstaan.

De woorden — Israël, Juda, Jeruzalem, tempel, mijn volk, mijn land, verstaan de Joden, en met hen sommige Christenen, letterlijk. Zij verwachten dus eene vleeschelijke Christusregering, eenen tijdlang rust en goede dagen. Met verkeerde spitsvondigheid beroepen zij er zich op, dat zij nu op aarde ongelukkig zijn geweest, en dat dus de billijkheid medebrengt, dat voor hen een tijd van aardsch geluk kome. „Welk eene vleeschelijke dwaasheid“ ¹⁾ roept FRANK hun toe. Zal dan het eeuwige rijk van CHRISTUS niet in staat zijn, om ons de hier geledene smarten duizendvoudig te vergoeden?

Zij die zóó denken, dwalen. Er is „tweederclei“ Israël in de Heilige Schrift beschreven. Het eene is het oude, dat voorbij is; het tweede is het geestelijk *Sion* en *Jeruzalem*. De profeten en Apostelen leeren ons, dat het

¹⁾ „Wat grooter soetheit onses vleyseshes.“

eerste verstooten is. Het heeft echter op het tweede, het hemelsche gewezen (JEREM. XI). Hoe zouden wij van dat hemelsche iets tijdelijks mogen verwachten?

De woorden: Israël, Jeruzalem, tempel, enz. moeten in hunne volle beteekenis ¹⁾ opgevat worden. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde moeten ons al het vroegere doen vergeten.

Duidelijk hebben de profeten dat nieuwe en waarachtige rijk en niet het oude, dat voorbijgegaan is, in hunne prophetiën genoemd, gelijk uit de enkele inzage hunner schriften blijkt. Te vergeefs beroept men zich bijv. op het woord van JESAJA door PAULUS (Rom. XI) aangehaald: „uit Sion zal de Verlosser komen, Hij zal de goddeloosheden afwenden van JAKOB.“ Reeds het bevrijden van ongerechtigheid en het mededeelen der ware vrijheid op die plaats genoemd, wijst op eene geestelijke verossing. Wanneer de tijd der bekeering van alle Joden gekomen zal zijn, dan zal deze voorspelling in vervulling treden, en CHRISTUS uit het hemelsche *Sion*, met Zijn licht, genade en verstand, als geestelijk koning over allen heerschen.

Onder de oude Christenen zijn er geweest, die, op voorbeeld van PAPIAS, een duizendjarig rijk aannamen. Maar van dien PAPIAS is van algemeene bekendheid, dat hij de leer der Apostelen niet begrepen, maar het figuurlijke, letterlijk opgevat heeft. Zijne leerlingen bedrogen zich evenzoo, door ten eerste voetstoots eene Joodsche fabel aan te nemen, en in de tweede plaats, zich aan de letter gevangen te geven en in een „boekje, waarin de getallen dikwijls niet letterlijk mogen worden opgevat“ ²⁾

¹⁾ «Waerachtich ende niet in der schaduwe.»

²⁾ «Een boeckken daer die tal dickwils niet na die letter en mag gehouden worden.»

naar eigen verstand te oordeelen, en niet op hunnen meester, den Heiligen Geest, acht te geven.

Juist met de getallen der *Openbaring* moet men voorzigtig zijn. Zóó wordt (*Openb.* VII) van *twaaalf duizend* verzegelden uit ieder geslacht *Israëls* gesproken. Maar uit de ontelbare menigte, die in vs. 9 van hetzelfde hoofdstuk vermeld wordt, blijkt, dat men het cijfer *twaaalf duizend* niet letterlijk opvatten mag. Hetzelfde is het geval met de getallen *zeven*, *tien*, enz. Zóó geeft *duizend* jaren een getal der volkomenheid te kennen, of het drukt de verzameling eener groote menigte uit. Onder duizendjarig rijk heeft men derhalve te verstaan een rijk, dat de grootst mogelijke in- en uitwendige volkomenheid bereikt heeft. Dit rijk is het wordende rijk van CHRISTUS, waarin de booze geest nu reeds langer dan *duizend* jaren is gebonden geweest, na de opstanding der geloovigen uit den dood hunner zonden, door de genade van CHRISTUS. De eerste opstanding was geestelijk¹⁾, en heeft plaats gegrepen, bij CHRISTUS' komst op aarde.

De Christenleeraars hebben dan ook ten allen tijde de dwaling van het *Chiliasme* verworpen. Zij moesten dat doen, omdat zij geloofden, dat de Christen in zijnen Heer het eeuwige leven reeds hier op aarde bezit, en in Hem voor altijd van de magt des doods bevrijd is. Hoe toch konden zij eene aardsche heerschappij van CHRISTUS aannemen, indien zij geloofden, dat den Christen reeds hier het eeuwige leven is toegezegd?

Eindelijk: CHRISTUS is zulk een arm Koning niet, dat Hij weder op aarde zou behoeven te komen bedelen; Hij is zulk een arme en behoeftige Herder niet, dat Hij, na de opstanding, Zijne schapen op aarde zou behoeven te weiden." Daar is in den hemel ruimte, vroegae en blijd-

¹⁾ Met beroep op Joh. V.

schap genoeg, waartegen alle genot gering is. De Jood houde dan zijne gedachten op de aarde gevestigd; wij die in het licht wandelen, moeten het tijdelijke vergeten en ons op het eeuwige toeleggen, waartoe CHRISTUS, „die de ware, geestelijke, eeuwige goederen schenkt“ ons genadiglijk helpe!

Aldus FRANK. — Al misprijzen wij in zijn betoog de verachting van het tijdelijke, die er zich onverholen in uitsprekt en de willekeurige verklaringwijze der prophetie, door hem gehuldigd; al vinden wij in zijne beschouwing van het duizendjarig rijk, op meer dan één punt, de traditioneel geworden opvatting zijns tijds terug — wij kunnen toch niet nalaten er een krachtig protest in te begroeten tegen de zinnelijke rigting, in zijne eeuw door zoovelen aangenomen, die niets liever verlangden, dan dat aan de genietingen des vleesches eene eereplaats in het rijk van CHRISTUS werd afgestaan. FRANK's *anti-chiliasme* overigens, hangt — zóo zagen wij — met zijne geheele denkwijze te zamen. De toekomst, die hij naderen ziet, is de toekomst, die hij wenscht en denkt. Onder welken vorm FRANK zich de verschijning van den jongsten dag, dien hij zeer nabij achtte, gedacht heeft, is door hem, voor zoover mij bekeud is, niet uitgesproken. In allen gevalle is zijn geschrift „van de beloftenissen“ eene uitmuntende toetssteen, om te onderscheiden, wat geen *Chiliasme* is.

BESLUIT.

Wij staan thans aan het slot van ons onderzoek. Met den val van het *Anabaptisme* verdween het *Chiliasme* voor eenen tijd, om zich daarna op geheel andere wijze, hoofdzakelijk bij de latere theosophen, te vertoonen. In de geschiedenis der leer van een *duizendjarig* rijk vormt het behandelde tijdperk een op zich zelf staand, karakteristiek gedeelte. Wij hebben de ontwikkeling gade-geslagen van het denkbeeld der verschijning en oprigting van een rijk Gods op aarde. In zijne veelvuldige wijzigingen verwijdert zich dit denkbeeld nu eens van het oorspronkelijke, bijbelsche *Chiliasme* en sluit er zich dan weder naauwer aan vast. Soms was de invloed der prophetie naauwelijks merkbaar; somtijds ook zagen wij, hoe juist de bijbelsche voorspelling het schema aangaf, waarvan men uitging. Hoofddenkbeeld was en bleef de begeerte om hier op aarde, na al de droefenissen en na al de ellende, die de Christenheid had moeten verduren, voor de kinderen Gods een gulden tijdperk van ongestoord geluk en vrede, van zuivere kennis en godsdienst, van ongeveinsde broederliefde, van volkomene zaligheid te zien aanbreken. De verwachting door allen, zonder onderscheid, gedeeld, dat de jongste dag aanstaande was — het natuurlijk gevolg der gewigtige, ontzettend grootsche werldgebeur-

tenissen des tijds — gaf aan die begeerte eene eigenaardige kleur en rigting. Grootte dingen waren gebeurd, en men meende te gevoelen, dat nog grootere aanstaande waren. *Rome's* dwangjuk was verbroken, dwaling bij dwaling ter zijde gesteld. Op dien weg zou de menschheid voortgaan en snel voortgaan — zóó werd algemeen gehoopt. Gods rijk, door profeten en apostelen voorspeld, zou weldra komen. In die verwachtingen, aan de stem des bijbels en den indruk van het heden ontleend, lag de aanleiding tot het *Chiliasme*, zóó als het tijdens de Hervorming verscheen. Van dáár die onbestemdheid in het bepalen, hoe lang dat Godsrijk op aarde duren zou, in het onderzoeken der vraag naar de eerste opstanding der dooden, het weder losgelaten worden van SATAN enz. Niet hierop viel het zwaartepunt der wenschen. Het anabaptistisch *Chiliasme* was geene zaak van bespiegeling of theologisch onderzoek, maar van een op het dadelijk leven gericht verlangen naar eene schoone toekomst. Die toekomst trouwens werd gedacht als eene *Christocratie* op aarde, en daarin lag het bovennatuurlijke, bepaald Christelijke moment, waardoor het *Chiliasme* zich van alle communistische droombeelden onderscheidt.

De oorspronkelijk schoone, zuivere en edele godachte verloor evenwel spoedig hare oorspronkelijke gedaante. De verwachting werd spanning; de spanning ging over in daad. Onder den indruk van gruwzame vervolgingen, van zelfzucht bij sommigen, van fanatisme bij allen, vermengden zich godsdienstige voorstellingen en staatkundige bemoeijingen. De uitwendige omstandigheden hadden voor een groot deel het *Chiliasme* weder in het leven geroepen; door haar veranderde ook de vorm, waarin het eerst optrad. Meer en meer ontaardde de leer op die wijze, totdat zij het toppunt van dwaasheid bereikt had,

bestanddeelen, die haar oorspronkelijk vreemd waren, in zich had opgenomen, en aan haar eigenlijke grondbeginselen volkomen ontrouw geworden was. Toen ook vernietigde de idee zich zelve en sleepte in eigen ondergang de waanzinnigen mede, die haar hadden aangehangen.

Ten gevolge van de buitensporigheden van *Munster* en het fanatisme der Wederdoopers kon er voor de Protestantsche kerk geen sprake van zijn om aan het *Chiliasme* een gunstig oor te verleen. Tot de doopsgezinde aanhangers van MENNO toe verwierpen eenstemmig eene leer, die tot zulke gruwelen aanleiding gaf. Om de overdrijving bleven de oogen der welgezinden zelfs voor het goede in het *Chiliasme* gesloten.

Het onderwerp, dat wij behandeld hebben, wijst ons ten slotte met nadruk op de gedachte der verwezenlijking van het Godsrijk op aarde. Op drieërlei wijze kunnen wij ons de toekomst van het menschelijk geslacht voorstellen. 1) Wij kunnen denken aan een langzaam verouderen der aarde, die, even als al wat wij rondom ons zien, haar jeugdigen bloei, hare mannelijke kracht gehad heeft, maar ook haar langzamen dood zal hebben. Maar is het mogelijk zoo iets aan te nemen, wanneer men vasthoudt aan Gods liefde en de schoone roeping der menschheid; wanneer men in den loop der geschiedenis den vinger waarneemt van een Bestuurder, die wel naar hooger ontwikkeling,

1) Verg. hieromtrent Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, *Chris'ologie* III.

maar niet naar eene hopelooze vernietiging henenvoert? — Verwerpen wij die oplossing, dan zouden wij ons kunnen wenden tot het aannemen van eenen eeuwigen, nooit eindigenden vooruitgang, een *progressus in infinitum*, waarbij de menschheid het doel van haar streven, haar ideaal, steeds nader bij komt. Nader bij komt — maar nimmer bereikt. Naderbij komt — maar met de eentonige, troostelooze zekerheid, dat alle pogingen, alle inspanning, alle werk van eeuwen, éen druppel is in het *Danaïden*-vat des tijds. — Komt ons ook dit nauwelijks denkbaar voor, dan worden wij als van zelfs er toe gebracht om te gelooven, dat Hij, die alles schiep en regeert, wanneer Zijn doel met het bestaande bereikt is, aan de tegenwoordige toestanden een einde maken zal, op de door Hem voorspelde en gewilde wijze, opdat Hij zelf alles in allen zij; te gelooven dat het aardsche eene voorbereiding is tot het hemelsche. Nemen wij dit aan, dan is niets waarschijnlijker dan eene overgangs-, eene voorbereidingsperiode, waarvan deze aarde het tooneel zijn zal. Het Christendom is een zuurdeesem voor de geheele wereld, en het zou wanhoop verraden aan den adel der menschheid, zich niet te kunnen denken, dat wat haar hoogste geluk uitmaakt, ook eenmaal hare volkomen bezitting zijn zou. Niets regtvaardigt het wantrouwen aan de toekomst des menschedoms en de doorwerkende en zegevierende kracht van het Evangelie. Niets belet ons te gelooven, dat de brandende sociale vraagstukken van den dag door den invloed van het Evangelie hare eenigbevredigende oplossing zullen erlangen; dat werkelijk de dag eens zal aanbreken, waarop, voor zoover de aardsche eindigheid het toelaat, de menschheid in kennis, geloof en liefde hare hoogst-denkbare volmaking zal hebben bereikt, en onder de geestelijke heerschappij van CHRISTUS alle magt van den booze zal gebonden zijn.

Het ernstige streven der Wederdoopers was, dien toestand niet alleen te verwachten, maar ook te verhaasten en in het leven te willen roepen, eerst door middel van persoonlijke heiliging, later door aanwending van fanatiek geweld. Hunne oorspronkelijk zuivere beginselen gingen, zoo als wij zagen, onder, omdat zij geloofden te weten, wat den Vader alleen bekend is, en meenden te kunnen volvoeren, wat Hij zich alleen voorbehouden heeft.

STELLINGEN.

I.

Vóór MÜNZER's komst in *Zwitserland* had de radikale hervormingspartij aldaar, en met name te *Zürich*, meer dan één bewijs van haar bestaan gegeven.

II.

De Wederdoopers hadden *gelijk* met te beweerden, dat in het N. Testament noch bevel tot noch voorbeeld van den kinderdoop te vinden was, maar *ongelijk* met daaruit af te leiden, dat de kinderdoop verwerpelijk en alleen de bejaardendoop geldig was.

III.

Er zijn geene voldoende redenen, om in DAVID JORIS, vóór zijn verblijf in *Bazel*, meer den bedrieger dan den dweeper te zien.

IV,

De *Apocatyfse* leert een nog niet verschenen, zoogenaamd *duizendjarig rijk*.

V,

Het boek *Jona*, niet door den profeet van dien naam geschreven, had tot strekking om, tegenover den twijfel dienaangaande zelfs door de eersten des volks gevoed, Gods volstrekt *universeele* barmhartigheid in het licht te stellen.

VI.

Het is verkeerd met HENGSTENBERG, HÄVERNICK e. a. de sprinkhanenplaag, Joël I en II gteekend, allegorisch op te vatten als de schildering van de verwoesting des lands door een vijandelijk leger.

VII.

Het woord *בְּמִדְבָּר* (Jes. XL: 3) behoort niet bij het voorafgaande *אֲרָץ*, maar bij het volgende *וְעַל*.

VIII.

Er is geene reden om met BAUR aan de authenticiteit van den brief aan PHILEMON te twijfelen.

IX.

Ten onregte ziet BAUR (PAULUS, S. 50—94) in PHIL. II: 6, 7 een gnostiek produkt.

X.

Onder *τὸν δυνάμενον* (MATTH. X: 28) is God te verstaan.

XI.

De zedelijk-godsdienstige aanleg van den mensch is het eenig voldoende aansluitingspunt voor het geloof aan de geopenbaarde waarheid.

XII.

De erkenning van de opstanding des Heeren behoort tot den kenmerkenden, *essentieelen* inhoud van het Christelijk geloof.

XIII.

De zoogenaamde visioenshypothese, ter verklaring van het geloof der discipelen aan de opstanding van JEZUS, is niet aannemelijk.

XIV.

Het is onjuist in den overgang van CONSTANTIJN tot het Christendom niets anders te zien dan eene zaak van politiek beleid.

XV.

Het gevoelen van SCHMID (*Dogmengeschiede*, S. 141), dat de satisfactie-leer van ANSELMUS onvereenigbaar is met de leer van den heilsweg, zooals die algemeen door de *Scholastiek* werd opgevat, moet verworpen worden.

XVI.

De voorstelling van God als den Schepper, d. i. den-
gene, die het bestaande uit niet heeft voortgebragt, brengt
eene wereldbeschouwing mede, waarin het wonder mogelijk is.

XVII.

De Christelijke zedeleer mag geene *adiaphora* aannemen.

XVIII.

Het Christendom alleen is in staat de oplossing der
sociale quaestie te geven.

XIX.

De allegorische verklaringwijze, mits aangewend met
omzigtigheid en met het doel de waarheid ingang te doen
vinden, kan op den kansel toegelaten worden.

XX.

Het kort en duidelijk aangeven van de verdeeling der
preek is wenschelijk.
